

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А. С. МАКАРЕНКА
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ
СПІЛКА АРХЕОЛОГІВ УКРАЇНИ
НІЖИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ, ПРАВА ТА МІЖНАРОДНИХ
ВІДНОСИН

**АРХЕОЛОГІЯ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ:
ЗДОБУТКИ, СУЧАСНИЙ СТАН ТА
ПЕРСПЕКТИВИ**

МАТЕРІАЛИ

*II Всеукраїнської науково-практичної конференції з
міжнародною участю*

11 лютого 2021 р., м. Суми

*Друкується згідно з рішенням вченої ради
Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка
(Протокол № 5 від 26.01.2021 р.)*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

- Ю. В. Подрез** – кандидат історичних наук, доцент, директор навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.
- О. В. Вовк** – кандидат історичних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.
- В. І. Абакумова** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.
- С. О. Авхутська** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.
- Д. В. Каравайко** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України.
- І. С. Кедун** – кандидат історичних наук, доцент Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.
- В. В. Турков** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.
- В. О. Оліцький** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.
- Н. В. Ярош** – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

У45   **Археологія Північно-Східної України: здобутки, сучасний стан та перспективи:** Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (11 лютого 2021 р., м. Суми). – Суми: ФОП Цьома С. П., 2021. – 145 с.

Збірник II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю присвячений актуальним проблемам української археології: здобуткам, сучасному стану та перспективам. Матеріали, розміщені у збірнику можуть знадобитися викладачам, аспірантам, студентам, усім, хто цікавиться проблемами археології України.

УДК 902/904(477)(06)

© Колектив авторів, 2021

© ФОП Цьома С.П., 2021

ЗМІСТ

Абакумова В. І. ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ ОХОРОНИ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ	7
Авхутська С. О., Турков В. В. ПАМ'ЯТКИ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО КРИМУ	9
Баяк В. Г. ДОСЛІДЖЕННЯ БРАТСЬКОГО ХРЕСТОВОЗДВИЖЕНСЬКОГО СОБОРУ У ЛУЦЬКУ.....	11
Беліменко А. О. СИРОВИННА БАЗА БРОНЗОВИХ ВИРОБІВ МОХНАЧАНСЬКОГО ГОРОДИЩА САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	13
Бурчак К. Д. НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ ЖИТЕЛ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ В ПОЛТАВІ	15
Вановська І. М. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ЗОНІ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ	17
Вовк О. В. АРХЕОЛОГІЯ У ЖИТТІ ТА НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ОЛЕГА КАНДИБИ-ОЛЬЖИЧА.....	20
Гірна Н.М. АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ В ЦЕРКВІ РІЗДВА ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ МІСТА КОМАРНА НА ЛЬВІВЩИНІ	23
Главенчук А. В. СКАМ'ЯНІЛОСТІ ОРГАНІЧНОГО ПОХОДЖЕННЯ (ФОСИЛІЇ) ЯК ПРИКЛАД ПЕРВІСНОГО ПРОСПЕКТОРСТВА І ЗБИРАЛЬНИЦТВА НА ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОМУ ПОСЕЛЕННІ АНЕТІВКА 2 В СТЕПОВОМУ ПОБУЖЖІ.....	26
Гречко Д. С., Крютченко О. О. ПРОПЕЧЕНІ СЕРДЦЕВИНИ ВАЛІВ СКІФСЬКОГО ЧАСУ: ПОЖЕЖІ УКРІПЛЕНЬ ЧИ ТЕХНОЛОГІЯ БУДІВНИЦТВА (ЕКСПЕРЕМЕНТИ З ПРОПІКАННЯ ҐРУНТІВ).....	28
Дегтярьов В. А. РАДІОВУГЛЕЦЕВИЙ МЕТОД ДАТУВАННЯ В АРХЕОЛОГІЇ.....	31
Дорошенко О. В. МІЖНАРОДНИЙ ПРОЄКТ «ЛІТНЯ ПОЛЬОВА АРХЕОЛОГІЧНА ШКОЛА» НА БІЛЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ.....	33
Дубяга А. П. ДИСКУСІЇ ЩОДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ОКРЕМИХ ЕЛЕМЕНТІВ ОЗБРОЄННЯ НОСІВ КАТАКОМБНИХ КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ ДНІПРО-ДОНСЬКОГО МІЖРІЧЧЯ	35

Жуков О. В.	
АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОБЛИЗУ СІЛ ДУНАЄЦЬ ТА УЗДИЦЯ ГЛУХІВСЬКОГО РАЙОНУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ	37
Зіменко В. В.	
СУЧАСНІ МЕТОДИ ФІКСАЦІЇ В АРХЕОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ.....	39
Карпенко А.	
ГОНЧАРНА ТЕХНОЛОГІЯ У ПРОЦЕСІ ВІДТВОРЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ КЕРАМІКИ ЯК ОДИН З НАПРЯМКІВ ІНТЕРАКТИВІЗАЦІЇ МУЗЕЙНИХ ЕКСПОЗИЦІЙ	41
Карпенко І.	
БАСІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ: ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА СУЧАСНИЙ СТАН.....	44
Качура О. В.	
СКАРБ V – VII СТОЛІТТЯ З ПУТИВЛЬСЬКОГО ПОСЕЙМ'Я.....	46
Кедун І. С.	
НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ В X – XVІІІ СТ. (ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ).....	48
Кедун І. С., Gorczyca К.	
ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДЗЕМНИХ СПОРУД ГРЕЦЬКОГО МАГІСТРАТУ В М. НІЖИН	50
Кедун І. С., Лицевич Я.	
ЗАСЕЛЕННЯ ПООСТЕР'Я X-XIII СТ. ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК НА ТЕРИТОРІЇ М. НІЖИН	53
Коваль Ю. Г.	
НОВІ ЗНАХІДКИ СЕРЕДНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ НА ПІВНОЧІ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	55
Козир І. А.	
ЗНАХІДКИ ЧАВУННИХ КАЗАНІВ XIV СТ. З С. ТОРГОВИЦІ НА КІРОВОГРАДЩИНІ.....	58
Корж А. А.	
РОБОТА БАСІВСЬКОГО ЗАГОНУ ПУТИВЛЬСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ В 2020 РОЦІ.....	61
Корост І. І., Коротя О. В., Воронін П. О.	
РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРИТОРІЇ ІСТОРИКО- КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «БІЛЬСЬК» ЗА ДОПОМОГОЮ LIDAR-ТЕХНОЛОГІЙ	63
Кравченко К. О.	
ПОСУЛЬСЬКІ КУРГАНИ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ РОМЕНЩИНИ	66
Кудінов Д. В.	
ДОСЛІДЖЕННЯ Д. Я. САМОКВАСОВИМ КУРГАНІВ НА ТЕРИТОРІЇ МИРОПІЛЬСЬКОЇ ВОЛОСТІ В 1872 РОЦІ	68

Кужельна О. В.	
ТРЕТІЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ З'ЇЗД (1874 Р.): «СІВЕРЯНСЬКИЙ» ВЕКТОР	70
Лахмотов К. О.	
ЗНАХІДКИ КЕРАМІКИ ЮХНІВСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ НА ТЕРИТОРІЇ СЕРЕДНЬОГО ПОСЕЙМ'Я	75
Мажар А. В.	
АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА СУМЩИНІ (1950-1980 РР.).....	78
Михтуненко В. В.	
ПОКРОВСЬКА ЦЕРКВА В М. РОМНИ ЯК ЗРУЙНОВАНА ПАМ'ЯТКА МОНУМЕНТАЛЬНОЇ ДЕРЕВ'ЯНОЇ АРХІТЕКТУРИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ	80
Моцак С. І.	
СКІФСЬКІ КУРГАНИ ПОСУЛЬСЬКОГО КРАЮ.....	82
Нездолій О. І., Ветров Д. О.	
МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ КАМ'ЯНОЇ ДОБИ ВИКНЯНА БАЛКА 10 НА КРОПИВНИЧЧИНІ	84
Окатенко В. М.	
ДОСЛІДЖЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ГРУПИ ЛЮБОТИНСЬКОГО МОГИЛЬНИКА СКІФСЬКОГО ЧАСУ	87
Оліцький В. О.	
АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ С. А. МАЗАРАКІ НА РОМЕНЩИНІ ..	93
Осадчий Є. М.	
ДАВНЬОРУСЬКІ ГОРОДИЩА НА КАРТІ Г. Л. де БОПЛАНА.....	96
Пархоменко О., Кедун І. С.	
НІЖИН У ПЕРІОД З СЕР. ХІІ І ДО ПОЧ. ХVІІ СТ.	98
Пеляшенко К. Ю.	
ЖИТЛОВІ СПОРУДИ ЦИРКУНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА	100
Піструїл І. В.	
ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ ТА МЕЗОЛІТУ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я	104
Поляков Д.	
ЖІНКИ В АРХЕОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ. –СЕРЕДИНІ ХХ СТ.	106
Приймак В. В.	
ЖИТЛО ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ З ГЛУХОВА	108
Ребенок В. Р.	
ВИКОРИСТАННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ (НА ПРИКЛАДІ МУЗЕЇВ СУМЩИНИ).....	111
Ржевуська С. С.	
КІЛЬКІСНИЙ СКЛАД СТАДА У НОСІВ МИЛОГРАДСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	113

Самотуга І. С.	
АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛУБЕНСЬКОГО МУЗЕЮ К. М. СКАРЖИНСЬКОЇ	116
Самотуга Ю. С.	
АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ І. А ЗАРЕЦЬКОГО НА ПОЛТАВЩИНІ	118
Сокирська В. В.	
ТРИПІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ НА УМАНЩИНІ: ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТЛОБУДУВАННЯ ЗА КЕРАМІЧНИМИ МОДЕЛЯМИ	120
Ступак Д. В.	
ТЕРИТОРІЯ БАСЕЙНУ СЕРЕДНЬОЇ ДЕСНИ У ВЕРХНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ, ПІСЛЯ МАКСИМУМУ ОСТАННЬОГО ЛЬОДОВИКОВОГО ПЕРІОДУ	123
Сугоняко Д. Р.	
ДОСЛІДЖЕННЯ МИКОЛОЮ МАКАРЕНКОМ МАРІУПОЛЬСЬКОГО МОГИЛЬНИКА.....	125
Токар Б. В.	
ПАМ'ЯТІ МИКОЛИ ОЛЕКСАНДРОВИЧА ЧМИХОВА.....	127
Хададова М. В.	
ДОСЛІДЖЕННЯ ОБОРОННОЇ СПОРУДИ НА ЗАМКОВІЙ ГОРІ В М. ЖИТОМИРІ	129
Хоружа М. В.	
РЕЧІ З ДОВОЄННИХ РОЗКОПОК ВЕРХНЬО-САЛТІВСЬКОГО КАТАКОМБНОГО МОГИЛЬНИКА У КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ імені М.Ф. СУМЦОВА	131
Ціватий В. Г.	
МУСУЛЬМАНСЬКА АРХЕОЛОГІЯ: ТЕОРЕТИКО- МЕТОДОЛОГІЧНИЙ, ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ, ДІАСПОРАЛЬНИЙ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИЙ ДИСКУРСИ	135
Шапорда О. М.	
ПОПЕРЕДНІ ВИСНОВКИ ДОСЛІДЖЕНЬ КОТЕЛЕВСЬКОГО ГОРОДИЩА В 2020 РОЦІ	137
Юрченко А. В., Буцький І.	
ПОТЕНЦІАЛ МІКРОСКОПІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МАСОВОГО КЕРАМІЧНОГО МАТЕРІАЛУ (НА ПРИКЛАДІ АНАЛІЗУ ЗНАХІДОК XVIII СТ. Н.Е. З ЦАРИЧАНСЬКОГО РАЙОНУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	140
Ярош Н. В.	
ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ ЯК ОБ'ЄКТ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ.....	142

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ ОХОРОНИ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ

Археологічна спадщина України є невід'ємною частиною культурної спадщини людства, що потребує державного регулювання в сфері її охорони. Відомо, археологічна спадщина уявляє собою невідновлюване джерело знань про історичне минуле, а тому заради її збереження законодавчо врегульованими мають бути не тільки її об'єкти, а й території пов'язані з ними, археологічні предмети (рухомі культурні цінності), що походять з об'єктів археологічної спадщини, права та обов'язки дослідників археологічної спадщини.

Джерелами законодавчого регулювання охорони археологічної спадщини в Україні виступають Конституція України, Земельний кодекс України, Закон України «Про охорону культурної спадщини», Закон України «Про охорону археологічної спадщини», міжнародні договори України з питань охорони археологічної спадщини та інші нормативно-правові акти України.

До основних завдань законодавчих актів з охорони археологічних об'єктів відносяться: регулювання суспільних відносин, що стосуються охорони, дослідження та збереження археологічної спадщини; гарантія прав громадян на пізнання археологічної спадщини, археологам на проведення археологічних досліджень; встановлення повноважень органів держави у сфері охорони такої спадщини; сприяння державній політиці у напрямку охорони, дослідження та збереження археологічної спадщини.

На сьогодні в Україні законодавчо врегульованими є види об'єктів археологічної спадщини, права та обов'язки осіб, у користуванні або володінні яких знаходяться археологічні об'єкти чи предмети. Триває робота з розробки (оновлення) нормативно-правової бази з охорони, збереження, дослідження археологічної спадщини відповідно до поточних викликів часу. Не менш важливим є законодавче закріплення критеріїв щодо видачі кваліфікаційних документів та дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території археологічної пам'ятки, охоронюваній археологічній території, в зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також дослідження решток регулювання фінансування охорони і дослідження археологічної спадщини (ст.3) [1].

Певне місце у корпусі законодавчих актів щодо охорони археологічної спадщини займає регулювання її наукових досліджень. Зокрема, законодавчо визначені види та принципи наукових досліджень

археологічної спадщини. Сформулювало, що наукові дослідження археологічної спадщини включають вивчення історико-архівних даних щодо об'єктів археологічної спадщини; польові та післяпольові дослідження. Принципи наукового дослідження археологічної пам'ятки передбачають застосування неруйнівних методів дослідження; завдання мінімальної шкоди об'єктам археологічної спадщини. Зокрема, вказується на недопущення їх залишення розкритими після завершення польових досліджень без забезпечення їхнього належного збереження, консервації та раціонального використання. Вимога до проведення наукової фіксації усіх етапів дослідження і всіх виявлених знахідок та інших матеріальних залишків також сформулювала у Законі. Там же вказується на публікацію результатів наукового дослідження археологічної пам'ятки як один з принципів наукового дослідження археологічної пам'ятки (ст.9) [1].

Важливою запорукою дотримання вимог щодо охорони археологічної спадщини є законодавче регулювання дозволу на проведення археологічних розвідок. У Законі України «Про охорону культурної спадщини» йдеться про необхідність дотримання археологом вимог охорони археологічної спадщини та наявності у нього кваліфікаційного документа, виданого кваліфікаційною радою (ст.35) [2].

Законодавчо передбачена участь громадських організацій і громадяни в охороні археологічної спадщини, яким дозволено сприяти органам охорони культурної спадщини у проведенні практичних заходів з виявлення, вивчення, обліку та охорони об'єктів археологічної спадщини.

В українському законодавстві чітко вказано на необхідність сприяння діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Українського фонду культури, інших громадських організацій з боку органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування.

Певною запорукою охорони, захисту, дослідження археологічної спадщини є фінансування такої діяльності за рахунок загального і спеціального фондів Державного бюджету України. Хоча законодавство України заперечує використання коштів власників археологічних об'єктів, благодійних внесків та пожертвувань, зокрема валютних, на охорону археологічної спадщини (ст.20) [1].

У сфері міжнародного співробітництва України щодо охорони археологічної спадщини законодавство передбачає, що археологічна спадщина України є невід'ємною складовою археологічної спадщини Європи і людства в цілому. Тому Україна заохочує міжнародні обміни інформацією про археологічні дослідження, сприяє міжнародним контактам археологів (ст.21) [1].

Важелом примушення до дотримання законодавства України про охорону археологічної спадщини є відповідальність за його порушення: юридичні і фізичні особи, дії або бездіяльність яких завдали шкоди археологічній спадщині, несуть відповідальність відповідно до законодавства України (ст.22) [1].

Водночас слід вказати на пробуксовування законодавства в сфері охорони археологічної спадщини. По-перше, далеко не всі виявлені об'єкти і предмети взято на облік, хоча стан збереження багатьох із них викликає значне занепокоєння. По-друге, актуальною є неможливість дотримання охорони десятків об'єктів археологічної спадщини на тимчасово окупованій частині території України. По-третє, незаконні розкопки завдають значної шкоди археологічній спадщині країни. Боротися з відповідними явищами потрібно, зокрема, й через оновлення застарілого та неефективного законодавчого механізму протидії правопорушенням проти культурної спадщини. Ще 2017 р. Україна підписала нову Конвенцію Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями (Нікосія, 2017), але процес приєднання до Конвенції не завершився. На сьогодні є дуже важливим ратифікувати цю Конвенцію. Нікосійська конвенція може виступити дороговказом, оскільки вона ґрунтується на найкращих практиках, які міжнародна спільнота виробила в умовах новітніх викликів сучасного світу та не лише задає сучасний стандарт у відповідній сфері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про охорону археологічної спадщини : Закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 26, ст.361.
2. Про охорону культурної спадщини : Законі України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, № 39, ст.333.

Авхутська С. О., Турков В. В.
*Сумський державний педагогічний
університет імені А .С. Макаренка*

ПАМ'ЯТКИ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО КРИМУ

Більша частина ранньосередньовічних пам'яток Криму належить своєрідній спільноті, що склалася внаслідок синтезу римсько-візантійської культури міст Південної Таврики та Боспору з культурами різноетнічних варварських народів. Серед останніх були не лише місцеві гірські племена, а й прийшли кочові та напівкочові народи, що потрапляли до Таврики протягом усієї доби Великого переселення народів.

Початок цьому процесові було покладено вторгненням племен готського союзу під час так званих Скіфських воєн 60—70-х рр. III ст. Сліди руйнації цього часу помітні на більшості міст і поселень, а також на римському військовому посту в Хараксі. Могильники прибульців другої половини III—IV ст. складаються з ґрунтових або вирубаних у скелі склепів, ґрунтових простих чи підбійних могил. Такий поховальний обряд, всебічно досліджений на могильниках Інкерман, Озерне, Заморське, властивий переважно сармато-аланам. Поховання германців представлені виключно кремаціями на могильниках поблизу с. Курортне та на

Чатирдазі, причому в першому випадку тілоспалення були перекриті невисокими кам'яними курганами. Тілоспалення поширені й на біригуальних могильниках у долині р. Чорна та на Гераклеїському півострові, а також у долині річок Бельбек, Харакс та ін. [2, с. 422].

З початку I ст. н.е. на території Криму існували іудейські громади. Перша із них виникла у східній частині півострова, на території Боспорського царства. На території сучасної Керчі знаходились декілька ділянок іудейського кладовища перших віків н.е. Вірогідно, від місцевих греків іудеї перейняли звичай встановлювати над могилами надгробків, на яких наносилися зображення семисвічника – менори [3, с. 108].

Поява у Причорномор'ї гунів у 70-х роках IV ст. фіксується впускними похованнями кочовиків у кургани на рівнинній частині півострова, а також похованнями в античному склепі (Донузлавське городище). Гуни здійснили низку вдалих військових походів на територію Азії та Європи. Вони осадили Константинопіль і змусили римлян сплатити їм данину у кількості 1800 кг. золота. Потім гуни спрямували до Європи, але 21 червня 451 р. н.е. вони зустрілися з римським військом в бою на каталанських полях, неподалік від сучасного Парижу. Хоча гуни і не програли, але їх військова міць була підірвана. Далі вони повернулися у Північне Причорномор'я, а частина з них – на територію Криму. Через деякий час частина гунів мігрувала на Таманський півострів, а частина залишилася в Криму, де була асимільована племенами тюрк ютів, які з'явилися у Північному Причорномор'ї в 70-ті рр. VI ст. [3, с. 105 – 106].

Близько середини VI ст. ситуація у Криму стабілізується, що пояснюється входженням його до складу Візантійської імперії та припиненням гунських набігів. Пам'ятки V—VII ст. утворюють компакту групу в Байдарській долині, у горах між ріками Альма і Чорна, а також на південному узбережжі Таврики. Поселення Південно-Західного Криму супроводжуються катакомбними могильниками Скалисте, Ески-Кермен, Інкерман, Чуфут-Кале, Лучисте, Суук-Су та ін. [1, с. 218].

У першій половині VIII ст. у зв'язку з масовою міграцією на територію Криму малоазійських греків виникає низка пам'яток провінційно-візантійської культури. Нині відомо більш як 40 сільських поселень, укріплених і печерних монастирів, а також храмів і могильників з плитчастими похованнями [1, с. 219].

Близько середини VII ст. частина Східного Криму, в тому числі й Боспор, підпадає під владу Хозарського каганату. До Таврики переселяються із Приазов'я та Північного Кавказу болгари й алани. На основі культури прибульців у цей час формується салтівська культура. Сьогодні відомо більш як 100 поселень і 10 ґрунтових могильників давньоболгарського типу [2, с. 425].

Ранньоболгарська культура зникає близько середини X ст. унаслідок хозаро-візантійських війн. Посилення у гірських та приморських районах візантійської адміністрації після падіння Хозарської держави сприяло

активізації контактів ранніх болгар з аланським і грецьким населенням. На цій основі в подальшому сформувалася єдина етнокультурна спільнота.

ЛІТЕРАТУРА

1. Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь: ДАР. 1999. 352 с.
2. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л.Л. Залізник, О.П. Моця, В.М. Зубар та ін. Київ: Либідь. 2005. 504 с.
3. От киммерийцев до крымчаков. Народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII в. / ред. И.Н. Храпунов, А.Г. Герцен. Симферополь: ДОЛЯ. 2004. 286 с.

Баюк В. Г.

*Державний історико-культурний заповідник у м. Луцьку,
Волинський національний університет імені Лесі Українки,
ВГО «Спілка археологів України»*

ДОСЛІДЖЕННЯ БРАТСЬКОГО ХРЕСТОВОЗДВИЖЕНСЬКОГО СОБОРУ У ЛУЦЬКУ

За зверненням Волинської єпархії ПЦУ влітку 2017 року було проведено наукову археологічну розвідку на території Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку у дворі Братського Хрестовоздвиженського храму.

Метою дослідження було продовження вивчення території історичного Братського Хрестовоздвиженського Собору. Основне завдання полягало у виявленні та дослідженні історичного культурного шару та локалізації втраченої частини споруди бувшого Хрестовоздвиженського Собору, від якого, на даний час, залишилась лише апсида.

Комплекс споруд Луцького Хрестовоздвиженського братства (Братська Хрестовоздвиженська церква та школа) розташовується у північно-західному куті заповідника. Першу згадку про муровану братську церкву знаходимо в дарчому записі підчашої Київської Анни Гулевичівни від 20 січня 1634 року. У складених 24-28 травня та 21 серпня 1634 року скаргах на студентів луцького єзуїтського колегіуму, ведеться мова про церкву як про діючий храм.

У закінченому вигляді церква являла собою трикупольний храм із великою центральною банею. Це був один із ранніх зразків трансформації прийомів дерев'яної архітектури в муровану з елементами оборонного характеру. Після пожежі 40-х років XVIII ст., повністю Хрестовоздвиженська церква була відбудована з 1649 до 1730 року і використовувалась як ставропігійна братська православна церква. У перш. пол. XVIII ст. настоятель монастиря разом з ченцями перейшов під юрисдикцію греко-католицького ордену Св. Василя Великого. Тому в пізніших джерелах споруди Луцького братства, в тому числі й церква, отримали назву василіанських чи базиліанських.

Після капітального ремонту в 1774 році храм набув дещо іншого вигляду, характерного для греко-католицьких храмів. У вівтарній частині пробивається парадний вхід, а сам вівтар переноситься на протилежну сторону, літургії відбувалися в бабинці.

У 1855 році постає питання про злом Хрестовоздвиженської церкви. Зупинено це було у вересні того ж року коли проїжджав через Луцьк Київський генерал-губернатор Анненков та заборонив такі дії.

2 лютого 1871 року відновило свою діяльність Хрестовоздвиженське братство, яке взялося відбудувати церкву. З апсиди храму була збудована церква Воздвиження Чесного Хреста зі старою, вже 300-літньою банею.

26 серпня 1890 року храм освятили, а наступного дня стародавню православну святиню відвідав і молився тут імператор Олександр III з родиною.

У 1957 році уряд відібрав у віруючих храм, і він деякий час стояв пустою. Пізніше тут розташували міський планетарій та інші установи, повернули культову споруду громаді лише у 1990 році.

На ділянці, де за картографічними даними могла бути локалізована втрачена частина Братського Хрестовоздвиженського Собору було закладено розвідкову траншею розмірами 2x10м, орієнтовану за сторонами світу. Траншея отримала цифрове позначення 2 та буквенне позначення від Б до Е із врахуванням можливості дорізки. Роботи проводились згідно археологічної методики методом одночасного вскриття верхньої частини траншеї технікою, подальші роботи проводились вручну. Загальна досліджена розвідкою площі площа становить 20 м кв. Під час робіт рівень дна траншеї було доведено до глибини в -1 м. Глибини вимірювались від репера, яким у цьому випадку слугував кут приміщення Братського храму. Відміряна від нього глибина нижньої точки становила -1,2м.

На ділянці траншеї зафіксована наступна стратиграфія: 0,0-0,2м – тверде покриття (бруківка); 0,2-0,3м – шар асфальту; 0,3-0,6м – шар щільного гумусованого суглинку темного кольору, сильно змішаного із будівельним та побутовим сміттям ХХ ст.; 0,6-1,0 (1,2)м – шар темного, перевідкладеного суглинкового ґрунту, сильно змішаного із будівельним та побутовим сміттям (2, 16-19).

Під час проведення робіт з глибини у -0,3м у квадратах 2 Б-Д було зафіксовано фундамент господарської споруди радянського часу (бувний гараж міського планетарію). Натомість у квадраті 2-Е, у самому південному куті траншеї, під лінією бувшого водогону радянського часу, з глибини -0,7м було зафіксовано наявність архітектурного об'єкту у вигляді завалу цегли квадратної форми, скріпленої будівельним розчином. Завал розчищено на 30 см, від -0,7 до -1м. Із завалу було відібрано зразки цегли та розчину, сам об'єкт було досліджено без розбору а пізніше законсервовано і засипано (3, 12).

Інших знахідок історичного чи археологічного характеру під час проведення робіт не виявлено через значну засміченість території та розміщення тут фундаменту споруди радянського часу.

Враховуючи картографічні дані та попередні результати розвідок виявлений сильно пошкоджений фрагмент імовірно належить бувшому Братському Собору, розібраному через аварійність у 1855 році (1, 150).

Таким чином, проведення наукової археологічної розвідки на подвір'ї Братської Хрестовоздвиженської церкви дозволило у значній мірі імовірності локалізувати фрагмент втраченої частини бувшого Собору рубежу XVII- XVIII ст. та розібраного у 1855 році.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баюк В.Г. Археологічні роботи в Державному історико-культурному заповіднику міста Луцька // I Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотація доповідей (Ніжин, 23-25 листопада 2018 р.) – Київ, ІА НАНУ, 2018. – 196 с.
2. Баюк В.Г. Звіт про проведені археологічні роботи на території ДІКЗ у м. Луцьку у 2017 році. Розділ III. (Звіт про розвідкові археологічні дослідження на подвір'ї Братської Хрестовоздвиженської церкви у 2017 році.) – Луцьк, АДІКЗ, 2017. – 111 с. / Науковий архів Інституту археології НАН України.
3. Баюк В.Г. Археологічні роботи в Державному історико-культурному заповіднику м. Луцька // АДУ, 2017 р. Збірник наукових статей // За ред. Ю.В.Болтрика. – Київ: Стародавній світ, 2019. – 390 с.

Беліменко А. О.

*КЗ «Харківська обласна станція юних туристів»
Харківської обласної ради*

СИРОВИННА БАЗА БРОНЗОВИХ ВИРОБІВ МОХНАЧАНСЬКОГО ГОРОДИЩА САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Метою запропонованої роботи є визначення сировинної бази бронзових виробів Мохначанського городища за результатами кількісного спектрального аналізу, наведеного в тезах попередньої конференції [1, с. 13].

При первинному огляді таблиці результатів спектрального аналізу вилучаємо з подальшого дослідження зразки, що мають порядкові №№ 33, 46, 70. Вилучення зазначених проб обумовлено показником срібла в їхньому складі. Відсоток Ag зразка №33 складає 77,1555%, №46 – 62,8354% і №47 – 70,9538%. Вказані зразки відносяться до благородного металу і знаходяться по за рамками дослідження даної праці. Подальший дослід передбачає розбір показників 51 проби.

Слід згадати, що основними родовищами міді раннього середньовіччя, ще зі скіфських часів залишаються Карпато-Трансільванське (КТ), Правобережне (ПБ), Лівобережне (ЛБ), Волго-Камське (ВК), Волго-Уральське (ВУ), Північно Кавказьке (ПК), міста Північного Причорномор'я (ПП).

Для вірного встановлення походження металу необхідна кореляція концентрацій мікродомішок: миш'як, сурма, нікель, кобальт, вісмут, срібло для кожної з вище зазначених сировинних баз. Ці шість елементів у певних межах дають змогу виявити з яких мідних родовищ походить сировина [6, с. 28]. Подальше дослідження передбачає використання таблиці «концентрації мікродомішок сировинних баз». Презентована таблиця вже використовувалась автором, при встановленні сировинних баз бронзових виробів могильника Суха Гомільша [2, с. 77-84].

Таблиця концентрації мікродомішок сировинних баз

Скорочена назва сировинних баз	Ві Вісмут	Ag Срібло	Sb Сурма	As Миш'як	Ni Нікель	Co Кобальт
	min – max	min – max	min – max	min – max	min – max	min – max
ВК	0,0003 – 0,1	0,01 – 0,3	0,01 – 1,0	0,1 – 3,0	0,003 – 0,3	0,0 – 0,06
ВУ	0,001 – 0,01	0,004 – 0,3	0,004 – 0,03	0,0086 – 0,1	0,003 – 0,03	0,0 – 0,006
КТ	0,005 – 0,03	0,03 – 0,2	0,05 – 1,0	0,09 – 2,3	0,05 – 2,0	0,01 – 1,0
ПБ	0,0 – 0,002	0,002 – 0,02	0,018 – 3,0	0,13 – 1,5	0,013 – 2,0	0,006 – 1,0
ПК	0,0 – 0,03	0,02 – 0,3	0,0 – 1,0	0,0 – 1,0	0,02 – 0,3	0,0 – 0,05
ПП	0,0 – 0,02	0,0 – 0,2	0,003 – 5,0	0,003 – 0,7	0,0 – 0,02	0,0 – 0,05

Провівши певні обчислення за допомогою програми Microsoft Excel можливо побачити майже повну відповідність до Північнокавказького регіону (ПК). Виключення складає лише підвищений показник кобальту по кожному з 51 зразка. Зазначена невідповідність Co, спираючись на логічні висновки, могла утворитись з 2 причин. Навмисне збільшення змісту кобальту майстром, з метою надання виробу синьоватого кольору, або через помилку того ж майстра, у зв'язку зі зовнішньою схожістю срібляних та кобальтових руд.

Приймаючи до уваги усе вище сказане, автор визначає Північнокавказький регіон основною джерельною базою міді, при виготовленні 51 бронзового виробу городища Мохнач. Правильність даного висновку підтверджується етнічними даними та попередніми роботами автора.

ЛІТЕРАТУРА

1. А. О.Беліменко. Результати спектрального аналізу виробів кольорового металу за матеріалами салтівської культури Мохночанського городища. м. Суми. 2020 р. 200 с.
2. А. О.Беліменко. Сировинні бази бронзових виробів могильника салтівської культури Суха Гомільша. м. Київ. 2017 р. 140 с.

3. В. В. Колода, С. А. Горбаненко. Сільське господарство населення хозарського каганату в лісостеповій зоні. Київ, 2018. с. 165.
4. В. В. Колода. Звіт о роботі Середньовічної експедиції Харківського національного педагогічного університету в 2010 році. Харків, 2010. с. 171.
5. В. В. Колода. Звіт о роботі Середньовічної експедиції Харківського національного педагогічного університету в 2013 році. Харків, 2013. с. 122.
6. В. А. Косиков. Производство бронзовых художественных изделий в Скифий в VII – V вв. до н. э. м. Донецьк. 210 с.

Бурчак К. Д.
*Полтавський національний педагогічний
університет ім. В. Г. Короленка*

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ ЖИТЕЛ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ В ПОЛТАВІ

Вивчення полтавської міської забудови ранньомодерної доби, як і попереднього часу, все ще залишається питанням недостатньо висвітленим. Його актуальність пов'язана із розширенням джерельної бази та інтересом науковців до матеріальної культури українських міст XVII–XVIII ст. Досі не узагальнені розрізнені свідчення стосовно міської житлової забудови та її складових, хоча певні напрацювання в цьому напрямку вже є, такі як дослідження Ю. Пуголовока, О. Лбединського [1]. Житлова і громадська забудова Полтави XVII–XVIII ст., як і питання пов'язані з особливостями споруд, їх внутрішнім та зовнішнім виглядом висвітлювалися недостатньо. Джерела для вивчення цивільної архітектури Полтави розподіляються на чотири групи – археологічні [1; 2; 3], графічні, письмові та етнографічні [4; 6; 7]. Саме їх комплексне поєднання у дослідженні дозволяє створити цілісну характеристику об'єктів за обраною проблематикою. Археологічні джерела дають змогу, чітко окреслити об'єми забудови, особливості конструкції, можливе розташування предметів побуту та їх особливості. В результаті досліджень Полтавської археологічної експедиції ДП «НДЦ «Охоронної археологічної служби України» Інститут археології НАН України в 2019 році, у передмісті виявлено два об'єкти датованих серединою XVIII століття, які поповнюють джерельну базу, що до особливостей забудови полкової Полтави¹ [5 с. 225–226].

Об'єкт 1, був виявлений в північно-східному борту котловану розкопу. Це заглиблена частина житлового будинку, прямокутної форми, шириною у нижній частині 2,10. Підкліт був виявлений на рівні давнього горизонту на глибині 1,80 від 0. На глибині 2,50 м, північна стінка була розширена на 0,40–0,50 м, що можна вважати конструктивною особливістю цієї споруди. Котлован фіксувався за плямою сіро-чорного заповнення зі

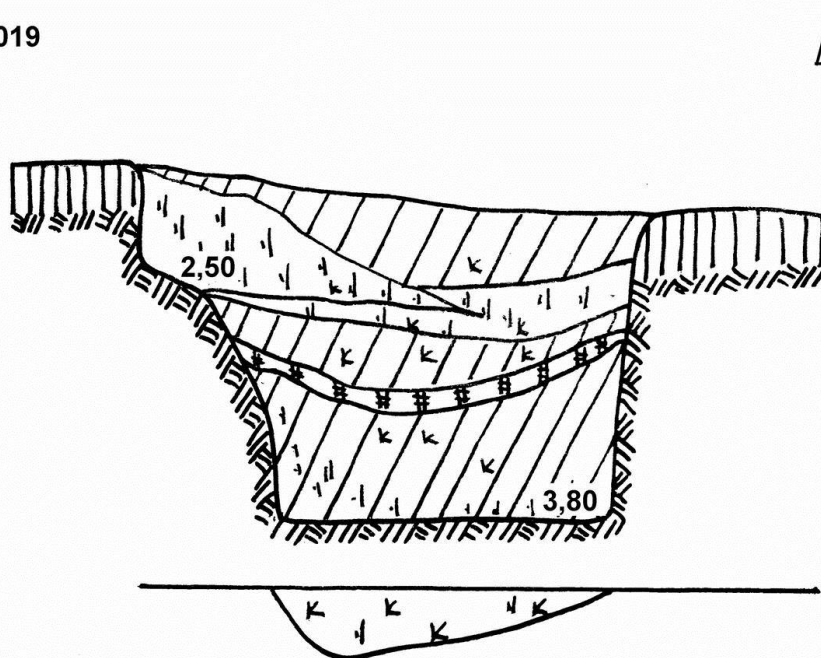
---

¹ Автор висловлює щире подяку Ю. О. Пуголовку за можливість опрацювання не опублікованих матеріалів.

включенням вуглин, печини. Біля північної стінки було зафіксовано завал згорівшої соломи, потужністю від 0,10 до 0,70 м. Вірогідно, що цей прошарок соломи міг бути чатсиною покриття даху булинку. Нижче нього, на глибині 0,50-0,80 м залягав прошарок обмазки та печини. Нижче, до самого дна фіксувалися невеликі лінзи попелу, вуглини та печини [мал. 1].

Об'єкт 8, був виявлений у центральній частині котловану, зорієнтований кутами за сторонами світу. Являв собою заглиблену частину житлового будинку – підкліт, прямокутної форми, шириною у нижній частині 3,80 м і довжиною 4,20 м. Підкліт був виявлений на рівні давнього горизонту на глибині 1,80 від 0. На глибині 3,20 м, знаходилася глиняна долівка. Котлован фіксувався за плямою сіро-чорного заповнення зі включенням вуглин, печини. У верхній частині заповнення виявлено зотлілу дошку довжиною 2,60 м, під нею залягав масив обпаленої глини, потужністю 0,40-0,60 м на північ від нього розташовувався глиняний завал довжиною 1,30 м та шириною 0,70 м. Нижче, до самого дна фіксувалися невеликі лінзи попелу, вуглини та печини. На долівці виявлено дошку, довжиною 2,20 м. По кутках котловану виявлено чотири ствпові ямки діаметром 0,30-0,40 м і глибиною від рівня долівки 0,42 м. По середині південно-східної стінки виявлено додаткову ствпову ямку діаметром 0,36 м та глибиною 0,40 м. В центральній частині підкліту розміщувалася суглиниста пляма довжиною 3,30 м та шириною 1,85 м. Вірогідно залишки другого ярусу житла.

Полтава - 2019
Об'єкт 1
0 40
┌───┐

Отже у ході таких охоронних археологічних досліджень отримані нові археологічні відомості про планування, і характер міської забудови. Отримано нові відомості про конструкційні особливості споруд. Завдяки ним можна зробити висновок, що забудова Полтави XVIII ст. являє собою

не тільки однорівневі споруди, а й двох трьох рівневі споруди, про що свідчать плями суглинку в обох об'єктах. Наявність підкліту або цокольного поверху також підтверджує це. Підкліт не був жилою кімнатою, він використовувався у якості господарчого поверху про що свідчать вуглини та печина в заповненні об'єктів, або в якості льоху.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка / [Супруненко О. Б., Мироненко К. М., Пуголовок Ю. О., Шерстюк В. В.] / ЦП НАН України і УТОПК, ЦОДПА. – К. – Полтава: Гротеск, 2008. – 138 с.
2. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора / [Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О., Мироненко К. М. та ін.]; ЦП НАН України і УТОПК, ЦОДПА. – К. – Полтава: Гротеск, 2009. – Частина друга. – 132 с.
3. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту – посаду літописної Лтави у 1997 р. (м. Полтава) / [О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова, Д. І. Левченко, В. В. Приймак]; ЦОДПА // НА ІА НАН України; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 150. – Ч. І. – 125 арк.
4. Коваленко Г. Про український стиль і українську хату / Г. Коваленко. – К.: Друк. Акц[іонер.] т-ва «П. Барський», 1912. – 28 с. – Відб. із журн.: Українська Хата. – К., 1912. – № 4-5.
5. Пуголовок Ю.О. Розкопки на Старополтавській горі // Археологічні дослідження в Україні – 2019. Київ: ІА НАН України, 2020. С. 225-226.
6. Иваница А. Домашний быт Малоросса Полтавской Губернии Хорольского уезда / А. Иваница // Этнографический сборник. – СПб.: Тип. Мин. внутр. дел, 1853. – Вып. 1. – С. 337-371.
7. Русов М. Очерк поселений и построек Полтавской губернии / М. Русов. // Тр. Харьков. предв. комитета по устройству XII АС; [под. ред. проф. Е. К. Редина]. – Харьков, 1902. – Т. II. – Часть I. – С. 73-120. – (Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества, т. 13).

Вановська І. М.

*Військовий інститут Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ЗОНІ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Археологічна спадщина України є однією з найбільших і найбагатших у Європі. На теренах нашої держави з незапам'ятних часів збереглися печери зі слідами первісних людей, давні кургани різних епох, літописні городища й міста.

Нині археологічні знахідки мають не лише історичне значення, а й суспільно-політичне. Кожен артефакт має величезну цінність для держави і народу, що є спадкоємцем племен і народів, які творили цивілізацію на українських теренах. Також фонди музеїв неодноразово поповнювалися унікальними артефактами завдяки патріотичній позиції окремих громадян.

Археологічна спадщина – як зазначає Мальтійська Конвенція у параграфі 1 – є «джерелом спільної європейської пам'яті», а

відповідальність за її охорону лежить не лише на безпосередньо зацікавленій країні, але й на усіх європейських державах, як підкреслює Преамбула Конвенції [1].

Експерти зазначають, що археологічні пам'ятки й війна – це болюча проблема, якою досі ефективно не займаються на рівні держави. В інших країнах, наприклад у країнах Близького Сходу, пам'ятки археології та архітектури теж потрапляють на території бойових зіткнень і руйнуються, але в цих країнах працює міжнародна місія Blue Shield, офіс якої розміщений у Женеві. Вона займається охороною культурної спадщини в умовах воєнного конфлікту. Нажаль, в Україні ця місія на вказаному напрямку не працює [4].

Ми спостерігаємо, що упродовж останніх років українська політика щодо охорони, збереження та повернення культурних цінностей не була достатньо чіткою та виразною. Відбулося фактичне руйнування організаційних засад забезпечення завдань держави в цій сфері. Зараз тисячі археологічних предметів з'являються на ринку та аукціонах і згодом безслідно зникають у приватних колекціях. М. Левада зазначає кілька причин такої ситуації, серед яких – відсутність інформації про те, що відбувається в регіонах із археологічною спадщиною, а також відсутність контролю за цим питанням, бо хтось повинен бути відповідальним та відслідковувати археологічні лоти та нелегальні знахідки через Інтернет. Основні проблеми, або основні виклики, які стоять перед Україною, – це непрозорість, корупція та крадіжки [2, с.301].

За твердженнями експертів, територія «дикого степу» Донеччини надзвичайно багата пам'ятками періоду епохи бронзи та раннього заліза, а захищати культурні пам'ятки під час збройного конфлікту зобов'язують закони «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону археологічної спадщини», підзаконні нормативно-правові акти, насамперед Міноборони, а також Конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року. Документ зобов'язує всі сторони конфлікту утримуватися від нападів на культурні цінності, використання їх у воєнних цілях, грабування і знищення [1].

За сім років, які минули від початку російсько-українського збройного конфлікту, українськими військовими неодноразово були зроблені археологічні знахідки на Донбасі. Найвідоміші з них - у 2015 році під час проведення інженерних робіт на передових позиціях бійці 72-ї бригади натрапили на поховання часів Катакомбної культури. У похованні, окрім решток людини знайшли також пастові бісерини, ікла звірів, бронзову круглу прикрасу, мушлі, привезені із Середземномор'я, що вплітали в коси, та кременеву стрілу. За висновками фахівців похованню приблизно 4 тисячі років [3].

Дуже сильно постраждали через війну кургани – штучні насипи над похованнями. Вони займають високу топографічну відмітку і часто були зручними для того, аби облаштувати на них військові об'єкти. Треба

розуміти, що кожен курган дуже цінний, адже більшість з них ніколи не була досліджена археологами. У нас не було і немає цільової програми з дослідження пам'яток археології. Кургани досліджували лише за умови, що їм щось загрожувало, наприклад, якщо вони потрапляли під знесення через будівництво заводу чи дороги. Тому кожна пам'ятка є надзвичайно важливою. У кожному кургані зберігаються речі, що пов'язані з матеріальною культурою тих часів.

Цінна наукова інформація пов'язана з курганними групами на Донеччині може бути втрачена назавжди. Кургани поступово руйнуються, бо на них проводили земляні роботи та робили укріплення. Це видно також, якщо подивитися фотографії з супутника. Якщо скористатися програмою *Google Земля*, зараз поблизу цих курганів можна побачити траншеї [5].

Інформації про те, що відбувається на захопленій території, маємо дуже мало. Треба розуміти, що кожен курган дуже цінний, адже більшість з них ніколи не була досліджена археологами. У нас не було і немає цільової програми з дослідження пам'яток археології. Кургани досліджували лише за умови, що їм щось загрожувало, наприклад, якщо вони потрапляли під знесення через будівництво заводу чи дороги. Тому кожна пам'ятка є надзвичайно важливою. У кожному кургані зберігаються речі, що пов'язані з матеріальною культурою тих часів.

У 2020 році в Україні видали посібник-пам'ятку з охорони культурних цінностей для військовослужбовців ЗСУ та розробили інструкції на випадок знаходження археологічних пам'яток. Авторами посібника, розробленого у двох частинах, стали професійні археологи - учасники бойових дій на Донбасі О. Смирнов, Д. Гречко та О. Крютченко. Перша частина посібника присвячена юридичному аспекту проблеми, а друга містить рекомендації щодо роботи на місці бойових дій, якщо під час обладнання захисної споруди чи ще яких-небудь дій виявлено археологічний об'єкт. Дуже слушно наведено контакти музеїв, що розташовані неподалік зони розмежування.

Болюче нині питання про охорону культурної спадщини Криму залишаємо до наступного обговорення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про охорону культурної спадщини» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>
2. Залізник Л. Л. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Л. Залізник, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; . — К.: Либідь, 2005. - 504 с.
3. Левада М. Кому війна... / М. Левада [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://prostir.museum/ua/post/34435>
4. <https://armyinform.com.ua/> – АрміяInform (armyinform.com.ua)
5. <https://zbruc.eu/node/72741>

**АРХЕОЛОГІЯ У ЖИТТІ ТА НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ
ОЛЕГА КАНДИБИ-ОЛЬЖИЧА**

Олег Кандиба-Ольжич відомий не лише як громадсько-політичний діяч, поет, але й як науковець, що займався археологічними дослідженнями. У 1930 р. О. Кандиба-Ольжич у Празі чеською мовою захистив докторську дисертацію на тему: «Неолітична кераміка Галичини». У 1930-1931 роках науковець працював асистентом кафедри археології Українського вільного університету. Праця у археологічному відділі Національного музею у Празі дала можливість брати участь у археологічних дослідженнях не лише на західноукраїнських землях, але й у Німеччині, США, на Балканах. У 1938 р. О. Кандиба-Ольжич читав лекції у Гарвардському університеті. Науковцем було опубліковано ряд праць з археології та антропології. [7, с. 592-593] У незалежній Україні збірник його археологічних праць було опубліковано у 2007 р. [9] Оцінку наукової спадщини О. Ольжича у науковій галузі, зокрема, й археології, намагався здійснити історик Любомир Винар на сторінках часопису «Український історик» у 1980-ті роки. Л. Винар зазначав, що діапазон наукової діяльності і творчості О. Кандиби-Ольжича охоплював археологію, історію мистецтва, етнографію, літературу та інші дисципліни. Наукова праця О. Кандиби-Ольжича поєднувала в собі працю в археологічних експедиціях, наукових установах, музеях, редакціях. Період 1931-1940 рр. Л. Винар називає «золотою добою» у академічній та науковій діяльності дослідника. Попри подальші роки воєнного лихоліття і підпільне життя, О. Кандиба-Ольжич був членом Археологічної комісії НТШ (1941-1944), очолюваної археологом Я. Пастернаком. [2, с. 49-50] Важливу інформацію про археологічну діяльність О. Кандиби-Ольжича у 1928-1929 рр. знаходимо у праці «Досліди на галицькому Поділлі». Науковий доробок О. Кандиби-Ольжича у 1940-195-ті роки вивчали В. Державин, Д. Штогрин, І. Розгін, але цим публікаціям, за визнанням Л. Винара, часто не бракувало фактологічних помилок. [2, с. 50-51]

Висновки про діяльність Ольжича в якості археолога та його внесок до цієї наукової галузі знаходимо у публікації Я. Пастернака [10]. У публікації зазначалося, що праця О. Кандиби-Ольжича на ниві археології була тісно пов'язана з європейською наукою, а його наукові відкриття, висновки про які опубліковано українською, англійською, німецькою, чеською мовами, поповнювали джерела пізнання життя праісторичною людини в Європі. З 20-х років ХХ століття О. Кандиба-Ольжич цікавиться трипільською культурою. Він здійснює розкопки на Борщівщині, зокрема, у печері «Вертеба», Ланівцях. Зібрані археологічні матеріали передавалися

до археологічного відділу музею НТШ у Львові. Протягом 1930-х років О. Кандиба-Ольжич продовжує дослідження пам'яток трипільської археологічної культури, працює у музеях Львова, Кракова, Берліна, Відня, Бухареста, Софії, Белграда. Особливе місце щодо популяризації трипільської культури дослідником займає його праця з дослідження археологічних знахідок у с. Шипинці (тепер село Кіцманського району Чернівецької області). О. Кандиба-Ольжич організовував виставки зі знайдених там матеріалів, написав наукову працю про керамічне мистецтво, зняв для праці шипинецьких трипільців, опубліковану віденським Природничим музеєм. Свою останню працю, що ґрунтувалася на підставі аналізу львівських, віденських, берлінських музеїв і була видана у Празі О. Кандиба-Ольжич присвятив ранній фазі трипільської кераміки в Галичині («Старша мальована кераміка в Галичині», 1939 р.). Л. Винар називав О. Кандибу-Ольжича «одним з кращих знавців праукраїнської трипільської культури». [2, с. 5-11.] Українські видатні науковці на початку 1930-х років вважали значними досягнення О. Кандиби-Ольжича у галузі археології, ставили його наукову роботу на рівні таких науковців, як Я. Пастернак, Л. Чикаленко та інших. Так само й чеські науковці не лише високо цінували працю молодого археолога, але й матеріально підтримували його дослідницьку діяльність. Отже, на думку Л. Винара, «д-р О. Кандиба був визнаний українськими і неукраїнськими науковцями за здібного і видатного археолога, спеціаліста в ділянці мальованої неолітичної кераміки в Європі». [1, с. 37, 47] Бібліографія праць О. Кандиби-Ольжича у середині 1980-х роках була опрацьована дослідником Д. Штогриним. [11; 12]

У роки української незалежності сучасні дослідники вдавалися до аналізу праць О. Кандиби-Ольжича. Серед них можна вказати праці Л. Костюк. [4; 5; 6] За висловом дослідниці Л. Костюк, «О. Кандиба-Ольжич зробив вагомий внесок в археологію – 29 наукових статей, дві монографії та 8 рецензій. Він був видатною постаттю в українській та світовій археології, одним з кращих дослідників і знавців європейського неоліту, зокрема трипільської культури. [5, с. 154]

М. Відейко та С. Кот, автори монографії про наукову діяльність О. Кандиби-Ольжича [3], детально описали діяльність дослідника у різних наукових галузях, зокрема й археології. Заслугове на увагу плідна співпраця науковця протягом 1930-х років з Американською школою передісторичних досліджень (АШПД). На думку авторів праці, діяльність О. Кандиби-Ольжича щодо опрацювання знахідок американської експедиції мали велике значення для розвитку уявлень про прадавню історію Європи, у тому числі й України. [3, с. 140]

Таким чином, науковці високо оцінювали здобутки дослідника в галузі археології. А як сам він оцінював цю працю? Чим була для О. Кандиби-Ольжича археологія. Відповідь на це питання знаходимо у листуванні науковця зі своїм батьком, Олександром Олесем. У листі 18

травня 1931 р. О. Кандиба-Ольжич пише, що «археологія – найменшу люблена моя «Муза». Коли я віддав їй найкращі «почуття своєї молодості», то тільки тому, що знав її вірність. Ця не зрадить. За кожний вчинок уваги до неї вона відплатить рівною ціною і стабілізованою валютою – золотими франками. І в старості вона мене не покине, як кидають інші музи. Я з нею плече буду боротися до смерті. Це й було причиною, що я віддав їй руку. Серце ж моє лишається вільним. І панує над ним друга Муза – література». [8, с. 332] Щодо нахилів і здібностей до археології, то О. Кандиба-Ольжич вважав, що у нього вони відсутні або мінімальні, «не дає вона мені божественного задоволення, так теж не відповідає моїй вдачі і властивостям». [8, с. 332] Попри таку відвертість дослідника, серед поетичного доробку О. Кандиби-Ольжича є вірші «Антропологія» (1933 р.) та «Археологія» (1935). [8, с. 63, 124] Як ми бачимо, навіть у суто наукових галузях дослідник шукав поетизм. Скористатися плодами науки у старості О. Кандиби-Ольжичу не довелося – він гине закатований під час воєнного лихоліття.

Отже, на думку О. Кандиби-Ольжича, він був радше митець, ніж науковець, археологія була запорукою фінансової стабільності у житті. Проте, ця скромність чи відвертість дослідника аніскільки не применшує його внесок у розвиток не лише української, але й європейської археології. Цей внесок є вагомим і визнаний науковцями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Винар Л. Головний період наукової діяльності Олега Кандиби: 1931-1940 // Український історик. 1986. № 1-2. С. 37-54.
2. Винар Л. Наукова діяльність д-ра Олега Кандиби // Український історик. 1985. № 1-4. С. 49-74.
3. Відейко М. Ю., Кот С. І. Наукова спадщина Олега Ольжича. Київ: «Наш час», 2008. 239 с.
4. Ковалишин Л. Археологічні дослідження О. Кандиби-Ольжича на Тернопільщині // Збірник праць Тернопільського осередку Наукового товариства ім. Шевченка. 2004. С. 276-281.
5. Костюк Л. О. Кандиба-Ольжич у світовій археологічній науці // Україна–Європа–Світ. Вип. 1: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. С. 150-155.
6. Костюк Л. Основні віхи творчої діяльності Олега Кандиби-Ольжича // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія. Вип. 12. Тернопіль, 2001. С. 135-139.
7. Кучерук О. С. Ольжич О. // Енциклопедія історії України: У 10 т. Т. 7. Київ: Наукова думка, 2010. С. 592-593.
8. Ольжич О. Незнаному Воякові. Заповідане живим. Київ: Фундація імені О. Ольжича, 1994. 432 с.
9. Ольжич О. О. Археологія / Упорядник тексту Ю. Рассмакін, С. Рижов. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 2007. 496 с.
10. Пастернак Я. Олег Кандиба, археолог-дослідник // Український історик. 1969. № 4. С. 5-11.
11. Штогрин Д. Олег Кандиба-Ольжич. Бібліографія // Український історик. 1985. № 1-4. С. 167-183.

Гірна Н.М.

*Львівський національний медичний
університету імені Данила Галицького*

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ В ЦЕРКВІ РІЗДВА ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ МІСТА КОМАРНА НА ЛЬВІВЩИНІ

У невеликих містах і селах Галичини збереглося багато пам'яток перехідної епохи між ренесансом і бароко. Серед найвідоміших – це каплиця Боїмів та бернардинський костел святого Андрія у Львові, костел святого Лаврентія в Жовкві, костел Успення Богородиці в Бучачі та ін.. Дуже вишуканим і величним є колишній костел, а тепер церква Різдва Пресвятої Богородиці у старовинному містечку Комарно на Львівщині. Цей храм має давню і цікаву історію, адже перша згадка про нього датована 1473 роком. Тоді це був дерев'яний костел, що належав чисельній польській громаді міста. У цьому ж році було збудовано ще й замок, а місто отримало магдебурзьке право. Мурований храм був споруджений у 1656 – 1658 рр. за наказом дідича Комарна Миколая Остророга, як подяка за те, що місто витримало козацько-татарську облогу часів національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького.

Автором проекту, найімовірніше, був львівський майстер італійського походження Войцех Капінос-Зичливий. Йому приписують і скульптурне оздоблення. Архітектура костелу є яскравим зразком переходу від пізнього ренесансу до раннього бароко. Нижня частина фасаду виконана в ренесансному стилі, а фронтон храму і сам фасад прикрашають скульптури і різьблені деталі, характерні для бароко [1, с. 139]. Упродовж історії пам'ятка неодноразово реставрувалася, найбільша велика реставрація храму відбулася в 30-их роках ХХ століття коштом родини Лянцкоронських – останніх землевласників краю. У радянський час доля костелу була типовою для більшості сакральних споруд – його перетворили на склад. Під час виселення у 1944 – 1944 рр. поляків із Комарна більша частина храмової атрибутики була втрачена, але образ Матері Божої з головного вівтаря вдалося врятувати. Лише у 1992 році у храмі відновилися богослужіння і відтоді тривало відновлення пам'ятки зусиллями місцевої громади.

Із вересня 2020 року розпочалися масштабні розкопки церкви Різдва Пресвятої Богородиці. Львівські археологи з НДІ «Рятівна археологічна служба» взялися досліджувати крипти, останні захоронення в яких датуються другою половиною XVIII ст. Ця робота є частиною науково-комплексних досліджень на території костелу та при костельній території для того, щоб підготуватися до комплексної реставрації храму, який вважають малою копією Єзуїтського костелу у Львові. Також тривають

дослідження стану фундаменту, адже він побудований на місці дерев'яного костелу XV ст. Поряд з археологами працюють реставратори живопису, антропологи, геодезисти. Фахівці з'ясували, що храм мав підземні комори – крипти для здійснення поховань. Оскільки він парафіяльний, то тут ховали світських осіб із числа шляхти та аристократів та священнослужителів. Але планувальна структура комарнівського костелу особлива тим, що всі підземелля будувалися разом із фундаментом, у підв'ітарній частині виявлено п'ять камер [2]. Археологи встановили, що крипти вже досліджували раніше, також виявлено грабіжницькі ходи. Останнє поховання в цьому костелі відбулося в третій чверті XVIII ст., це підтверджує монета пів крейцера 1773 р. І це цілком логічно, бо у 1784 р. імператор Йосиф II видав розпорядження, щоби всі цвинтарі при храмах і поховання всередині крипт були перенесені на замиські кладовища. Зауважимо, що у результаті у Львові закладені Личаківський та Янівський цвинтарі.

За неповні два місяці археологи знайшли дванадцять цілісних поховань і загальні домовини. У них виявлено рештки шовкового одягу, медальйони, шовкові шкаплерики із гаптуванням срібними нитками, які свідчать про належність до чернечих орденів кармелітів, тринітаріїв, Непорочного зачаття та ін. На одному медальйоні є напис «Roma», тобто він був привезений з паломництва до Риму [2]. Наразі невідомо, скільки точно людей було поховано у криптах, їхніх імен і віку. Для цього треба досліджувати метричні книги, книги смертності, заповіти шляхтичів, встановлювати, хто тут мав маєтки тощо. Очевидно, що тут також поховані священники, які правили у костелі. Антропологи вивчають кістки і волосся, заплановано ретельний антропологічний, ізотопний аналізи й аналіз ДНК. Уже зафіксовані сліди від захворювань на кістках, різноманітні травми, завдані як у міжособових, так і у військових конфліктах. Згодом вдасться більше дізнатися про конкретну людину, як вона росла, жила, чим займалася, які хвороби мала, у якому віці помирала. При хорошій збереженості черепів можливо встановити зовнішній вигляд. Отже, попереду тривала, кропітка і цікава праця.

Перший етап археологічних досліджень закінчився у жовтні 2020 р. Вони є частиною наукового дослідження комплексного проекту реставрації та пристосування пам'яток архітектури. Сподіваємося, що започатковані роботи дозволять зберегти і відновити старовинну церкву Різдва Пресвятої Богородиці в Комарні, як цінну пам'ятку історії та культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гембарович М. Скульптура та різьблення // Історія українського мистецтва. – Т.3. – К., 1968. – С.138-141.
2. Монети, медальйони та шовкові шкаплери: у місті Комарно досліджують церковні крипти/ г-та «Високий замок» від 16 вересня 2020.
3. Українська журналістика в іменах: матеріали до енциклопедичного словника. – Вип. 4. – Л., 1997. – 208 с.

Главенчук А. В.

Одеський археологічний музей НАН України

СКАМ'ЯНІЛОСТІ ОРГАНІЧНОГО ПОХОДЖЕННЯ (ФОСИЛІЇ) ЯК ПРИКЛАД ПЕРВІСНОГО ПРОСПЕКТОРСТВА І ЗБИРАЛЬНИЦТВА НА ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОМУ ПОСЕЛЕННІ АНЕТІВКА 2 В СТЕПОВОМУ ПОБУЖЖІ

Пізньопалеолітична пам'ятка Анетівка 2 функціонувала в степовому Побужжі в період максимуму останнього зледеніння (вік пам'ятки - 18-19 тис. років [3, с. 14-27]. Археологічні знахідки на поселенні в основному - це мінеральна сировина та вироби з неї, що найменше руйнуються часом (на відміну від органічних матеріалів). Також під час розкопок Анетівки 2 зібрана велика кількість фауністичних залишків та виробів з кістки та рогу.

Окрім масового матеріалу, дуже цікавими археологічними знахідками, отриманими під час розкопок Анетівки 2, є **скам'янілості органічного походження (фосилії)**, які яскраво ілюструють один з напрямків первісного пропекторства і збиральництва населення Анетівки 2. До них належать такі знахідки: фрагмент панцира черепахи, зуб третинної акули, уламок зуба-скам'янілості тварини, мушлі з дочетвертинних відкладень, мініатюрні намистинка-пронизка і стрижень з насічками, виготовлені зі скам'янілостей. Разом з ними, варто розглянути і відбитки панцира черепахи на камені. Скам'янілості органічного походження займають проміжне місце між органічними рештками і мінеральною сировиною, до якої первісні люди проявляли інтерес.

Геолог і петрограф Віктор Федорович Петрунь описав кілька фрагментів явно місцевих карбонатних порід, свідомо принесених людьми пізнього палеоліту на правобережжя р. Бакшала, які цікаві збереженими на них відбитками панцира **великих викопних морських черепах** (ближче встановити вид не вдалося) [4, с.161-181]. Поряд з фрагментами каменів з відбитками морських черепах, в кам'яній колекції Анетівки 2 знайдені невеликі скам'янілі уламки **панцира черепах** (визначення В.Ф. Петруня). Крім цього, він виділив на Анетівці 2 уламок **зуба-скам'янілості**, що за своїми характеристиками є більш древнім, ніж інші зуби тварин [4, с.165]. У колекції артефактів з розкопок Анетівки 2 присутній також і **зуб третинної акули**, що дуже гарно зберігся (визначення А.В. Старкіна).

Серед знайдених на Анетівці 2 мушель, які вивчав геолог і фахівець з малакофауни Андрій Леонідович Чепалига, були виділені також і мушлі з дочетвертинних відкладень (мушлі-скам'янілості), що стали об'єктом інтересу первісних мешканців Анетівки 2. А.Л. Чепалига визначив їх як мушлі з геологічних відкладень сарматського періоду [1, с.143]. В.Ф. Петрунь, описуючи крем'яну сировину, визначив вік одного з видів місцевої жовтої крем'яної сировини (бакшальський кремій), що використовувався у великій кількості первісними колективами Побужжя як сарматський, а не верхньокрейдяний [2]. Судячи з усього, наявність мушель сарматського віку свідчить про те, що люди з Анетівки 2 під час видобутку кременю місцевого походження з сарматських відкладів Побужжя (природних оголень-розрізів) з інтересу брали мушлі, що їм сподобалися, і забирали їх з собою.

Крім того, в колекції намистин Анетівка 2 є мініатюрна намистинка-пронизка, що виготовлена зі скам'янілості, яка ближче не визначається (кістка, молюск?). Виготовлена вона шляхом розпилу скам'янілості, порожнистої всередині (таким чином виготовляли в кам'яному віці намистинки-пронизки з дрібних порожнистих трубчастих кісток, наприклад - пташиних. Крім намистинки, серед предметів неутилітарного призначення присутній також і маленький стрижень з насічками, тобто на скам'янілість, що має форму стрижня, були нанесені кілька паралельних насічок.

Одиничні знахідки є не менш важливими і інформативними, чим масові. Присутність скам'янілостей на пам'ятці Анетівка 2 є свідченнями інтересу первісних людей, що мешкали тут, до різноманітних знахідок, які не завжди можна було використати в утилітарних цілях. Окрім цього, в результаті вивчення подібних артефактів, були доповнені відомості про можливі відвідини людьми певних місць. Наприклад, про це свідчать мушлі з сарматських відкладів Побужжя, в яких залягав і кремій сарматського віку. А наявність органічних скам'янілостей (поряд з мінералами), древніх мушель, одиночних зубів древніх тварин відкриває завісу над таким заняттям стародавніх мешканців Анетівка 2, як первісне пропекторство і збиральництво, мотивоване не тільки життєвою необхідністю, але й цікавістю стародавньої людини і її естетичними уподобаннями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Главенчук А.В. Материалы органического происхождения на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2 в степном Побужье / Человек в истории и культуре. Вып. 3. Одесса, 2017. - С.139-145.
2. Петрунь В.Ф. К итогам археолого-петрографических изысканий на поселении сабашиновской культуры «Виноградный Сад» и на памятниках палеолита в прилегающем регионе // Археологический альманах. - № 13. - Донецк, 2003. - С. 299-307.

3. Станко В.Н. Некоторые итоги изучения позднего палеолита Северо-Западного Причерноморья (Южнобугская группа памятников) // Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования. – Одесса, 1997. – С. 14-27.
4. Станко В.Н., Петрунь В.Ф. Анетовка 13 – памятник начальной поры позднего палеолита в степном Причерноморье (предварительная публикация) // Археологический альманах. - № 3. – Донецк, 1994. - С.161-181.

Гречко Д. С., Крютченко О. О.
Институт археології НАН України

ПРОПЕЧЕНІ СЕРДЦЕВИНИ ВАЛІВ СКИФСЬКОГО ЧАСУ: ПОЖЕЖІ УКРІПЛЕНЬ ЧИ ТЕХНОЛОГІЯ БУДІВНИЦТВА (ЕКСПЕРЕМЕНТИ З ПРОПІКАННЯ ГРУНТІВ)

Впродовж цієї тривалої дискусії основні позиції прихильників та противників цієї теорії базувалися на тезах, про доцільність та працездатність подібних заходів в будові захисних споруд. Метою двох наших експериментів була реконструкція методів обпалу серцевини валів, запропонованих у публікаціях І. В. Фабриціус, В.В. Колоди та Д.С. Гречко [див. посилання: 1; 2, с. 30-31]. Так, у 2012 р. було розглянуто два гіпотетично можливих способи. Дослідники припускали, що на початковому етапі будівництва валу давні будівельники зводили вздовж майбутньої захисної лінії двоскатні шалашеподібні конструкції з колод та хворосту [3, с. 87], після чого їх підпалювали та у полум'я закидали не підготовлену [4] або попередньо змочену глину [5, с. 26]. В результаті таких маніпуляцій мав утворитись шар щільної пропеченої глини, що слугував би фундаментом майбутньої дерево-земляної конструкції.

У 2012 р. на розчищеній ділянці поля був розчищений від трави майданчик розмірами 7 x 6 м, на якому була зведена опорна конструкція з вкопаних дубових стовпів діаметром 0,3 м та висотою 1,5 м від рівня денної поверхні. Відстань між стовпами дорівнювала 1 м, а загальна довжина конструкції складала 4 м. На неї зверху встановили горизонтальну балку, від якої до землі щільно одна до одної під кутом 45⁰ були встановлені балки каркасу діаметром 0,2 – 0,35 м. На зведення каркасу було використано 4 м³ акації та дуба. Середина утвореної двоскатної конструкції була заповнена хмизом та дрібними гілками діаметром до 0,1 м.

Експеримент розпочався о 14:00 першу половину дня було приділено збору необхідних матеріалів, розчищення майданчика та зведенню конструкції.

При розгорянні дерев'яної конструкції, через значну температуру багаття, процес закидання ґрунту у вогонь виявився нездійсненним, оскільки не було можливості наблизитись до палаючої конструкції на відстань ближче ніж 4 м. Через те, було прийняте рішення дочекатись прогоряння конструкції до стану гарячого вугілля.

За шість годин, конструкція прогоріла, від неї лишилась нижня частина опорних стовпів, прогорання через потужний напрямок вітру здійснилось не рівномірно. Так у східній частині конструкції на рівні горизонту утворилася подушка з вугілля у полум'ї, а з протилежного боку частина масивних балок, ще продовжувала горіти.

Заготівля ґрунту виконувалась з траншеї 2x4 м, з якої був вибраний дерновий та чорноземний шари до рівня бурих суглинків. Поперечна половина траншеї була скопана та залита водою, до стану утворення в'язкої кашоподібної субстанції. Половину конструкції, планувалося засипати волого глиною, а іншу сухою.

Засипка вугілля що палало проводилась лопатами, вже на початку, цього процесу було помічено, що глина в сухому та рідкому стані гасить полум'я перекриваючи доступ кисню. Після насипки на поверхні шару ґрунту потужністю в 0,3-0,5 м з боків була проведена підчистка торцевих частин згарища, яка показала відсутність очікуваних слідів термічного впливу. Над конструкцією було вирішено розвести додаткове багаття з метою досягнути термічного впливу на глину з двох напрямків. Попередньо в насипу за допомогою пешнів та лопат була спроба утворити систему продухів, для сприяння більш рівномірного впливу температури на глину. Над насипом, що утворився після перекриття глиною палаючого вугілля додатково було розведене потужне багаття.

Через те, що експеримент зайняв велику кількість часу та сил (багаття над насипом було розведене об 23.00) багаття вирішено було лишити догорати під наглядом. На ранок під впливом вітру від верхнього згарища лишились виключно великі шматки вугілля. Золю та дрібні вуглинки з возвиховиська видуло вітром.

Перетин ділянки з вологою та сухою глиною дав однакові результати, глина не змінила кольору та утворила більш щільну сполуку виключно на межі безпосереднього контакту з вугіллям. Єдина різниця полягала в ому, що волога глина моментально гасила вогонь, в той час як суха давала вугіллю можливість тліти.

Частина вугілля продовжувала давати температуру, тому фінальна підчистка була здійснена під вечір того ж дня. Станом на 18.00 вугілля під насипом повністю згасло, результат перетинів був повністю тотожний попередньому.

Результати експерименту показали, що волога глина при термічній обробці в заданих умовах не пропікається і навпаки тушить багаття. Суха глина доволі крихка і не одразу гасить полум'я, але при утворенні великого прошарку цього ґрунту вугілля під насипом гасло, через припинення доступу кисню. Пропікання цієї породи пройшло тонким прошарком потужністю в 0,001 м виключно на ділянках які безпосередньо контактували з вугіллям. Сама можливість закидання ґрунту в подібну палаючу конструкцію нами повністю відхиляється. Водночас було

зроблене цікаве спостереження про те, що від багаття розведеного на височині, під впливом вітру, майже не лишається слідів.

Другий експеримент було проведено з урахуванням результатів першого експерименту у 2017 році під час роботи Більської археологічної експедиції. Зазвичай шари ґрунту, на яких простежені сліди обпалу мають пряму зворотню стратиграфію з ровом. Тобто, в їх основі лежать не глиняні пласти, а чорнозем, чи гумусовані суглинки з верхнього шару котловану рову. У своїх побутових спостереженнях, ми звернули увагу на те, що під впливом полум'я від багаття гумусовані ґрунти швидко змінюють колір і щільність.

На початок другого експерименту був зведений шалаш з дубових колод діаметром 0,2 м висотою в 1 м шириною у 2 м. Середину споруди заповнили дрібним хмизом. Обсяг деревини склав 2 м³. Після підпалу конструкції знов утворилася температура, що не давала близько підійти до споруди. Після прогорання конструкції за допомогою лопат ми перекрили шар вугілля гумусованим суглинком та дерном, таким чином, щоб з боків до вугілля потрапляв кисень. Тобто ґрунт розміщувався над шаром вугілля що палає, але не виходив за межі вугільної подушки, даючи змогу повітрю вільно проходити до вугілля. Вже під час засипки ґрунту в багаття ми помітили, що під впливом багаття гумус вигорав та ґрунт змінював колір. Після зведення над вугільним шаром подушки з ґрунту тління вугілля продовжилось. В такому стані ми лишили споруду на чотири години, після чого здійснили контрольний перетин. Вугілля, ще тліло. Суглинок, дійсно змінив свою щільність, а в тих місцях, що безпосередньо контактували з вогнем і колір - з темно-коричневого на цегляний. Вирішено було звести багаття над конструкцією, попередньо зробивши в ній отвори-продухи.

Нове багаття розклали шатровою конструкцією над залишками споруди. В ході його створення, були використані дубові колоди діаметром до 0, 2 та хмиз. Після прогорання багаття, ми дочекались доки конструкція охолоне та провели черговий перетин. В перетині, особливо ближче до країв насипу, де вплив відкритого полум'я був більшим, ґрунт змінив свій колір та пропеченим. Змінений колір відповідав тій кольоровій гамі, яка характерна для ґрунтів у серцевинах валів.

В результаті було встановлено, що гумусовані ґрунти під впливом температури (шляхом вигорання органіки) змінюють свій колір та щільність. Експеримент показав, що ґрунт пропікався лише під дією високої температури протягом не менше ніж 2 годин, яка підтримувалась постійним додаванням дров та організації потрапляння повітря до основи насипу. Всі ці умови відсутні при звичайній пожежі укріплень.

Таким чином, в ході двох експериментів було доведено, що шари зафіксовані в валах, та інтерпретовані як сліди пропечення ґрунту, є слідами впливу високої температури протягом тривалого часу (понад 2 години) на гумусовані ґрунти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Крютченко А.А. К вопросу о преднамеренном обжиге валов лесостепных городищ скифского времени / Крютченко А.А. // Древности 2013.– Вып. 12— 155 — 162.
2. Гречко Д.С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці / Д.С. Гречко. – Київ: ІА НАНУ, 2010. – 286 с.
3. Фабриціус І. Тясминська експедиція / І. Фабриціус // АП УРСР. – 1949. – Т. II. – С. 80-111.
4. Фабриціус І. В., 1951. До питання про топографізацію племен Скіфії / И. В. Фабрициус // Археологія. – 1951. – Т. 5. – С. 50–80.
5. Гречко Д.С. Деякі питання вивчення лісостепових городищ скіфського часу на Сіверському Дінці / Д.С. Гречко, Г.Є. Свистун / Археологія. — 2006. -С. 22–26.

Дегтярьов В. А.

*Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка*

РАДІОВУГЛЕЦЕВИЙ МЕТОД ДАТУВАННЯ В АРХЕОЛОГІЇ

Археологія як історична дисципліна має свої специфічні методи досліджень. Окрім звичних, сучасність диктує впровадження більш прогресивних з наукової точки зору методів. Одним з таких є радіовуглецеве датування, яке дозволяє досліднику доволі точно дізнатися вік органічних знахідок.

Почав застосовуватися метод в 1949р., після перших вдалих випробувань під керівництвом Вілларда Ліббі. В його основу лягла властивість всієї органіки містити в собі вуглець (карбон). У природному середовищі Землі хімічний елемент вуглець складається з трьох ізоотопів(тобто існує в трьох варіаціях): двох стабільних – ^{12}C і ^{13}C і одного радіоактивного – ^{14}C . Ізотоп ^{14}C постійно утворюється в стратосфері Землі в результаті процесів, які там відбуваються і згодом стає частиною колообігу вуглецю в природі. Потрапляючи в біосферу та гідросферу вуглець більш менш рівномірно розподіляється в навколишньому середовищі[4].

Доки живий організм знаходиться в стані обміну речовин з навколишнім середовищем (наприклад, дерево отримує вуглець у вигляді вуглекислого газу з атмосфери в результаті фотосинтезу), вміст ^{14}C в ньому залишається постійним і знаходиться в рівновазі з концентрацією даного ізоотопу в атмосфері. Коли організм помирає, обмін вуглецем з зовнішнім середовищем припиняється, після чого вміст радіоактивного ізоотопу починає зменшуватися, так як вже немає припливу нового ^{14}C ззовні. Радіоактивний розпад будь-якого елемента відбувається з постійною швидкістю, яка науці відома та точно визначена. Так, для ізоотопу ^{14}C період напіврозпаду становить близько 5730 ± 30 років[1]. Отже, знаючи початкову кількість ^{14}C в організмі по відношенню до стабільних ізоотопів ^{12}C і ^{13}C в стані рівноваги (коли організм живий) і зміст ^{14}C в знайденій органіці, можна встановити, скільки часу пройшло з моменту смерті організму. Кількість ця нам відома, оскільки співвідношення

радіоактивного і стабільних ізотопів вуглецю в атмосфері і в біосфері приблизно однаково через активне перемішування атмосфери. В результаті цього всі живі організми постійно беруть участь у вуглецевому обміні, отримуючи цей елемент з навколишнього середовища. Відповідні пристрої фіксують показники і тоді вже можна датувати знахідки[4].

Такою є модель застосування цього методу, створеного ще в середині ХХ століття. І хоча він здійснив якісний стрибок вперед, принцип залишається незмінним. Він дозволяє отримати істотну, а часом найбільш важливу або взагалі єдину інформацію, яка використовується для конкретних історичних реконструкцій. Дійсно, ефективність зазначеного напрямку не викликає сумніву.

Незважаючи на те, що радіовуглецеве датування вже давно увійшло в наукову практику і досить широко використовується, зустрічається критика цього методу, що ставить під сумнів правомірність його застосування для датування історичних артефактів. Та зазвичай критика ця лунає з уст адептів «наукового креаціонізму» та псевдонаукових концепцій які не визнають більш менш прийнятої в історії хронології.

Так, зокрема, одним з найвідоміших випадків застосування радіовуглецевого методу був експеримент 1988 р.зі встановлення віку Туринської плащаниці, яка ніби містить на собі відбиток обличчя Ісуса Христа. Експеримент проводився в трьох незалежних лабораторіях і показав, що зразок можна датувати XI-XIV століттям, та аж ніяк не біблейськими часами. Не всі визнають такі результати і тому дискусії ведуться і досі[2].

Недовіру і скептицизм виражають і численні псевдо-історики, серед яких на пострадянському просторі можна виділити А. Фоменко, Г. Носовського. В своїх численних книгах вони намагаються дескредитувати метод, наводять приклади невдалих експериментів або намагаються за його допомогою підтвердити свої умовиводи. Та при аналізі робіт цих дослідників, їх погляди виявляються необґрунтованими і в серйозній науці не визнаються[3, с. 58-63].

Наука не стоїть на місці і активно впроваджується в усі сфери життя, зокрема і в таку дисципліну як археологія. Технологія радіовуглецевого датування розроблена більш ніж пів століття тому, не втрачає своєї актуальності і сьогодні. Метод має значний науковий та практичний потенціал, розширює сферу свого застосування і, ймовірно, ще довго служитиме науці.

ЛІТЕРАТУРА

1. ^{14}C — Comments on evaluation of decay data by M.M. Be and V.P. Chechev. URL: http://www.nucleide.org/DDEP_WG/Nuclides/C-14_com.pdf
2. Radiocarbon Dating of the Shroud of Turin. URL: <https://www.shroud.com/nature.htm>
3. Носовский Г.В., Фоменко А. Т. Русь и Рим. Правильно ли мы понимаем историю Европы и Азии? В 2 кн. Кн. 1. М.: ООО КРПА «Олимп», ООО «Издательство Аст». 2002. 603 с.

4. Радиоуглеродный метод и его применение в современной науке. URL: <https://antropogenez.ru/article/373/>

Дорошенко О. В.
ІКЗ «Більськ», Котельва

МІЖНАРОДНИЙ ПРОЄКТ «ЛІТНЯ ПОЛЬОВА АРХЕОЛОГІЧНА ШКОЛА» НА БІЛЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

Більське городище – найбільше у Європі укріплене поселення доби раннього залізного віку площею понад 5000 га, яке було об'єктом глобальних історичних подій Центральної та Східної Європи у VIII–III ст. до н. е. Археологічний комплекс розташований на височині в межиріччі р. Ворскла та р. Суха Грунь, у межах Полтавського району Полтавської області. Північна частина городища знаходиться в Охтирському районі Сумської області. Вчені ототожнюють грандіозну пам'ятку з легендарним протомістом Гелон, про яке писав давньогрецький історик Геродот.

Починаючи з 2005 року, пам'яткою опікується Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради. Одним із пріоритетних напрямків діяльності закладу є наукове вивчення та популяризація Більського городища [3].

Феноменальна пам'ятка привертає увагу провідних дослідників-скіфологів з різних куточків світу. Щорічно на городищі працюють декілька археологічних експедицій. У 2015 році Історико-культурний заповідник «Більськ» спільно з Інститутом археології НАН України та Спілкою археологів України започаткував унікальний щорічний *Міжнародний проєкт «Літня польова археологічна школа»*, що не має аналогів у нашій країні [4].

Проєкт поєднує у собі наукові, освітні та просвітницькі заходи і є важливим елементом популяризації вітчизняної культурної спадщини серед молодих дослідників та пересічного населення загалом, а також відкриває широкі можливості для майбутніх археологів, дає необхідні теоретичні знання і практичні навички та передбачає обмін досвідом серед фахівців галузі.

Унікальність Польової школи полягає, насамперед, у тому, що участь у ній можуть взяти усі охочі. Щороку сюди приїздять науковці, студенти, люди різних професій, туристи і волонтери з багатьох куточків України та закордону (Німеччина, Польща, Молдова, США). Учасники проєкту здобувають базові знання з археології, методики розкопок, фіксації об'єктів, навчаються камеральній обробці отриманих матеріалів. До лекцій та практичних занять залучаються авторитетні українські та іноземні вчені. Матеріально-технічна база Польової школи дає можливість працювати з використанням сучасних приладів і технологій. Члени археологічної

експедиції мають змогу навчитися роботі з тахеометром, квадрокоптером, пізнати процес геофізичного сканування ґрунту [1].

З моменту заснування проєкту його незмінним куратором є **Денис Гречко** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАН України, викладач та дослідник з багаторічним досвідом роботи. Денис Сергійович – кваліфікований спеціаліст і талановитий педагог, безмежно відданий своїй справі, авторитетний лідер і чудовий організатор.

Польова школа на Більському городищі – це не лише процес навчання. Тут формується живий соціальний організм – справжня археологічна родина, яка впевнено і цілеспрямовано опановує теорію і практику археології, ділить спільний побут, вчиться якісній комунікації, а також стає імпрізованою платформою для повноцінного дозвілля та самовираження і забезпечення культурних потреб особистості.

Важливо, що на території кемпінгу створені всі необхідні умови для проживання. Археологічний табір забезпечений харчуванням, водою та електроенергією. Окрім практичного та теоретичного навчання, для учасників школи проводяться цікаві екскурсії Більським городищем, а також визначними місцями Полтавщини та суміжних регіонів.

Інформація про результати розкопок і найважливіші наукові відкриття в рамках діяльності Польової школи регулярно й оперативно розміщується на медіа ресурсах ІКЗ «Більськ» та ІА НАН України, висвітлюється у численних ЗМІ. У співпраці з компанією «*Wild Fox Film*» заповідник випускає науково-популярні фільми («*Гелон. Сонце Скіфії*», «*Скіфія – царство курганів*») та інформаційні проморолики про функціонування проєкту. Усе це разом сприяє популяризації давньої історії серед широких верств населення [2].

У подальшому організатори прагнуть активно розвивати проєкт, поєднуючи наукові та просвітницькі заходи, а також залучати до вивчень Більського городища якомога більше українських та іноземних вчених-дослідників з метою якісної підготовки археологів-польовиків, здатних компетентно проводити розвідки та розкопки. Важливим елементом залишається популяризація досліджень та участь волонтерів. Суспільство має знати власну історію й усвідомлювати її унікальність та виняткову історичну цінність не лише для України, а й для світової культурної спадщини загалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гречко, Д. С., Корост, І. І. 2020. Міжнародний проєкт «Літня польова археологічна школа». Підсумки 5-го сезону. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища–2019*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 316–321.
2. Дорошенко, О. В. 2019. Популяризація археологічної спадщини у діяльності Історико-культурного заповідника «Більськ». В: Гершкович, Я. П. (рецензент). *To Dig or Not To Dig: інвазивні та неінвазивні методи археології: Матеріали міжнародної наукової конференції молодих вчених*. Київ: ІА НАН України, с. 48–51.

3. Дорошенко, О. В., Шапорда, О. М. 2020. Історико-культурний заповідник «Більськ» – 15 років діяльності та основні здобутки. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Феномен Більського городища–2020*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПК, с. 5–21.
4. Могилов, О. Д., Скорий, С. А., Корост, І. І. 2016. Готуючи молоде покоління... (Робота Літньої археологічної школи в Більську). В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища–2015*. Київ; Котельва; Харків: ЦП НАН України і УТОПК, ТОВ «Майдан», с. 257–262.

Дубяга А. П.

Донецький національний університет ім. В. Стуса

ДИСКУСІЇ ЩОДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ОКРЕМИХ ЕЛЕМЕНТІВ ОЗБРОЄННЯ НОСІЇВ КАТАКОМБНИХ КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ ДНІПРО-ДОНСЬКОГО МІЖРІЧЧЯ

Не дивлячись на значне накопичення фактичного матеріалу, його аналізу й інтерпретації, у наукових колах, як і раніше, існують невирішені питання щодо розуміння окремих предметів поховального інвентарю. Не винятком є і частина поховального реманенту, яка інтерпретується як зброя. Зокрема досі не вирішеною є проблема розуміння булав у катакомбному суспільстві, адже висуваються щонайменше три гіпотези, які мають право на життя, а саме: розуміння в якості зброї, розуміння в якості інсигнії влади [3, с. 48], розуміння в якості предмету подвійного призначення. Також відкритим є питання щодо ножів: чи можна їх вважати зброєю, чи це суто предмет господарського вжитку. Хоча за класифікацією С. Венцла ніж доцільно віднести до категорії неспеціалізованої зброї [5, с. 127]. Також висуваються припущення щодо використання катакомбниками праці [4, с. 136-137], проте на рівні джерел це твердження поки що не знаходить свого підтвердження. Дискусійним також залишається питання щодо інтерпретації наконечників, які дослідники описують у якості «наконечник спису/дротику». На сьогоднішній день відсутні праці, які були б спеціально присвячені цьому питанню, тому ясності щодо розуміння цієї категорії знахідок досі немає.

Уперше цю категорію знахідок описав В.О. Городцов, визначивши їх у якості крем'яних ножів [2, с. 193]. З часом від такої інтерпретації відмовились і перевели цю категорію знахідок до розряду металевих зброї, спису або дротику [4, с. 122; 1, с. 290]. Проте повної ясності, чи принаймні зваженого загальноприйнятого погляду на це питання, так і не сформувався. Перш за все зупинимось на тому, що класифікацією С. Венцла наконечник як спису, так і дротику безперечно має бути віднесеним до категорії спеціалізованої зброї [5, с. 127], адже використання в побуті такого реманенту можливе лише під час полювання, де він також виконує функцію зброї.

Зазначимо, що наконечники окресленого типу в похованнях Дніпро-Донського міжріччя не є частою знахідкою. На 1200 поховань наконечники

фіксуються лише у 14 похованнях, що складає 1,2%. Для порівняння: вістря стріл зафіксовано у 2,8% поховань, знахідки сокир також є у 2,8% поховань, навіть знахідки булав, які прийнято вважати символом влади, зустрічаються у 2% випадків. Виходячи з цього вважати знахідки цього типу наконечників не можна пересічним.

Задля вирішення питання щодо розуміння цього типу наконечників необхідно звернутись до конструктивних особливостей і безпосередньо знахідок, адже теоретичні дискусії навряд чи зможуть пролити світло на це питання і визначити загальноприйнятій підхід. Беручи до уваги, що це металевий зброя, вона в будь-якому разі повинна мати конструктивний елемент, який би виконував функцію стабілізатора. Без стабілізатора ця металевий зброя знижується у ранзі до «камінця для жбурляння», до того ж доволі незручної для цього форми. Роль стабілізатора може виконувати або древко списа, або оперення дротику. Зазначимо, що в жодному з поховань дослідниками не фіксувались будь-які залишки від оперення дротику. Звичайно, що для виготовлення останнього використовувалась або деревина, або інший матеріал, який навряд чи може зберігатись надто довго. Проте навіть деревина лишає по собі певні відмітки, але таких не зафіксовано. З іншого боку, в одному з поховань, що містить крем'яний наконечник, зафіксоване древко спису. Поховання походить з Луганської області (розкопки Красильникова К.І. 1990 року). Нажаль, воно зруйнувалось, бо було здійснено занадто близько до поверхні. Хоча можна із упевненістю говорити про те, що це було військове поховання, адже разом зі списом містило також шліфовану сокиру (зазначимо, що сполуки різних видів зброї у катакомбних похованнях також є нечастими). Від кістяку збереглись лише окремі кістки. Разом із наконечником довжиною 11,8 см було зафіксовано древко довжиною 1,3 м. Звертаємо увагу, що древко та наконечник було поховано окремо одне від одного. Це може пояснюватись метричними характеристиками поховальної камери (можливо, у зібраному стані спис не вмщувався). Проте погана збереженість поховальної камери, про яку було згадано вище, не дає можливості зробити остаточні висновки щодо цього. Довжина древка чітко вказує, що ця зброя використовувалась у якості металевий, адже для ближнього бою древко спису доцільніше було б робити довшим. Виходячи із зазначеного та на основі аналізу джерельної бази можна дійти висновку, що при інтерпретації знахідок крем'яних наконечників їх доцільно розуміти в якості наконечників спису. Останній використовувався в якості металевий зброї. Незначна кількість знахідок древка спису може бути пов'язаною з конструктивною особливістю поховальних камер, які не є занадто великими (у той час як древко спису є доволі довгим). Звичайно, для цілковитої впевненості у висновках необхідні численні знахідки древків списів, бо ці зроблено на основі однієї знахідки, що походить із фактично зруйнованого поховання, тому не може виступати в якості еталонного.

ЛІТЕРАТУРА

1. Братченко, С. Н. Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века / С.Н. Братченко // Матеріали та дослідження з археології Східної України: Збірник наукових праць. – Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2006. – С. 32-305.
2. Городцов, В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года // Двенадцатый археологический съезд в Харькове в 1902 году. – М.: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1905. – С. 174-225.
3. Дубяга А.П. Про рівень розвитку військової справи скотарів середньобронзової доби Дніпро-Донського регіону // Магістеріум. Археологічні студії. – Київ, 2018. – Вип. 70. - С. 46-49.
4. Ключко В.І., Пустовалов С.Ж. До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного суспільства північного Причорномор'я // Праці центру пам'яткознавства. – Київ, 1992. – Вип. 1. – С.118-141.
5. Venci S. War and Warfare in Archaeology // Journal of Anthropological Archaeology. V. 3. № 2.-1984.

Жуков О. В.

*Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка*

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОБЛИЗУ СІЛ ДУНАЄЦЬ ТА УЗДИЦЯ ГЛУХІВСЬКОГО РАЙОНУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

На сьогоднішній день питання історичної минувшини України невід'ємно пов'язуються з археологічними дослідженнями. Не виключенням є і археологічна спадщина Сумщини, яка представлена значною кількістю пам'яток, що наразі є малодослідженими. Саме тому особливо актуальними стають наукові розвідки вітчизняних дослідників. Серед них варто виокремити В. Приймака, І. Кедуна, В. Звагельського, Д. Каравайка, Є. Осадчого, О. Коротю. Вони займались дослідженням північної частини Сумської області. В нашому випадку мова піде про археологічні розвідки поблизу сіл Уздиця та Дунаєць Глухівського району.

Поблизу села Вікторове, Уздицька сільрада, розташоване городище на правому корінному березі р. Есмань, на мисі, що утворився заболоченої долиною струмка, що праворуч впадає у річку та ярами, приблизно за 2,0 - 3,0 км на північний схід від села, в лісі, в урочищі «Барвінкова Гора». Пам'ятка досліджувалася В.Приймаком у 1988, обстежене В.Приймаком у 2007. З напільного боку городище укріплене двома рядами валів та ровів, висотою від 1,0 до 3,0 м, з боку урвища мису схили ескарповані, а з північного сходу від іншої частини мису також відділене ровом та валом. Розміри городища 150 х 20 - 60 м. Територія майданчика городища пошкоджена ямами, вали городища прорізані дорогою. Потужність культурного шару становить до 0,3 м. Кераміка переважно раннього залізного віку (7-3 ст. до н. е.). На момент обстеження у 2007 городище задерноване [3, с.55].

Цікавим є поселення, ранній залізний вік, раннє середньовіччя 0,7 км на північ від північної околиці села. Займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Есмань, висота якого над рівнем заплави понад 2,0 м. Поселення виявлене В.Приймаком у 1988, обстежене В.Приймаком та А.Обломським у 1992. За 0,6 км на північний захід знаходяться будівлі колишнього села Рудівщина. Розміри Поселення-300 x 120 - 50 м (північ - південь). Потужність культурного шару становить 0,3 м. В південній частині поселення у шурфі було виявлено господарську яму з мініатюрною посудиною у заповненні. Матеріали відносяться до скіфської, колочинської та київської культур. Пам'ятка розорується. Матеріали обстежень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї і Путивльському краєзнавчому музеї. Розкопки не проводилися [2].

Поблизу села Дунаєць віднайдено поселення, ранній залізний вік, раннє середньовіччя. На східній околиці села, безпосередньо біля греблі ставка, на лівому березі струмка Дунаєць (права притока р. Есмань). Займає край першої надзаплавної тераси. Датується 2-ою-3-ою чв. 1 тис. н. е. (київська і колочинська культури). Виявлене і обстежене А. Обломським і В. Приймаком в 1992. Розкопки не проводилися. Матеріали зберігаються в Путивльському краєзнавчому музеї [1].

Між селами Тулиголове та Щебри, Дунаєцька сільрада, за 2,0 км на південний захід від південно-західної околиці села, на лівому березі р. Вербівки (притока р. Рокити, правої притоки р. Клевень) знайдено поселення, виявлене В.Приймаком у 1988. Займає мис, утворений виступом берега струмка в заплаву та ярмом, що справа впадає в долину р. Верхівки. Розміри мису 35 x 45 м. Поселення задерноване. З нього походять фрагменти давньоруського посуду 12-13 ст. [4].

Вище згадані пам'ятки є невеликою складовою археологічної спадщини України. Проте вони можуть бути ключовими з точки зору подальших регіональних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. А.М Обломський, В.В. Приймак Розвідки раннеслов'янських і давньоруських пам'яток р. Клевень і р. Есмань. // Історико-культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції присвяченої 1000-літтю м. Глухова. Глухів, 1992. С. 64.
2. А.М Обломський, В.В. Приймак Розвідки раннеслов'янських і давньоруських пам'яток р. Клевень і р. Есмань. // Історико-культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції присвяченої 1000-літтю м. Глухова. Глухів, 1992. С. 65.
3. О.В. Коротя, Е.М. Осадчий. Інвентаризація пам'яток археології Глухівського району у 2013 році. // Сіверщина в історії України. 2016. Вип. 9. С. 53 – 57.
4. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О.В. Сухобоков, В.В. Приймак, А.А. Горбовцов, В.Б. Звагельський // Архів ІА НАН У. ф. е. 1988/176. № 23227. С. 37 – 38.

СУЧАСНІ МЕТОДИ ФІКСАЦІЇ В АРХЕОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

На сучасному етапі розвитку науки неможливо її позиціонувати без залучення сучасних методів та технологій, завдяки яким їм з'являються ресурси для розширення інформаційного простору, полегшується дослідження складних фактів. Під час проведення I Всеукраїнського археологічного з'їзду у 2018 р. на базі секції «археологічна інформація (створення, аналіз, застосування, та візуалізація)» було проаналізовано досягнення та перспективи новітніх технологій та суміжних дисциплін [1, с. 12].

Для професійної фіксації матеріалів часто використовують фотограмметрію, оскільки ця галузь застосовується для опису форми, положення, розмірів за наявними цифровими знімками, та фотосканування, в основі якого лежить відображення світла на поверхні [4, с. 9].

У археологічній науці завдяки фотограмметрії з'явилась можливість формування ортофотопланів та 3D-моделей розкопу, знайдених матеріалів, та архітектурних споруд, у свою чергу це полегшує роботу у польових умовах для фіксації зібраного матеріалу. Вже близько 100 років археологи активно підтримують «3D революцію», оскільки застосування її функціоналу дозволяє полегшувати обробку даних, вдосконалювати новітні межі використання.

Під час своєї роботи у Краківській гірничо-металургійній академії Є. Бернасик у 2008 р. випускає друком методологічні матеріали «Лекції з фотограмметрії та дистанційного зондування». Зі свого боку, вчена з Іспанії М. Фур'яс у своїй праці проаналізувала використання цифрової фотограмметрії на основі свого професійного досвіду, при дослідженні захоронень в ОАЕ.

Використання у своїй роботі методології фотограмметрії було описано у 2012 р. у праці норвезького вченого Е. Келльмана «Від 2D до 3D – фотограмметрична революція в археології?». На сьогоднішній день вивченням питання використання новітніх технологій в археології займаються Г. Верхьоєвен та С. Тітзе, що надають методологічні поради з використання аеро та фотограмметричної зйомки і подальшої роботи з доступним матеріалом. Під час проведення Всесвітнього конгресу з геотехнічної інженерії в Атланті у 2006 р., науковці звітували про нові методи фіксування процесу розкопок. Фотограмметрія також застосовується науковцями і в Україні. Одними із перших лазерне сканування архітектурної пам'ятки провели Н. Гаврилюк та А. Ібрагімова [3, с. 37]. М. Лавнічак з Познаньського університету ім. А. Міцкевича

(Польща) у 2014 – 2015 рр. проводив фотограмметричні просторові зйомки городищ скіфського часу у Вінницькій області.

Методику аерофотозйомки, з подальшим створенням ортофотопланів, використовувала у період з 2015 по 2016 рр. Міжнародна українсько-польська експедиція під час дослідження поселень постскіфського періоду у Нижньому Подніпров'ї [5, с. 128]. При вивченні архітектури Вітовтової вежі А. Волков, С. Радченко та Д. Никоненко сформуvalи зовнішню та внутрішню модель будівлі [6, с. 124].

У своїй роботі при дослідженні артефактів та матеріалів розкопу Подесення у 2016 р. науковці широко впроваджували новітні методики. У 2017 р. у Виповзівській експедиції застосовано фотограмметричну фіксацію головних етапів досліджень всіх розкопів із подальшим створенням 3D-моделей, впровадженням їх у науковий звіт з подальшими метрологічними дослідженнями. Під час співпраці українсько-французької експедиції у 2018 р. застосовувався коптер для фіксації кісток мамонтів, поселень часів палеоліту, в результаті чого був створений ортофотоплан місцевості.

Метод фотограмметрії дозволяє додати 3D-моделі, а за допомогою 3D-моделей та орто фотопланів можна проводити різні методи фіксації. Кольорова корекція та фільтрація ортофотопланів – метод, під час якого відбувається корекція кольорів орто фотоплану у спеціальних програмах, що мають низку можливостей змін вихідних даних зображення. При нагоді може стати метод накладання кресленика на 3D-модель або орто фотоплан для ознайомлення з поточною ситуацією [2, с. 38].

У 2018 р. створено детальну 3D-модель Ви-Д-модель Виповзівського археологічного комплексу, яка може стати при нагоді візуальної реконструкції пам'ятки на основі вже здобутих даних. Під час археологічних досліджень м. Батурич у 2018 р. авторами вперше було знято ортофотоплан території Фортеці давнього міста. Фотограмметрія стає при нагоді й у камеральній обробці здобутого матеріалу і ліпний горщик роменської культури із досліджень посаду городища Радичев у 1992 р.

У вітчизняній науці комп'ютерні технології 3D-моделювання застосувала О. Ромашко, яка зазначила, що це єдиний правильний спосіб отримання достовірних даних [7, с. 7 – 8]. На сьогодні набуває популярності друкування речей на 3D-принтерах, що є швидкою та недорогою справою.

Отже, в Україні, має місце застосування сучасних методів фіксації археологічних знахідок, впровадження нових засобів для візуалізації стародавніх поселень, що значно полегшує роботу археологів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисова Т. О., Борисов А. В. Поширення дослідницьких даних в археології: практики та перспективи. І Всеукраїнський археологічний з'їзд. Археологічна інформація (створення, обробка, аналіз, візуалізація, використання). Київ, 2018. 34 с.

- 2.Гнера В. А. Застосування безпілотних літаючих апаратів при дослідженні давньоруських храмів. *Opus Mixtum*. 2014. № 2. С. 36 – 40.
- 3.Гнера В. А. Аерокосмічний моніторинг як інструмент пам'яткознавчих досліджень. Київ: НАН України, 2015. С. 36 – 40.
- 4.Дорожинський О. Л. Основи фотограмметрії. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2003. 214 с.
- 5.Матера М., Богацкий М., Малковский В. Неинвазивные и археологические исследования позднескифского / постскифского Консуловского городища. *Археология*. 2017. № 4. С. 125 – 139.
- 6.Никоненко Д. Д., Радченко С. Б., Волков А. В. Вітовтова вежа за даними сучасних фотограмметричних досліджень. *Археология*. 2017. № 4. С. 120 – 129.
- 7.Ромашко О. В. Типологія скіфських металевих казанів Півдня Східної Європи за об'ємом. *Історичні етюди: зб. наук. праць*. Дніпро. 2014. С. 200 – 202.

Карпенко А.

ГОНЧАРНА ТЕХНОЛОГІЯ У ПРОЦЕСІ ВІДТВОРЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ КЕРАМІКИ ЯК ОДИН З НАПРЯМКІВ ІНТЕРАКТИВІЗАЦІЇ МУЗЕЙНИХ ЕКСПОЗИЦІЙ

Однією з поширених проблем сучасних музеїв є застарілість експозицій, внаслідок чого відвідувачі втрачають інтерес до історичної спадщини, тому тенденція до інтерактивізації на сьогодні є логічною і виправданою.

Метою статті є дослідження гончарної технології в аспективізуального відтворення середньовічної кераміки як одному з напрямків осучаснення музейних експозицій.

Серед напрямів інтерактивізації, на нашу думку, важливе місце займає реплікація – створення копії керамічного виробу, зовнішній вигляд якої є максимально схожим з оригіналом. Репліки слід передавати до музею разом зі знахідками. Таким чином, відвідувачі матимуть змогу не лише візуально ознайомитися з артефактом, а й тактильно.

Для даного дослідження було використано оригіналкераміки, знайденої під час проведення розкопок Ніжинською археологічною експедицією у 2020 році. Дослідження було проведено на базі Центру експериментальних археологічних досліджень при НДУ імені М. Гоголя.

Перший етап – це складення ескізу оригінального виробу, щоб мати графічну модель для відтворення. Оскільки при роботі з глиною (як при висушуванні, так і при випалюванні) відбувається «усадка» (зменшення розмірів), то саме на графічній заготовці відображено перебільшені на 1 см параметри.

Другий етап – це виготовлення керамічного виробу. За структурою, розробленою Юрієм Цетліним (на основі досліджень А. Бобринського), технологія виготовлення керамічного виробу за допомогою гончарного круга включає три етапи: підготовчий, творчий та закріплювальний [1, с. 9-13]. Оскільки метою даного експерименту є візуальне відтворення, а не

якісне (яке a priori неможливе), то не є необхідним проведення хімічних аналізів для визначення складу та виконання підготовчого етапу, який являє собою відбір сировини. Для даного експерименту використано готову заводську червону керамічну масу «Терра» з додаванням білої керамічної маси у пропорції 1×5.

Далі, за вищенаведеним поділом, ідетворчий етап. Уточнюючи наведену Юрієм Цетліним структуру, зауважимо, що перед формуванням начину посудини [2, с.114-116; 3, с.131-132](первісної конструкції майбутнього виробу), а у Цетліна це перший ступінь творчого етапу, відбувається не менш важливий процес – центрування (розміщення глини посередині диска гончарного круга за допомогою ручного двостороннього взаємно спрямованого зміщення заготовки до уявної центральної осі обертання круга). Наступний ступінь – формування тіла посудини – включає в себе виведення циліндра, який є основою будь-якої форми, та формування стінок потрібної товщини. Після того, як виведено основу, відбувається процес надання запланованої форми шляхом округлення окремих секцій виробу за рахунок зміни кута нахилу гончарного ножа відносно стінок. Далі, за тотожною технікою, формуються плечі, шия та вінце посудини. Характерний валик на вінцях посудини було сформовано завдяки спеціальній постановці рук, спираючись на власний досвід. Дивлячись на характерний рельєфний візерунок на денці оригіналу, можна припустити, що від'єднання його від диска гончарного круга було здійснене мотузкою, тому ми повторили дану операцію і пересвідчилися у правильності здогадів. Далі було виготовлено функціональний елемент виробу способом витягування: однією вологою рукою витягували ручку з цільного довгастого шматка глини, постійними рівномірними рухами від основи до закінчення, після чого відділили смужку необхідної довжини від основного шматка. Далі прикріпили ручку до тіла виробу та акуратно прибрали сліди стику за допомогою розгладжування пальцями. Після успішного приєднання ручки, виріб було залишено для просушування до повного висихання на 2 дні.

Наступний етап створення репліки – декорування. Для надання посудині подібного до оригіналу забарвлення було використано білий шлікер (розведена з водою рідка глина) з додаванням жовтого пігменту. Присутні на автентичному виробі смужки блідо-червоного кольору ми відтворили на репліці за допомогою використання слабкоконцентрованого (тобто, розведеного на більшій кількості води) червоного шлікеру та звичайного тонкого пензля. Після проведення таких операцій, виріб було залишено для остаточного висихання перед обпаленням на 1 день.

Закріплювальний етап даного експерименту – високотемпературне випалення [3, с.140]. Перед відправленням до печі, виріб було покрито тонким шаром поливи (глазур на основі подрібленого в пудру скла). З метою контролю над процесом, обпалення відбувалось у муфельній печі у кілька етапів: просушення, розігрів (доведення до 700°C) та розжарювання

(підвищення до температури 1100°C, за якої розплавляється скло). Після завершення процесу, посудину вийняли з печі та охолодили. Для надання характерного «обгорілого» забарвлення, ми використали техніку димлення: виріб поставили у піч разом зі шматочками кори і довели температуру до 350 °С. Після завершення випалення, копія мала такий вигляд відносно оригіналу, як показано на Рис.1.

Рис.1

Підсумовуючи, зазначимо, що відтворення середньовічної кераміки у контексті інтерактивізації музейної експозиції – це багатоетапний процес, який включає такі стадії, як підготовчу (створення ескізу майбутнього виробу), творчу (створення власне копії та її декорування) та закріплювальну (перетворення глиняного виробу на кераміку). Важливо звертати увагу на деталі, які доповнюють загальний образ виробу (форма ручки, кут, підякимііприкріпленотощо). З технологічної точки зору є і свої особливості: наприклад, «усадка» після висушування та випалювання (ось чому необхідно складати попередній ескіз зі збільшеними параметрами) тощо. І таких нюансів доволі багато, та ми воліли б зекономити час і увагу читачів. Доцільним буде додати, що саме такі нюанси впливають на фінальний результат, тому від особи, яка займається реплікацією керамічних виробів, вимагається володіння базовими навичками гончарства та обізнаність в особливостях процесу виготовлення, декорування та обпалення кераміки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бобринский А.А. Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). Самара: Самарский государственный педагогический университет, 1999. 233 с. URL: https://pa01.twirpx.net/0800/0800674_B21D7D2B/bobrinskii_aa_red_aktualnye_problemy_izucheniia_drevnego_gon.pdf (дата звернення: 10.01.2021)
2. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. М.: Наука, 1978. 275 с. URL: https://pb03.twirpx.net/2049/2049169_6CCC61FB/bobrinskii_aa_goncharstvo_vostochnoi_evropy_istochniki_i_met.pdf (дата звернення: 13.01.2021)
3. Цетлин Ю.Б. Керамика. Понятия и термины историко-культурного подхода. М.: ИА РАН, 2017. 346 с. URL: https://www.archaeolog.ru/media/books_2017/Tsetlin_2017_redu.pdf (дата звернення: 10.01.2021)

БАСІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ: ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

Неподалік невеликого с. Басівка, Роменського району, розташовується пам'ятка національного значення – однойменне багатопарове городище скіфських часів, датоване VI-II ст. до н.е. [1, с. 58] та загальною площею в 170 га. Басівське городище є одним із найбільших на території Посулля, та складається з трьох оточених ярами мисів плато (Башта, Аршавське, Малий Городок), кожне з яких мало окрему систему укріплень. Всі три миси захищав вал довжиною в 4 км[2, с. 28].

Починаючи з 1901р., ще будучи студентом Микола Макаренко цікавився «пагорбами» Посулля. Однак перші серйозні археологічні дослідження Басівського городища проводились в 1906 р. під його керівництвом. Видатний археолог та мистецтвознавець народився у 1877р. у с. Москалівка Роменського повіту. Микола Омелянович здобув вищу художню та археологічну освіту в Санкт-Петербурзі, і завдяки своєму таланту, зробив чималий внесок не лише в розвиток археологічної науки, але й став на захисті українських святинь, за що поплатився засланням, а згодом і розстрілом в роки «Великого терору»[3].

Експедиція на чолі з М. Макаренком детально зняла план укріплень городища, заклала по декілька розвідувальних траншей у кожному плато. Під час розвідувальних робіт було досліджено залишки житлових та господарських споруд та знайдено вироби з глини, каменю та кістки. Досить важливими знахідками були фрагменти місцевої ліпної кераміки з характерними відтисками по краю вінця й наскрізними проколами [4, с. 78], та античної кераміки, датовані III-IIст. до н.е. [4, с. 85]

Дослідницьку роботу М.Макаренка продовжив М. Семенчик - директор створеного в березні 1920 р. Роменського краєзнавчого музею. Очоливши археологічний відділ музею, М. Семенчик провів розвідувальні роботи курганів Посулля, зокрема зняв детальний план Басівського городища у 1927-1928 рр. [5, с. 206].

Археологічні дослідження Басівського городища проводились вже в післявоєнні роки за участю та безпосереднім керівництвом радянського археолога В.Іллінської в 1947-1949рр., 1957р. та 1959р.[1, с. 48]. Досліджуючи Басівське городище, В. Іллінська поділила культурний шар на три горизонти, перші два з яких відносяться до VI-IVст. до н.е., а третій – до III-II ст. до н.е. На основі знайдених артефактів, В. Іллінська дійшла висновку, що ймовірний час виникнення Басівського городища – середина або кінець VI ст. до н.е.

Після цього дослідження городища відновилися лише в 1992 р. За два роки, спільна експедиція НаУКМА та ІА НАНУ на чолі з Ю. Болтриком провели розкопки на всіх трьох плато[6, с. 106].

За останні два десятиліття Басівське городище почали активно досліджувати «чорні археологи». У 2011 р., спільно з «Охоронною археологічною службою України» ІАНАНУ, Державного заповідника «Посулля» та Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень Міністерства культури України, було проведено технічне обстеження пам'ятки, в результаті якого виявлено грабіжницькі сліди розкопок, котрі проводились з використанням металодетекторів. Після своєї варварської діяльності «чорні археологи» залишили розкопи чималих розмірів, навколо яких були розкидані фрагменти ліпного посуду та амфор, глиняна обмазка та кістки тварин.

Восени 2019 р. співробітники історико-культурного заповідника «Посулля» та представники відділу культури при Сумській ОДА мали можливість спостерігати аналогічну ситуацію в Басівському городищі, проте з більшими масштабами пошкоджень культурного шару. В червні 2020 р. Басівське городище відвідав секретар сумського відділення «Спілки археологів України» А. Корж. Було зафіксовано нові грабіжницькі розкопи загальною площею до 80 м². Загальна ж площа пошкодженої ділянки на сьогоднішній день обраховується далеко не однією сотнею квадратних метрів [7].

На сьогоднішній день, сучасний стан Басівського городища як другого за площею після Більського городища в Лівобережному Львівському регіоні є одним із прикладів того, як суспільство ставиться до минулого, своїми діями «нещадно шматуючи книгу давньої історії, сторінки якої вклеїти вже неможливо...»

ЛІТЕРАТУРА

1. Іллінська В. А. Басівське городище. Археологія. 1965. Т. XVIII. С. 48–76.
2. Білінський О. О. Нові матеріали з Басівського городища на Посуллі. Скіфо-антична археологія. 2013. С. 28–31.
3. Чорна С. Будучи щирим патріотом, працював на державу й одним із перших прийняв громадянство УНР. Голос України. URL: <http://www.golos.com.ua/article/316521> (дата звернення: 21.01.21)
4. Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 году. ИАК. 1907. Вып. 22. С. 38–90.
5. Феномен Більського городища – 2020: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської конференції / ЦП НАН України і УТОПК; ІКЗ «Більськ». Київ-Котельва: ЦП НАН України і УТОПК, 2020. 372 с.
6. Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Збірник наукових праць Серія: «Актуальні проблеми історії України». Харків: НТУ «ХПІ». 2013. №25. 152 с.
7. Басівка під загрозою: копачі знищують унікальне городище ранньозалізної доби. Сайт «Спілки археологів України». URL: <http://www.vgosau.kiev.ua/novyny/okhorona-arkheolohichnoi-spadshyny/1080-basivka> (дата звернення: 21.01.21)

СКАРБ V – VII СТОЛІТТЯ З ПУТИВЛЬСЬКОГО ПОСЕЙМ'Я

У фондах Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі зберігається та званий «Шевченківський скарб».

Його знайдено у 2011р. поблизу с. Шевченкове тодішнього Буринського району (тепер Буринська територіальна громада, Конотопського району, Сумської області).

Зазначений комплекс предметів належить до кола так званих лісостепових ранньосередньовічних скарбів, або за термінологією О. А. Спіцина «старожитностей антив».

У нашому регіоні це колочинська археологічна культура. Колочинська культура виділена Е.О. Симоновичем. Він протягом 1955-1960 рр. досліджував городище Колочин поблизу Гомеля (Білорусь), яке і дало назву культурі. Колочинські пам'ятки відомі у південній частині Верхнього Подніпров'я і по річках Десна та Сейм. Колочинське населення залишило ряд неукріплених селищ і городищ. Пам'ятки розташовані переважно на невисоких терасах, інколи на схилах балок або на дюнах у заплавах річок [1, с.303-306].

Аналогічними рисами характеризується і місцевість у якій був знайдений Шевченківський скарб. Принагідно зауважимо, що поблизу сіл Шевченкове та Гвинтове відомо декілька багаточисельних поселень (в тому числі з матеріалами V – VII ст.).

Пізніше місце знахідки обстежувалось співробітниками заповідника разом з Родинковою В.Є. (ІА РАН, Москва). Під час обстежень було виявлено декілька фрагментів кераміки, яка датується тим же періодом, що і знайдені речі.

Аналогічні скарби відомі ще з XIX ст., виявлені у Середньому Подніпров'ї (Чернігівська, Сумська, Полтавська, Харківська області України, Курська, Брянська обл.. Росії.). На даний момент їх нараховують більше двох десятків. Найвідоміші з них це Мартинівський, Гапонівський, Ново-Суджанський, Курилівський, Трубочевський та інші [3, с.78-79].

Шевченківський скарб складається із 81 предмету. Тут є речі із заліза, глини, кістки, свинцю, бурштину, бронзи, срібла. В основному тут предмети притаманні жіночому вбранню. Це і фібули, скроневі кільця, серцеподібні і трапецієвидні підвіски, браслети, трубочки-пронизки, намистини, дзвіночки та ін.

Серед інших речей вудила, фрагменти ножів, ворворки, пряслиця, накладки і наконечники для паска тощо [2, с.11-16].

Речі з заліза і бронзи були в досить незадовільному стані. Тому після прийняття на зберігання у фонди заповідника ці предмети були передані на реставрацію до Національного науково-дослідного реставраційного центру

України (науково-дослідний відділ реставрації творів з металу, завідувач Голуб В.М).

На даний момент всі експонати відреставровані і у подальшому стануть окрасою експозиції Путивльського краєзнавчого музею.

Разом з тим, скарб потребує більш глибокого і детального дослідження та заслуговує на більш ґрунтовну публікацію з класифікацією і детальним розглядом кожного предмету.

ЛІТЕРАТУРА

1. Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. – 479 с.
2. Гавритухин І.О., Обломский А.М. Гопоновский клад и его культурно- исторический контекст. – М., 1996. – 296 с.
3. Родинкова В.Е. Куриловский клад раннесредневекового времени // Российская археология. 2010. №4. С. 78-87

**НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ В X – XVІІІ СТ.
(ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ)**

Новгород – Сіверський займає значне місце в історії регіону. Втім найбільш помітні історичні події пов'язані з середньовічною історією міста.

Серед вчених прийнято вважати, що Новгород-Сіверський заснований на місці більш раннього сіверянського поселення в процесі будівництва форпостів на кордонах Руської землі, Володимиром Великим [4, с. 190].

Втім на сьогодні виділилось два підходи до даного питання. Так, А. В. Куза припускав, що місто сформувалося з декількох роменських поселень, одне з яких було розташоване на території замку [6, с. 73]. Втім О. В. Григор'єв висловив припущення, згідно якому вже за роменського часу Новгород-Сіверський розвинувся у протоміське поселення [2, с. 199 – 201]. Тим не менше, не заперечним є факт формування основного ядра міста та його першої системи укріплень з кінця X - початку XI ст.

З моменту укріплення дитинця його територія заселяється значно активніше, про що свідчить значне збільшення кількості археологічних матеріалів XI – XII ст., [9, с. 83].

Період Любецького з'їзду маркує черговий етап в розвитку міста. Втім значення Любецького з'їзду в зміні політичного статусу міста опанується М. Ф. Котляром. Однак вже на початок XII ст. дитинець зі сходу, півдня та заходу був оточений посадом площею 50–60 га, який займав високі відроги корінної тераси. Частково також були забудовані ділянки схилів та дно ярів і береги Зубрицького ручаю [9, с. 87]. Також в цей час активно забудовується і протилежний берег згаданого ручаю, де ймовірно виникає один з нових районів міста та можливо його могильник виявлений у 2014р.

На користь суттєвих змін в статусі міста свідчить і реконструкція укріплень дитинця у XII ст., в результаті чого їх потужність збільшується в двічі [6, с. 58]. Таким чином в місці формується подвійна система укріплень. Основна фортеця на дитинці та система укріплень на посаді, що в цілому відповідає типовому плануванню давньоруських міст. Проте якщо уважно проаналізувати матеріали розкопок, виявляється, що давньоруські укріплення посаду фактично не досліджені і основні висновки про лінію укріплень ґрунтуються на гіпотетичних припущеннях про їх функціонування до XVІІІ ст.

Загибель давньоруського міста традиційно пов'язують з монгольською навалою. Втім у писемних джерелах відсутня пряма вказівка на те, що Новгород-Сіверський постраждав від монгольського погрому.

Проте в ході археологічних досліджень 1979–1983 рр., в межах пізньосередньовічної фортеці Новгород-Сіверського були виявлені ділянки культурного шару, що містив керамічні матеріали другої половини XIII–XIV ст.

В ході розкопок А. В. Кузи 80-х років було також встановлено, що шари кінця XIII – XIV ст. відділені від нашарувань давньоруської доби горілим прошарком. Згідно висновкам авторів робіт, це - свідчення загибелі Новгород-Сіверського від монгольського погрому. Окрім цього, на Замковій горі була відкрита ділянка кладовища (у східного валу), яке, виходячи зі стратиграфії, віднесли до XIII – XIV ст. Втім, Л. І. Віноградська вважає, що життя на дитинці швидко відновлюється, про що свідчить наявність у культурному шарі матеріалів кінця XIII – XIV ст. [1, с.59]. Нові дані до вивчення післямонгольського міста вдалось отримати і під час охоронних досліджень А. Л. Казакова 1996 – 1998 років неподалік від північної вежі сучасного Спасо-Преображенського монастиря вдалось відкрити залишки оборонної вежі XIV ст.

В результаті розкопок XXI століття було також встановлено, що продовжується життя і в найближчій окрузі міста. Про це свідчать матеріали, виявлені під час розкопок О. Є. Черненко 2000 року на городищі біля сучасного с. Путивськ. Вони дозволяють засвідчити існування життя на поселенні в XIII – XIV ст. [8,с.16].

Загалом, можна констатувати, що традиційне уявлення про запустіння та занепад Новгород-Сіверщини в післямонгольській час є недостатньо обґрунтованим. Більше того, скоріш за все життя на території міста тривало без перерви. Археологічно доведеним фактом, можна вважати лише загибель поселення на території Спасо-Преображенського монастиря в середині XIII ст.[10. С120]. Разом з тим вдалося виділити і ряд комплексів XV, XVI, XVII ст. досліджені під час розкопок останніх років.

Матеріали зазначеного періоду представлені керамікою та різноманітним побутовим інвентарем (ножі, люльки, підкови, та ін.). Також в ході розкопок зафіксовано ряд археологічних об'єктів серед яких переважають господарські ями та рештки виробничих споруд.

Особливий інтерес становлять виявлені на центральній ділянці Замку залишки виробничого комплексу XVII ст., де виявлено сировину для виготовлення куль. Ще одним повністю дослідженим комплексом модерної доби є виявлені в ході розкопок 2010 – 2011 років рештки комплексу по виробництву селітрив ур. Заручав'я [5. С,117].

Також в ході досліджень посаду (район базарної площі) 2016 року вдалось зафіксувати декілька об'єктів відповідного періоду. Досліджені об'єкти (споруда та господарські ями) належать до модерної доби та, судячи з усього, мали господарське призначення.

Таким чином археологічні дослідження дають можливість припустити безперервний розвиток міста в середньовіччі і репрезентують різні етапи його життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградская Л.И. Некоторые типы керамики Чернигово-Северской земли второй половины XIII – XV вв. // Проблемы археологии Южной Руси: материалы историко-археологического семинара (Чернигов и его округа в IX – XIII вв.). – К., 1990. – С. 96-99
2. Куза, А. В. 1985. Чернигов и Новгород-Северский в эпоху «Слова о полку Игореве». / Андрей Васильевич Куза, Владимир Петрович Коваленко, Александр Петрович Моця // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX – XIII вв.»: тезисы докладов. – Чернигов, 1985. – С. 58–60.
3. Григорьев А.В. Северская земля в VIII – начале IX века по археологическим данным / А.В. Григорьев. – Тула, 2000.
4. Казаков А.Л., Черненко О.Є. Місце поселень “округи” Новгорода-Сіверського в системі феодальних землеволодінь XII — першої половини XIII ст. (за матеріалами досліджень археологічного комплексу між селами Путивськ і Араповичі) // Український історичний журнал. - 2003. - № 3. - С. 14-16.
5. Кедун І. Післямонгольський Новгород-Сіверський за матеріалами археологічних досліджень // Наукові записки. Серія: історичні науки. - випуск 20: Синьоводська битва 1362р. в контексті історії Східної Європи. - Кіровоград, 2014. - С. 190-194.
6. Кедун, І.С. До питання про розвиток селітряного промислу в Новгороді-Сіверському [Текст] / І.С. Кедун // Сумська старовина. - 2014. - № XLIII - XLIV. - С. 117-122.
7. Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Чернигов и Новгород-Северский в эпоху «Слова о полку Игореве». // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX – XIII вв.»: тезисы докладов. – Чернигов, 1985. – С. 58–60.
8. Орлов, Р. С., Куза, А. В., Шинаков, Е. А., Коваленко, В. П., Григорьев, А. В. Отчет о раскопках в г. Новгород-Северске и разведке в Черниговской области в 1979 г. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., № 1979/37.
9. Черненко, Е. Е. 2011. Об исследованиях украинского археолога С.А. Гатцука в 1901 г. на территории Брянщины. *Studia internationalia*. Брянск, с. 71.
10. Черненко, О. Є., Кедун, І.С. До питання про початковий період історії Новгород-Сіверського. Археологія і давня історія України. Київ, 2013, с.82-89.
11. Черненко Е. Е. Казаков А. Л. Новый памятник древнерусской архитектуры в Новгороде-Северском / Елена Евгеньевна Черненко, Андрей Леонидович Казаков // Труды государственного Эрмитажа: [Т.]46: Архитектура и археология Древней Руси: материалы научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения М. К. Каргера (1903-1976). – СПб., 2009. – С. 120 – 126.

Кедун І. С.

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Gorczyca K.

Dział Archeologiczny, Muzeum Okręgowe w Koninie, Polska

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДЗЕМНИХ СПОРУД ГРЕЦЬКОГО МАГІСТРАТУ В М. НІЖИН

Доступ до підземних приміщень в районі Всіхсвятського собору з'явився внаслідок провалу ґрунту у 2002 році. Поява цього провалу сприяла поширенню легенд про підземелля Ніжина. Водночас це дозволило констатувати наявність значних за площею підземних пустот у центрі міста, які створювали небезпеку подібних провалів у майбутньому. Існувала нагальна потреба локалізувати ці приміщення, щоб у

майбутньому запобігти провалам поверхні внаслідок господарської діяльності. Вирішити цю проблему було можливо завдяки охоронним археологічним дослідженням підземних споруд.

У 2015 році співробітники археологічної лабораторії НДУ імені Миколи Гоголя провели попередні розшуки в цьому напрямку.

Роботи включали збирання інформації шляхом опитування місцевого населення а також бібліографічні розшуки. Також було здійснено попередні обстеження підземних приміщень на місці провалу. На цій підставі було розроблено цільову програму по проведенню археологічних досліджень.

Програма передбачала здійснення комплексу заходів: обстеження території Грецького кварталу методами неруйнівної археології (за допомогою георадару), вивчення писемних джерел в архівних установах, а також архітектурно-археологічні і реставраційно-архітектурні дослідження (розчистка та обміри приміщень з ціллю їх консервації та, за можливості, реставрації і музеєфікації).

У 2016 році було проведено обстеження ймовірної території розташування підземних приміщень за допомогою георадару. Роботи здійснювались Лабораторією методів неруйнівних археологічних досліджень (м. Київ) на чолі з А.В. Кадуном.

У результаті інтерпретації геофізичних профілів були виявлені аномалії, які можуть відповідати підземним спорудам типу тунелів або галерей.

Всі виявлені об'єкти було картографовано, на основі отриманих даних розроблено моделювання виявлених пустотних об'єктів, щоб об'єднати їх в зрозумілу систему протяжних лінійних (схему аномалій); виявлені потенційні порожнини перетворені в 3D моделі. Винесення їх на геодезичну схему дало можливість робити висновки щодо реальних розмірів виявлених пустотних аномалій.

На підставі створеної 3D моделі можна припустити наявність великої мережі підземних споруд, тунелів розташованих під центральною частиною досліджуваної території. Виявлені об'єкти не локальні, їх розподіл на плані має системний характер. У центральній частині знаходиться велике приміщення, можливо, площею 10 x 10 м. Є припущення, що це одне з центральних підземних приміщень. Втім, виходячи з характеру аномалії, можна також припустити, що це – масив дуже ослаблених і замочених ґрунтів.

Надалі було розпочато вивчення писемних джерел з історії підземних споруд. У результаті опитування священників Всіхсвятського собору (інформація О.С. Морозова) з'ясувалось, що ще у 2002 році в районі біля Всіхсвятської церкви провалився вантажний автомобіль, цей провал досі відкритий. В ході огляду провалу було виявлено підземні приміщення, які за попередніми припущеннями були визначені як підвали Ніжинського грецького магістрату.

Окрім цього з'ясувалось, що протягом тривалого часу провалля, які сформувалися від просідання ґрунту над підземними приміщеннями, довгий час використовували для утилізаційних потреб. Це робило роботу з очистки доступного об'єму підземель від сучасного сміття необхідною умовою подальших розшуків.

У 2017 році була розпочата розчистка приміщень від сміття та ґрунту і будівельних решток, що накопичились внаслідок обвалів архітектурних конструкцій (загальна потужність насипу на окремих ділянках перевищувала 1,5 м). Вдалось частково розчистити 4 приміщення (Приміщення №1–4. Мал.1), доступ до яких був можливим та не становив небезпеки, пов'язаної з обвалами конструкцій.

У ході розчистки було виявлено значну кількість матеріалів, переважно – фрагменти керамічного посуду кінця ХІХ–ХХ ст. Окрім цього, було знайдено скляний посуд, пляшки (скоріш за все – аптечного призначення). Це дає підставу зробити припущення, що у кінці ХІХ ст. підземні приміщення ще використовувались для складських потреб аптечної установи.

Серед виявлених будівельних матеріалів були глазуровані плитки (одна з них – із зображенням гексаграмми) з клеймами а також фрагмент керамічного фітоморфного барельєфу. Скоріш за все, ці матеріали лишилися від ремонтів або перебудов споруди магістрату.

В ході розчистки Приміщень №1–2 було знайдено шість мідних монет ХVІІІ ст, три першої третини ХІХ ст. та дві – радянської доби (Рис. 65). Зважаючи на те, що найстаріша монета датована 1758 роком, можна припустити, що приміщення вже існувало принаймні у другій половині ХVІІІ ст.

Під час очищення та обстеження підземних споруд було виявлено, що цегляні кладки в декількох локаціях різняться, їх виникнення можна віднести до різного часу, що є свідченням ремонтів або перебудов приміщень.

Зіставивши всі дані можна зробити висновок про те, що підземні приміщення буди споруджені у ХVІІІ ст., що відповідає часу забудови Грецького кварталу. За характером мурування та конструкцією найближчою аналогією до них є комплекс підземних приміщень, досліджених 1992 року на території Борисоглібського монастиря у Чернігові та датованих ХVІІІ ст.

Свідоцтвом пізнішої реконструкції підземного комплексу ніжинських приміщень є вбудовані у їх простір стовпи (підпорні-?) та перемички (див. далі). Використані для їх улаштування будівельні матеріали візуально відрізняються від тих, з яких складений основний об'єм.

Так, кладка північної стіни приміщення №3 відрізняється за форматом цегли. Вона тут менша, ніж у основному об'ємі: довжина – 25 см, ширина – 13-14 см – товщина – 5 см, що наближено до стандарту 1840 року, однак є меншим за нього.

Майже посередині приміщення № 3 вбудовано цегляний стовп. Розміри цегли в його кладці такі ж як і в попередній локації, однак товщина швів між рядами є меншою та не перевищує 2 см. Візуально також відрізняється фактура будівельного розчину. Судячи усього, в ньому присутній цемент, що поширюється у будівництві Російської імперії з 40-х рр. XIX ст. Це дозволяє віднести дане мурування не раніш ніж до даного часу. Судячи з усього, воно складене з більш ранньої, повторно використаної цегли.

Аналізуючи все вищесказане, можна зробити висновок, що підземні приміщення, знайдені біля Всіхсвятської церкви, дійсно можуть належати до цокольного поверху Грецького суду, а потім – магістрату. Дата їх побудови припадає на час не раніш ніж початок XVIII ст., що співпадає з початком будівельної діяльності грецького братства в м. Ніжин.

В ході свого існування приміщення підземного комплексу зазнали кількох послідовних перебудов. Одна з них припадає на кінець XVIII, друга – на середину XIX ст.

В ході обстеження та розчистки вдалось створити необхідні умови для здійснення архітектурних обмірів Приміщень №1-4, до яких забезпечено безперешкодний доступ. Було також встановлено факт наявності ще принаймні трьох поєднаних з цими приміщеннями підземних кімнат. Утім, в конструкціях їх перекриття та стін наявні численні вивали та тріщини. З огляду на це, роботи в них можливі лише після здійснення відповідних протиаварійних заходів (встановлення підпорних конструкцій тощо).

Аналізуючи все вищесказане, можна зробити висновок, що підземні приміщення, знайдені на території Всіхсвятської церкви дійсно можуть належати до цокольного поверху Грецького суду, а потім - магістрату. Дата їх побудови припадає на середину XVII ст., що співпадає з утворенням грецького братства у м. Ніжин. Окрім цього, споруда зазнавала декількох перебудов, а саме наприкінці XVII ст. і в середині XIX ст.

Кедун І. С.

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Лицевич Я.

Ніжинський краєзнавчий музей імені І. Спаського

ЗАСЕЛЕННЯ ПООСТЕР'Я X-XIII СТ. ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК НА ТЕРИТОРІЇ М. НІЖИН.

Археологічні дослідження Ніжина мають тривалу історію. Втім перші планові дослідження розпочаті наприкінці 80-х рр. минулого століття Ю. М. Ситим[5, с.28-30].

Регулярні дослідження в місті почалися лише з 2003 р., успішно проводяться й до сьогодні.[3, с.27].

Локально дослідження на території міста розділяють по течії р. Остер, що пов'язано з теорією про утворення міста з двох літописних пунктів Ніжатин та Уненіж, втім на сьогодні зазначена теза викликає заперечення оскільки базується виключно на інтерпретації літопису [4, с. 13-16].

В ході досліджень на території міста, вдалося зафіксувати давньоруський шар потужністю 0,4-0,5м. Також кілька археологічних об'єктів, а саме три житла з розвалами печей, рештки гончарного горна (?) та різні господарські ями XI – XIIст. Що свідчить про систематичне заселення регіону у відповідний час [3, с. 28].

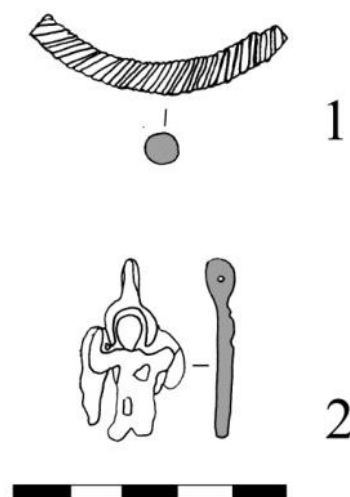
Про склад населення можна зробити висновки на основі археологічних знахідок. Так рештки гончарного горна, свідчать про місцеве виробництво керамічного посуду. Фрагмент жорна та понад 10 пряслиць, особливо цікаве з вирізьбленим графіті, ножі, точильні бруски, кресала є типовим господарським інвентарем, що використовувався в більшості давньоруських господарств[3, с. 35]. Ймовірно місцеве населення також займалося промислами, а саме мисливством та рибальством.

Елементів озброєння (в масовій кількості) у місті не було виявлено. Це свідчить про відсутність постійного військового контингенту в поселенні на території м. Ніжин [3, с. 35; 2, с. 160-161].

Разом з тим Фрагменти кольчуг, вістря стріл та інші елементи зброї були виявлені на поселенні Магерки I, що знаходиться на північно-західній околиці сучасного міста, яке, як вважають автори досліджень, могло бути місцем битви, з огляду на велику кількість елементів озброєння та фактичну відсутність господарських та житлових комплексів [4, с. 35; 3, с. 160-161].

Серед прикрас, найчастішими є фрагменти скляних браслетів (рис.1.1). Втім за дослідженнями О. М. Веремейчик цей фактор не є доказом міського статусу поселення. Так як з середини XIIст. скляні браслети є широко розповсюдженими жіночими прикрасами давньоруського періоду і неодноразово у досить великих кількостях знайдені на селищах[1, с.214]. Також було знайдено декілька бронзових підвісок. Цікавою є остання знахідка з розкопок 2020 р. Це бронзова підвіска з зображенням ангела (рис.1.2).

Таким чином, скоріш за все, в регіоні проживало типове сільське населення, про що свідчить стандартний для цієї категорії археологічний матеріал, без жодних натяків на присутність заможних категорій населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веремейчик, Е. М., Шекун, А. В. 2007. СтекланныебраслетыпоселенияЛесковое. КраткиесообщенияИнститутаархеологии, 221, с. 204-215.
2. Кедун І.С., Пархоменко О.Г. Археологічні дослідження поселення Магерки І в Ніжині // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. — К.: ІА НАН України, 2017. — Вип. 1 (22). — С. 159-162.
3. Кедун І.С., Пархоменко О.Г. Ніжин археологічний. — Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2018. — 73 с.
4. Кедун І.С. До питання про першопочатки давньоруського Ніжина // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства., вип. 15 (18).—К., 2013. — С. 13-16.
5. Ситий Ю. М. Отчет об охранных работах в г. Нежине Черниговской обл. в 1989 – 1991 гг. – Чернигов, 1991. – Машинопис // Науковий архів Ніжинського краєзнавчого музею. – С. 28-30.

Коваль Ю. Г.

Донецький обласний краєзнавчий музей, Краматорськ

НОВІ ЗНАХІДКИ СЕРЕДНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ НА ПІВНОЧІ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Протягом останніх років в результаті проведення археологічних розвідок та пам'яткоохоронних заходів з інвентаризації та моніторингу стану об'єктів археології на території Донецької області, була виявлена низка нових різночасових археологічних пунктів, які охоплюють широкий хронологічний діапазон – від палеоліту до раннього середньовіччя включно. Зазвичай знахідки палеоліту трапляються не часто, а враховуючи загальну незначну чисельність палеолітичних матеріалів на території області, будь яка нова інформація з цього приводу викликає підвищений інтерес. Серед відомих зараз пам'яток переважають матеріали доби пізнього палеоліту, значно меншою кількістю представлені матеріали середнього палеоліту і лише одне місцезнаходження датується ранньопалеолітичним часом. Саме до середнього палеоліту, відносяться два нових пункти, які були відкриті у 2019 р.

«Стародубівка середній палеоліт» - пункт біля с. Стародубівка Слов'янського району Донецької обл., приблизно за 0,5 км на південний схід від с. Стародобівка.

Олексій Соловкін у 2019 р. на поверхні орного поля поряд з «Довгим лісом», знайшов виразне частково двобічне крем'яне знаряддя (Рис. 1). В якості заготівки був використаний великий відщеп крейдяного кременю світло-сірого кольору. Знаряддя неправильної листовидної форми з плоско-опуклим перерізом - має розміри 12,0 x 5,3 x 2,1 см. Поверхня вкрита контрастною патиною, більш інтенсивною молочно-блакитною з боку дорсальної поверхні та блакитно-білястою на локальних ділянках

вентрального боку, що свідчить про тривале перебування предмету в положенні *in situ*.

Негативи оббивки вкривають майже всю поверхню виробу, за винятком центральної ділянки плаского боку з залишковим негативом вентральної поверхні відщепи-заготівки. Більш спрямлений бічний край має виразний природній обушок, який вже існував на відщепі-заготівки. В свою чергу, він слугував природною площадкою з якої відбувалась оббивка двох протилежних поверхонь знаряддя. Нанесення сколів з обушкової площадки під кутом близьким до 90° , спричинило появу негативів зі ступінчастими закінченнями та дрібних заломів в приплощадковій зоні. Протилежний опуклий в плані повздовжній край, сформований регулярною двобічною обробкою з боку високої дорсальної та пласкої вентральної поверхонь. На сплющеному боці обробка розміщується уздовж краю, далеко не розповсюджуючись на вентральну поверхню виробу, з'єднуючись з протилежними негативами обробки ближче до дистального кінця. Лезвійний край хвилястий, на значному протязі скреблоподібний та випрямляється на останній чверті дистальної ділянки.

Техніко-типологічні ознаки та технологічна традиція виготовлення знаряддя – частково-двобічне обушкове скребло, з великим ступенем вірогідності, свідчить про його приналежність до кола середньопалеолітичних індустрій т. з. «мікокського технокомплексу» Центральної Європи, індустрії типу Keilmessergruppen [7; 8, с. 130-146] та Східної Європи, індустрії т. з. «східного мікоку» [1; 2; 3; 4, с. 227-233]), мікоку Криму [5; 6, с. 138-143] у складі яких присутні специфічні вироби виконані у техніці пласко-опуклої двобічної обробки.

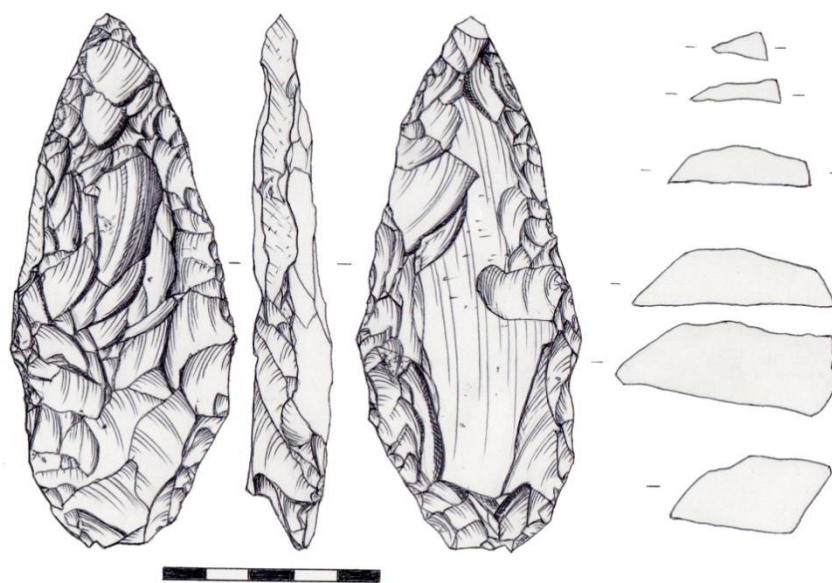

Рис.1. Стародубівка. Обушкове частково-двобічне скребло.

Щодо регіональної моделі розповсюдження середньопалеолітичних пам'яток цієї технологічної традиції, слід зауважити, що безпосередньо на території Середнього Подонців'я, вони поки що представлені лише поодинокими знахідками.

«*Біленьке середній палеоліт*» - місцезнаходження за 1,2 км на північний схід від селища Біленьке Краматорської міської ради, на землях Райгородської сільської ради Слов'янського району. Виявлено автором у 2019 році. На поверхні орного поля серед уламків природного кременю, зібрано щільно патиновані крем'яні вироби: однобічний двоплощинковий залишковий нуклеус з негативами зустрічних знят' з фасетованою відбивною площадкою (Рис. 2, 1); фрагмент гостроконечного знаряддя з ретушованими краями. Дорсальна поверхня виробу зберігла залишки жовневої кірки (Рис. 2, 2); патиновані крем'яні відщепи. За основними техніко-типологічними ознаками подібні знаряддя є типовими для певного кола середньопалеолітичних пам'яток нашого регіон [2].

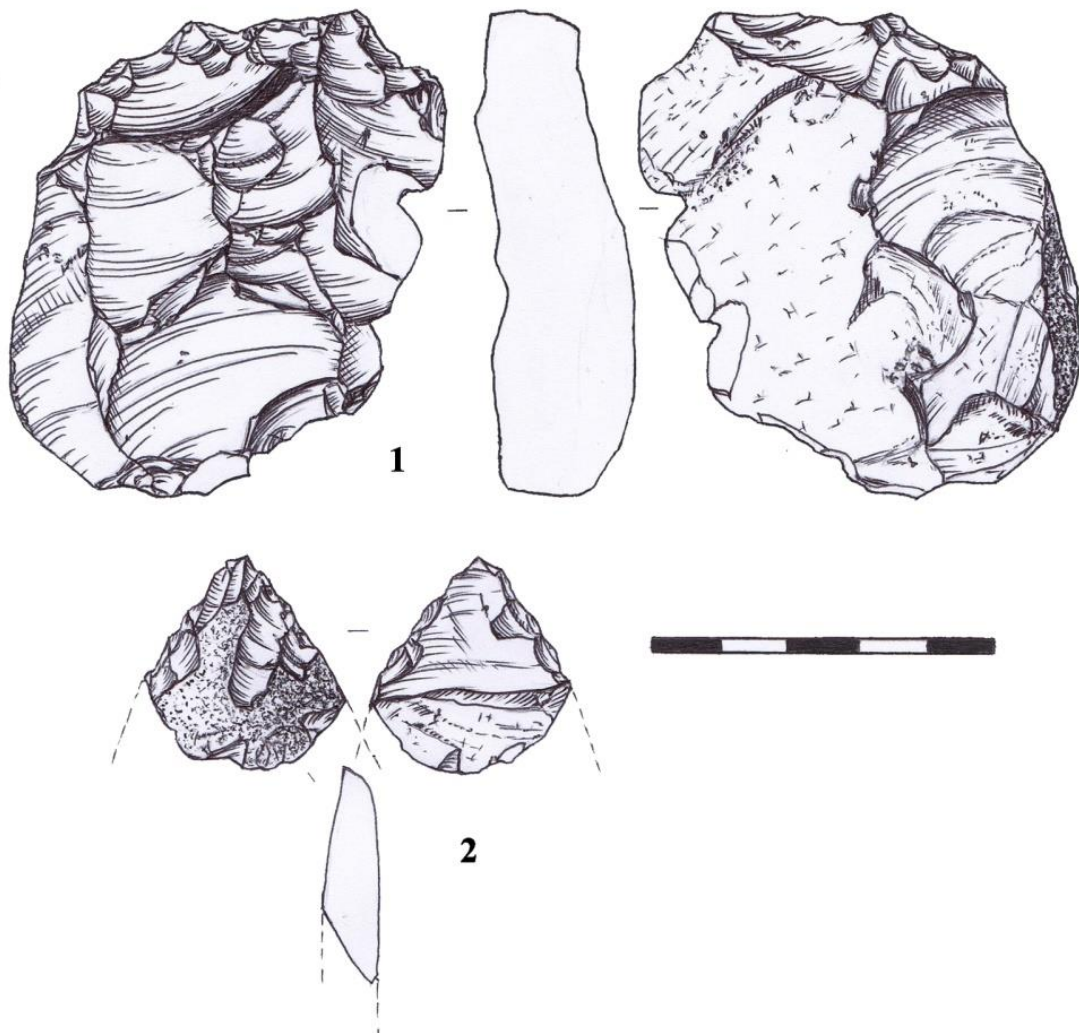

Рис. 2. Біленьке. 1 – нуклеус, 2 – фрагмент гостроконечного знаряддя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гладилин В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. Киев, 1976. 231 с.
2. Колесник А.В. Средний палеолит Донбасса // Археологический альманах, № 12, 2004, Донецк. 294 с.
3. Кулаков С.А., Щелинский В.Е. Ильская мустьерская стоянка (раскопки 1920 х – 1930 х годов) // Санкт-Петербург, Европейский дом, 2005. 97 с.
4. Очередной А.К. Двусторонне обработанные обушковые орудия (Keilmesser) в среднем палеолите Верхней Десны // Stratum plus, № 1, 2010, с. 227-233.
5. Чабай В.П. Средний палеолит Крыма. Симферополь, 2004. 324 с.
6. Чабай В.П. Морфологические особенности двусторонних орудий крымского микока // Методы изучения каменных артефактов. Санкт-Петербург, 2015, с 138-143.
7. Bosinski G. Die mittelpaläolithischen Funde im westlichen Mitteleuropa // Fundamenta, 1967. A/4.
8. Karen Ruebens. Late Middle Paleolithic bifacial technologies across northwest Europe: Typo-technological variability and trends // Quaternary International, 350 (2014), 130-146.

Козир І. А.

*Центральноукраїнський державний педагогічний
університет імені Володимира Винниченка*

ЗНАХІДКИ ЧАВУННИХ КАЗАНІВ ХІV СТ.З С. ТОРГОВИЦІ НА КІРОВОГРАДЩИНІ

Чавунно-ливарне виробництво було достатньо розвиненою галуззю ремесла у золотоординських містах та поселеннях. Більше того, поява виробництва чавуну в Європі пов'язана саме з впливом Золотої Орди [6, с. 140]. Предмети чавунного литва, а саме, казани, знайдені і в західних регіонах Улусу Джучі [4, с. 81–82; 1, с. 28,29], де вони датуються ХІV ст. Також знахідки чавунних казанів відомі на синхронних давньоруських пам'ятках [2, с. 34; 3].

Під час дослідження золотоординського міста в с. Торговиці на Кіровоградщині були виявлені три чавунні казани гарної збереженості. Два з них знаходились у погрібку-схованці, який досліджений на площі гончарної майстерні (розкоп №8, розкопки 2008–2009 рр.).

Чавунний казан № 1 має складний профіль. Верхня частина корпусу – тулуб циліндричної форми, який через чітко виражене ребро переходить у

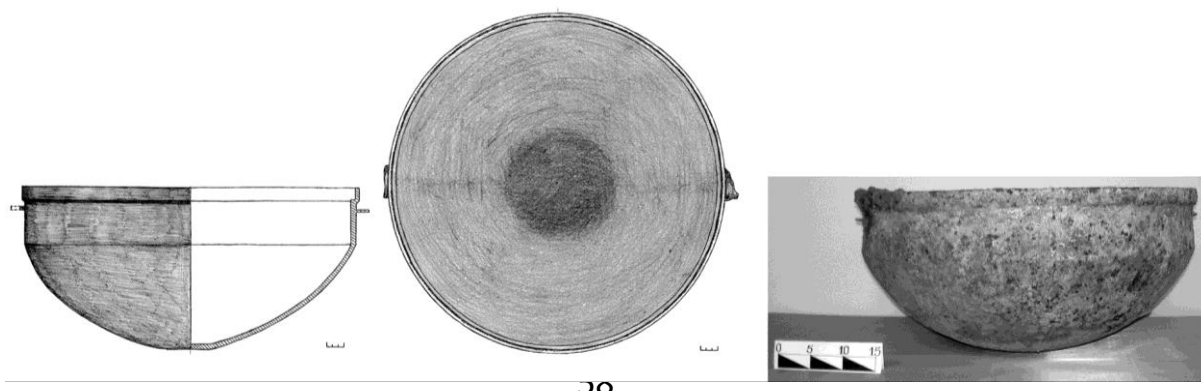

Рис. 1. Казан № 1 (с. Торговиця, Кіровоградська обл., розкоп № 8)

напівсферичну придонну частину (Рис. 1). Вінця вертикальні оформлені уступом, їх діаметр більший за діаметр корпусу казана. Дві горизонтальні плоскі ручки трапецієподібної форми розташовані під вінцями. Висота посудини – 27,0 см. Діаметр вінця 58,5 см, діаметр – тулуба – 56,0 см, діаметр дна – 12,0 см.

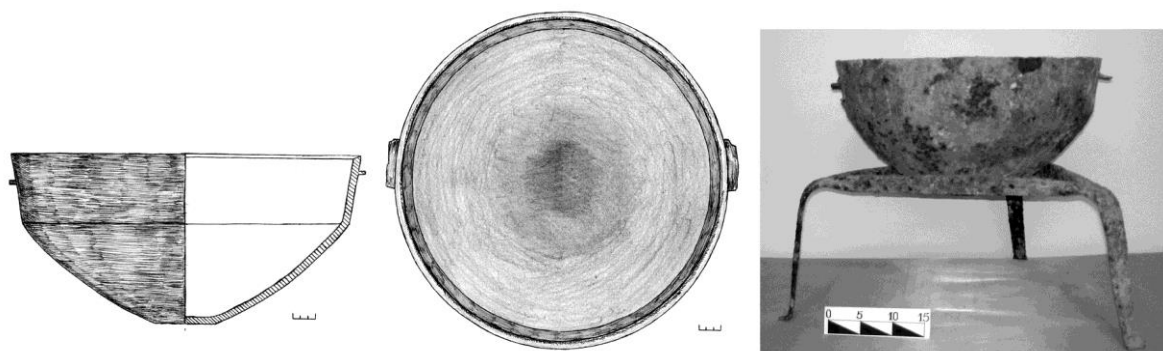

Рис. 2. Казан № 2 (с. Торговиця, Кіровоградська обл., розкоп № 8)

Чавунний казан № 2 має округло-конічну форму корпусу (Рис. 2). Верхня частина – тулуб прямого профілю, розширюється догори. Через виразне ребро переходить у округло-конічну придонну частину. Вінця косо зрізані всередину. Під вінцями – дві горизонтальні плоскі ручки трапецієподібної форми. Дно маленьке, плоске. Висота посудини – 22,0 см. Діаметр вінця 46,0 см, діаметр – тулуба – 41,0 см, діаметр дна – 11,0 см.

У погрібку поряд з казанами знаходилась підставка – тринога. Виготовлена з трьох залізних смуг, зварених між собою таким чином, що утворюють рівнобедрений трикутник – основу на трьох ніжках із вигнутими назовні кінцями - упорами. Довжина ребра – основи триноги – 50 см; висота ніжки – 24 см.

Чавунний казан № 3 у фрагментованому вигляді був випадково

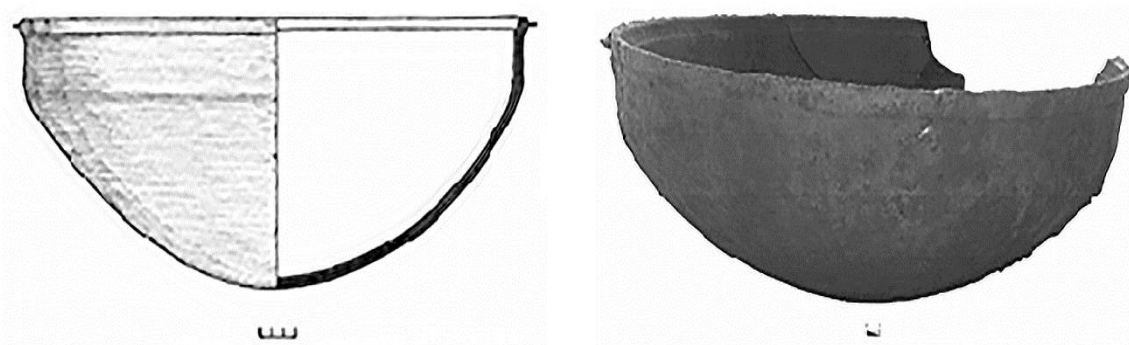

Рис. 3. Казан № 3 (с. Торговиця, Кіровоградська обл., «Сині роси», шурф №2015/1)

знайдений місцевими жителями у 2014 р. в урочищі «Сині роси» – місцевості, що знаходиться за 2,5 км від с. Торговиця. У закладеному цьому місці шурфі (№2015/1) археологами віднайдений ще один фрагмент вінця казана *insitu*. Також поряд із залишками казана виявлені сліди вогнища (попіл, згоріле дерево), уламки кісток тварин. Казан із «Синіх рос» був реставрований з трьох фрагментів. Тулуб циліндричної форми через чітко виражене ребро переходить у напівсферичну придонну частину (Рис. 3). Прямі вінця з внутрішньої сторони відокремлені від стінок посудини уступом. Прикріплені дві горизонтальні плоскі ручки трапецієподібної форми. Дно посудини округле. Висота казана – 19,0 см, діаметр вінець – 43,5 см.

За класифікацією К. А. Руденка чавунні казани з Торговиці можна віднести до типу Ч-2. Їх особливістю є наявність циліндричного тулуба, який складає 1/3 від загальної висоти посудини. Також фіксується чіткий перехід від тулуба до придонної частини. Автор публікації виділив у Поволжі та Прикам'ї лише 3 екземпляри таких казанів [7, с. 39–40]. Подібну форму тулуба (прямий профіль, вінця з уступом) мають фрагменти чавунних казанів з поселення Озаричі у Посейм'ї [3, с. 79] та знахідки з с. Комарівки на Київщині [2, с. 34].

На думку дослідників чавунні казани різних типів на золотоординських та синхронних їм пам'ятках датуються XIV ст. [5, с. 461–462; 7, с. 41; 9, с. 305, 306]. Хоча найбільш ранні знахідки таких посудин на північно-східному узбережжі Азовського моря та на Таманському півострові зафіксовані у шарах XIII ст. Їх походження пояснюється зв'язками з Середньою Азією у домонгольський період [8, с. 159]. Та й витоки чавунно-ливарного ремесла відносять до далекосхідного регіону середини I тисяч. до н.е. [3, с. 85].

Торговицькі казани надійно датуються нумізматичними матеріалами з культурного шару золотоординського міста першої половини – середини XIV ст. та поповнюють колекцію чавунних виробів західних регіонів Золотої Орди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абызова Е. Н., Бырня П. П., Нудельман А. А. Древности Старого Орхея. Золотоординский период. – Кишинев: Штиинца, 1981. – 100 с.
2. Беляева С. О., Кубишев А. І. Поселення Дніпровського лівобережжя X–XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). – К.: Наукова думка, 1995 – 110 с.
3. Беляева С. О., Недопако Д. П., Москаленко Н. П. Про середньовічне чавуноливарне виробництво // Археологія. – Вип. 23. – С. 78–87.
4. Кравченко Э. Е. Средневековый Белгород-на-Днестре (конец XIII–XIV вв.). – К.: Наукова думка, 1986. – 124 с.
5. Кравченко Є. Е. Пам'ятники золотоординського часу в степах між Дніпром і Доном // Генуэзская Газария и Золотая Орда. – Кишинев: StratumPlus, 2015. – С. 411–508.
6. Недашковский Л. Ф. Ремесло Золотой Орды // Проблемы истории, филологии, культуры. – 2013. – № 3. – С. 136–154.

7. Руденко К. А. Металлическая посуда Поволжья и Прикамья в VIII–XIV вв. – Казань: Издательство «Репер», 2000. – 158 с.
8. Рязанов С. В. Чугуннолитейное ремесло в Золотой Орде // Известия Алтайского государственного университета. – 2008. – № 4/2. – С. 159–168.
9. Тропин Н. А. Чугунные котлы с территории Елецкого княжества XIV–XV вв. // Археология Евразийских степей. – 2018. – № 4. – С. 304–308.

Корж А. А.
Институту археології НАН України

РОБОТА БАСІВСЬКОГО ЗАГОНУ ПУТИВЛЬСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ В 2020 РОЦІ

Басівський загін Путивльської археологічної експедиції спрямував свої роботи на вивчення однойменної пам'ятки – Басівського городища скіфського часу, що розташовується в Роменському районі Сумської області. Власне городище складається із трьох основних укріплень – «Башти», «Аршавського», та «Малого городка», а також великої укріпленої частини, залишки валу і рову від якої добре збереглися на схід від с. Пшінчина. Загальна площа пам'ятки складає близько 170 га.

Басівське городище відомо з початку ХХ століття. Перші описи, а також окомірний план подано у праці «Городища, курганы и длинные (змиевые) валы» 1901 року, авторства В. Г. Ляскоронского [7, с. 20 – 22]. Більш детальний окомірний план та шурфування «Башти» та «Малого городка» було зроблено М. О. Макаренком в 1906 році [8, с. 76 – 87].

В 20-ті роки ХХ століття активну роботу по обстеженню та картографуванню пам'яток археології Посулля проводять співробітники Роменського краєзнавчого музею, який очолював М. М. Семенчик. В 1927 році було зроблено перший інструментальний план центральних укріплень Басівського городища [9].

В 40-50-х роках ХХ століття протягом трьох польових сезонів на пам'ятці працювала видатна дослідниця скіфських старожитностей Варвара Андріївна Іллінська. Основні роботи були зосереджені на вивченні західної частини укріплення – «Башта», тоді як на інших ділянках городища розкопки обмежувались лише шурфуванням. Загальна розкопана площа становить близько 600 м² [5].

В 1992 – 1994 роках експедицією «Сула» під керівництвом Ю. В. Болтрика здійснювались дослідження Глинського, Свиридівського та Басівського городищ. На останньому, роботи були зосереджені на слабо вивчених укріпленнях «Аршавському» та «Малому Городку» [1, 2, 3].

Восени 2019 року були зафіксовані масштабні пограбування головного укріплення Басівського городища – «Башти». Тоді ж і було виготовлено сучасний план пам'ятки та описано особливості оборонних споруд [4, с. 206 – 212].

Мала розкопана площа(за всі роки близько 1000 м²), а також значне пограбування пам'ятки стало тими причинами, що стимулювали дослідження унікальної пам'ятки скіфського часу Посулля – Басівського городища.

В 2020 році археологічні дослідження обмежилися шурфуванням, які дозволені за другою формою відкритого листа, а також збором підйомного матеріалу. Два шурфи були закладені на місці грабіжницьких ям в центральній частині укріплення – «Башта». Шурф 3 було закладено на рівнинній ділянці, яка розташовується на терасі на захід від вище названого укріплення. Шурфом 4 було перевірено на наявність культурного шару задерновану ділянку неподалік від східного валу. Також під час експедиції було поточнено план городища.

Найбільше археологічних знахідок було виявлено в шурфі № 2, 3. Серед них велика кількість фрагментів стінок, а також профільованих частин ліпного посуду та уламків кісток тварин. В меншій кількості було виявлено залишків амфор. Серед індивідуальних знахідок потрібно відмітити вістря стріл із шурфу 2 та бронзову ворворку із шурфу 1.

Остеологічні матеріали було визначено археозологом музею природи ХНУ ім. В. М. Каразіна Бондаренком В. Л. Найбільша кількість кісток з обох шурфів належать великій рогатій худобі, далі фауністичні матеріали з шурфу 2 представлені рештками свиней та коней, тоді як в шурфі 3 – навпаки залишки кісток коней переважають. Потрібно відмити надзвичайно низьку кількість кісток малої рогатої худоби. Проте ці дані після подальших, більш масштабніших досліджень, можуть звичайно різнитися, так як вибірка 2020 року склала всього 356 штук. Серед кісток, які належать дикими тваринам було виявлено – кістки ведмедя, лося та кабана.

Під час експедиції було вперше зроблено розріз валу, що розташовується на схід від с. Пшінчина. Перетин закладено у південній частині, на місці дезакінчується вал, зруйнований в 70 – 80-х роках ХХ століття. Тоді було знесено близько 60 метрів валу, якими частково засипаний рів. Роботи 2020 року показали, що захисні споруди є цілком завершеними. До цього попередниками лише зазначалося, що вал є не добудованим і різко обривається, тоді як рів прокопаний ще на 60 метрів і змінює свою форму, поступово нівелюючись до краю [4, с. 209].

Таким чином роботи Басівського загону Путивльської археологічної експедиції в 2020 році є початком новітньої фази досліджень поселенських пам'яток скіфського часу Посулля в тому числі і ключової пам'ятки даного регіону – Басівського городища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болтрик Ю. В., Фиалко Е. Е. Басовское городище – центр Посульського узл апамятников епохи раннього заліза. *Древности. Харьковський историко-археологічний ежегодник*. 1995. С. 40 – 43.

2. Болтрик Ю. В., Бунятян К. П. Роскопки на Басівському городищі. *Археологічні дослідження на Україні 1992 року*. 1993. – С. 17 – 20.
3. Болтрик Ю. В., Бунятян К. П. Роскопки на Басівському городищі. *Археологічні дослідження на Україні 1993 року*. 1993. – С. 13 – 14.
4. Гречко Д. С., Осадчий Є. М., Крютченко О. О. Нові дані про городища скіфського часу Посулля. *Феномен Більського городища*. 2020. – С. 199 – 213.
5. Іллінська, В. А. 1965. Басівське городище. *Археологія*, XVIII, 1965. с. 48–76.
6. Корж А. А. До історії вивчення пам'яток скіфського часу у верхньому Посуллі (дослідження Басівського городища). *Історико – філософські дослідження молодих учених: Матеріали V Всеукраїнської наук. – практ. конф., м. Суми, 2017*. С. 72 – 74.
7. Ляскоронский В. 1901. Городища, курганы и длинные (змиевы) валы в бассейне Сулы. *Труды XI Археологического съезда*, 1, 1901 С. 20 – 22.
8. Макаренко Н. Е. 1907. *Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. ИАК*, 22, С. 38–90.
9. Семенчик М. *Звіт про проведену Роменським музеєм роботу по обслідуванню Посулля. 1927 рік*. Науковий архів ІА НАН України, фонд ВУАК, ф. е., 116/16.

Корост І. І., Коротя О. В.

ІКЗ «Більськ», Котельва

Воронін П. О.

Інститут геологічних наук НАН України², Київ

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРИТОРІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «БІЛЬСЬК» ЗА ДОПОМОГОЮ LIDAR-ТЕХНОЛОГІЙ

Підсумком роботи останніх років наукового колективу Історико-культурного заповідника «Більськ» є картографування вже відомих та виявлення значної кількості нових пам'яток, їх складових на території Більського городища і його околиць. Крім того, створено загальну карту та єдину базу даних археологічних об'єктів мікрорегіону. Також надзвичайно активно проводяться роботи по створенню геодезичної мережі та формуванню інформаційного кадастру ортофотопланів для просторового аналізу пам'яток [3].

У ході археологічних досліджень заповідник «Більськ» постійно використовує сучасний комплексний підхід. Він полягає у використанні міждисциплінарних методів фіксації та аналізу пам'яток. Дистанційне зондування, проведене в поєднанні з інструментальною зйомкою об'єктів, а також геофізичними та іншими методами розвідок, є цінним джерелом інформації. З цією метою у 2018 р. було проведено геомагнітну зйомку на території поселень Більського городища та курганного могильника Скоробір на площі 3,8 га. У 2019 р. з використанням георадару обстежено ще 3 га особливо цінних ділянок у складі археологічного комплексу. Наприкінці 2020 р. заповідник «Більськ» ініціював проведення **LIDAR-**

² Державна установа «Науковий Центр аерокосмічних досліджень Землі Інституту геологічних наук НАН України», аспірант.

зйомки на своїх складових територіях. Виконавцями робіт були спеціалісти з компанії **EverScan** (м. Київ).

LiDAR (Light Detection and Ranging) – одна з багатьох технологій дистанційного зондування, яка використовує швидкі лазерні імпульси для побудови цифрової поверхні Землі з високою роздільною здатністю.

Такий вид зйомки є вкрай необхідним у археологічній сфері. Як відомо, одним з найскладніших завдань картографії є укладання планів комплексів, що знаходяться у залісненій місцевості. До появи сучасних приладів навігації такі роботи тривали довго та супроводжувалися чисельними неточностями. Не маючи загальної системи розташування складових комплексу, коригування планів часто призводило до появи наукових дискусій щодо наявності або відсутності окремих його елементів. Як приклад наведемо тривалу суперечку між науковцями щодо Куземинського укріплення Більського городища [1].

Глинський археологічний комплекс є одним з археологічних об'єктів, де проведення картографічних робіт ускладнюється лісистією місцевістю. Це – складова частина історико-культурного заповідника «Більськ». Комплекс належить до числа об'єктів культурної спадщини національного значення та є одним із яскравих прикладів роменської та киево-руської культури на теренах Полтавської області [4]. Розташовується в с. Глинське Полтавського району (Опішнянська ОТГ), локалізується за 0,8 км від південної околиці Більського городища. Розміщується на площі понад 14 га.

До складу комплексу входять два городища, укріплений посад, неукріплені селища, а також курганний могильник. У складі останнього станом на 1998 р. обстеженнями виявлено 294 насипи [2, с. 188].

Рельєф на цій території досить складний – насичений ярами, утвореними ерозійними процесами та антропогенними перетвореннями. Фіксуються також значні перепади висот. Територія розміщення комплексу на 80 % заліснена.

Вперше відомості про археологічний комплекс у селі Глинське за результатами обстежень наводить у своїй праці В. Г. Ляскоронський. Дослідником також було укладено схематичний план пам'яток [5, с. 180–182]. У подальшому роботи на цій території мали розвідковий характер [4, с. 121]. Стаціонарні дослідження комплексу проводилися в 1997–1999 рр. експедицією під керівництвом О. Б. Супруненка [2]. У ході робіт на загальний план нанесено два городища, посад та курганні могильники. Останні – доби раннього залізного віку та роменської культури. Картографічні роботи велися за допомогою компасу та мірної стрічки за складних умов, що обумовило наявність неточностей на загальному плані [2, с. 191].

З 2011 р. на території Глинського комплексу ведуться планомірні дослідження під керівництвом Ю. О. Пуголовка [4; 6]. З ініціативи даного археолога у 2015 р. здійснено коригування існуючого плану пам'яток.

Картографічними роботами було охоплено кілька об'єктів: Велике городище, острог (ур. Кріпость), Мале городище (ур. Панський Яр) [6, с. 105, рис. 1]. Крім того, обстежено неукріплені поселення, що знаходяться навколо городищ на території приватної житлової забудови та в урочищі Леваднюкова гора. Проте, густі зарослі місцями завадили здійснити зйомку курганних могильників та зафіксувати окремі елементи городищ.

У 2020 р. спеціалістами компанії EverScan у с. Глинське відзнято площу понад 60 га. Для робіт використовувався LiDAR-прилад виробництва YellowScan (модель Vx-15), змонтований на БПЛА професійної системи *DJI Matrice 600 PRO D-RTK*. Основна камеральна обробка проводилась з використанням комплексу програмного забезпечення Bentley Microstation–Terrasolid.

Підсумком проведених робіт стала цифрова модель поверхні високої роздільної здатності всього Глинського археологічного комплексу. У подальшому вона буде використана для створення точного топографічного плану з можливістю дешифрування і картографування штучних підґрунтових об'єктів археологічного походження, а також побудови тривимірної моделі пам'ятки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гречко, Д. С. 2015. Результати археологічних досліджень Куземинського укріплення. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища–2014*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПК, с. 35–49.
2. Золотницька, Т. М., Супруненко, О. Б., 1999. Глинський курганний некрополь. В: Супруненко, О. Б. (відп. ред.). *Полтавський археологічний збірник–1999*. Полтава: Археологія, с. 188–211.
3. Коротя, О. В., Осадчий, Є. М. 2020. Сучасні методи фіксації та аналізу пам'яток на території Більського археологічного комплексу. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища–2019*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПК, с. 195–201.
4. Котенко, В. В., Пуголовок, Ю. О. 2013. З досвіду проведення науково-рятивних досліджень Глинського археологічного комплексу. В: Супруненко, О. Б. (наук. і відп. ред.). *Старожитності Лівобережного Подніпров'я–2013*. Київ; Полтава: ЦП НАН України і УТОПК, с. 121–125.
5. Ляскоронский, В. Г. 1907. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы. *Труды XIII Археологического съезда*. Т. 1. Москва: типография Лисснера и Совко, с. 158–210.
6. Пуголовок, Ю. О., Володарець-Урбанович, Я. В., Горбаненко, С. А., Сергеева, М. С., Яніш, Є. Ю. 2016. Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2015 році. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища–2015*. Київ; Котельва; Харків: ЦП НАН України і УТОПК, Майдан, с. 103–127.

ПОСУЛЬСЬКІ КУРГАНИ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ РОМЕНЩИНИ

Спогадом про могутню Скіфську державу залишилась велика кількість курганів та городищ, які розміщені майже по всій території сучасної України. Численні скіфські пам'ятки в Сумській області дали підставу дослідникам виділити їх в окрему Посульську групу. До її складу входять скіфські пам'ятки середніх течій Псла та Сейму, що зосереджуються навколо скіфських курганних некрополів поблизу міста Ромни. Ці пам'ятки є яскравим прикладом співіснування прийшого кочового і місцевого землеробського населення.

Значна кількість курганів знаходиться на півночі від Ромен. Чисельні групи розміщені неподалік від сіл Пустовійтівка, Великі Будки, Басівка. За даними археологів, більшість Посульських курганів були споруджені в VI–V ст. до н. е. Розташовуються кургани групами, у кожній з яких є 1–2 великих кургани, висота яких наприкінці XIX–на початку XX ст. сягала до 20 м. Більша частина малих курганів була розорана і зрівняна із землею, а значну кількість великих, пограбовано ще до нашої ери та розкопано багато років тому [2, с. 14].

Могили рядових посульських курганів мають вигляд ям з балочним перекриттям. Переважно в більшості влаштовувались гробниці, які мали вигляд зрубів із балок у 7–12 вінець і стовпами по кутках. У найбільших курганах викопувались великі ями з уступами. Із двох рядів балок робилося перекриття. Щоб спуститися в таку гробницю, до 5 м завглибшки, викопувалась яма із східцями. Дно ями вкривали березовою корою або посипали вапном і червоною фарбою [4, с. 10].

Поховані лежать у витягнутому положенні, переважно головою на південь. Вищу знать ховали в повному військовому спорядженні: із мечем, списами, бойовими сокирами, сагайдаком із стрілами. Біля стіни могили знаходиться військовий обладунок, включаючи панцир та щит. Праворуч похованого клали кінське спорядження, якого в посульських курганах особливо багато. Найчастіше біля голови похованого, знаходять кістки від жертвовного м'яса і глиняний посуд. У багатьох могилах ставились бронзові казани, амфори і художньо оздоблений посуд. Прикрашали воїнів золотими бляшками. У 18-ти чоловічих похованнях виявлено кістяки супроводжуючих жінок у багатих нарядах, очевидно, дружин або наложниць [3, с. 50].

Найбільший курган Посульської групи скіфських некрополів знаходиться на скіфському могильнику, розташованому в урочищі Стайкин Верх, біля с. Оксютинців, Роменського району, Сумської області

та має назву Старша могила. Величезні залишки цього кургана у вигляді зрізаного конуса, висотою 10 м, із глибокою ямою-колодязем у центрі, вражають стрімкістю та збереженістю своїх схилів[1, с. 196].

У кінці ХІХ ст. розкопки у Посуллі першим розпочав місцевий поміщик Т. Кибальчич біля с.Оксютинці він розкрив близько 70 могил [5, с. 26].

У 1876 р. аматор-колекціонер Т. В. Кибальчич почав розкопки кургана Старша могила. Зрізавши верхню частину кургану і викопавши яму до гробниці, вимушений був через значні обсяги припинити роботу [1, с. 196].

Наукове дослідження кургана було закінчено в 1888–1889 рр. Д. Я. Самоквасовим, який зняв вершину насипу на глибину 7 м.

За описом його описом, курган мав висоту до 20 м і був оточений широким ровом та валом[5, с. 27].

Під курганом була велика яма площею понад 100 квадратних метрів, в якій на глибині 1 м зроблено виступ і викопано поховальну яму глибиною понад 4, довжиною 8,5 та шириною 5,6 м. У ній знаходилась гробниця у вигляді балочного зрубу зі стовпами по кутках, перекрита зверху двома рядами дубових брусів[4, с. 8].

У розкопаній ділянці було знайдено черепки глиняного посуду, бичачі та баранячі кістки, бронзовий наконечник стріли та два бронзові ножі, що лежали на глибині 15,4 м вістрями на північ.Інвентар цього кургана складається переважно з предметів озброєння та кінського убору, а також величезні розміри курганного насипу дають можливість вбачати в похованій особі – воєначальника[3, с. 46].

Отримані знахідки дослідників підтверджують унікальність, яка характерна для посульської групи скіфських курганів, а саме: обряд поховання, облаштування гробниці, залізні бойові сокири, бронзові прорізні навершя, прикрашені голівками круторогих биків, кістяні приналежності кінського убору.

Роменщина має важливе значення для археологів, тому що тут знаходиться велика кількості історичних пам'яток, зокрема посульських курганів. Аналіз матеріалів розкопок показує, що у величезних курганах Посулля поховані не жителі городищ і селищ, а в більшості тогочасна аристократія, бо надто вони різняться за культурою від місцевого землеробсько-скотарського населення. Поховання вождів і представників знаті в насипних курганах дозволило багато чого довідатися про культуру і мистецтво цього народу, а також оцінити матеріальний стан племінної верхівки. Більшість знахідок, виявлених в могилах скіфів, викликають величезний інтерес вчених усього світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іллінська В. А. Курган Старша Могила – пам'ятка архаїчної Скіфії. *Археологія*. Київ, 1951. № 5. С. 196–212.
2. Сім чудес Сумщини: Інформ.-бібліогр. путівник / уклад.: Л. Д. Клімачова. Суми, 2007. 27 с.

3. Краю наш роменський: Краєзн. нарис / упоряд.: Г. В. Діброва, О. В. Іващенко, В. В. Панченко. Суми: Слобожанщина, 2002. 104 с.
4. Кухарчук Ю. Знахідки доби палеоліту на Роменщині. *Сумська старовина*. 1997. № 1. С. 3–10.
5. Белашов В. Белінська Л. І. Близнюк А. М. Голубченко В. Ю. та ін. Сумщина і в історії України: навч. Посіб. *Ранній залізний вік: (Унікальним явищем Посулля є його скіфські некрополі)*. Суми: Макден, 2005. С. 23–31.

Кудінов Д. В.
Комунальний заклад
Сумський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти

ДОСЛІДЖЕННЯ Д. Я. САМОКВАСОВИМ КУРГАНІВ НА ТЕРИТОРІЇ МИРОПІЛЬСЬКОЇ ВОЛОСТІ В 1872 РОЦІ

Вельми цікавою сторінкою вітчизняної археології є проведення розкопок на території Миропільської волості (нині – в межах Миропільської ОТГ Сумського району України та Суджанського району РФ) відомим дослідником слов'янських старожитностей Дмитром Яковичем Самоквасовим (1843–1911). Мета даної публікації – розкрити подробиці указаної наукової розвідки та узагальнити її результати.

У 1872 р. приват-доцент Санкт-Петербурзького університету Д. Я. Самоквасов подав на ім'я курського губернатора О. М. Жедринського прохання про надання йому допомоги в організації археологічних досліджень на території краю. Останній розпорядився Курському губернського статистичному комітету зібрати свідчення про об'єкти старовини. Комітет, у свою чергу, із відповідним запитом звернувся до волосних правлінь [3, с. 150]. У відповідь Миропільське волосне правління відправило до Курську записку, в якій повідомлялося про місця, що мали б зацікавити дослідника: «давні земляні насипи» в районі с. Горналь (нині на території РФ) поблизу із Білогірським Миколаївським монастирем, відомі під назвою Городище, і «в с. Велика Рибиця одно городище в урочищі під назвою Западня теж над рікою Пслон» [2, арк. 369]. Учений скористався цим повідомленням та восени того ж року відправився в експедицію у Миропільську волость (одна з перших археологічних розвідок Д. Я. Самоквасова). Утім тут його увагу прикували не залишки поселень, а некрополі, виявлені ним поблизу, які, до того ж, вже вибірково вивчалися дослідником курської старовини О. І. Дмитрюковим ще у 1820–1830-х роках. Дмитро Якович виокремив т. зв. «Білогірську групу курганів» (понад 300 насипів, з яких він дослідив 86) біля Білогірського Миколаївського монастиря, «Миропільську групу курганів» (19 насипів) у трьох верстах від заштатного м. Миропілля по дорозі на Суджу, «цілком подібних за висотою та формою курганам Білогірської групи», а також

«Олександрівську групу курганів» поблизу с. Олександрія, що складалася з 9 могил [1, с. 13–14; 7, с. 4].

Науковець звернув увагу на різноманітність поховань: переважала інгумація; небагато поховань було представлено кремацією (спалені залишки небіжчиків вміщувалися в урни, закопані у верхній частині насипу). Це наштовхнуло його на думку про використання некрополю як в дохристиянську епоху, так і після хрещення Русі («могили, що містять сосуди з паленими людськими кістками, ... належать сіверянам-язичникам», Самоквасов). Його існування суголосно часові залюднення поселень на згаданих городищах – одне існувало в IX–X ст., інше датоване XI–XII ст. [5, с. 9]. Знайдені в могилах Білогірської групи речі представлені переважно прикрасами: скляні намиста, бронзові та срібні злитки, бронзові браслети, бронзові та срібні кільця, бронзові гривні, срібні лунниці та ін. Серед нетипових предметів – срібна монета єпископа Бернольда з Гренінгену (XI ст.). Миропільська група зберіглася набагато гірше – археолог виявив лише п'ять вцілілих від грабіжників поховань. Утім, знайдені тут речі (намиста, кільця, браслети, ніж) підтвердили «абсолютну подібність із Білогірською групою». В одній із могил урни археолог знайшов шість срібних злитків і половину бронзового кільця. Серед інших знахідок – скроневі кільця, шийні гривни, кам'яні, скляні та глиняні намиста, дев'ять срібних спіралей, два гнутих бронзових браслети, ножі, горщики, пряжки та бубонці. Натомість Олександрівська група відзначалася бідністю поховального інвентарю (кераміка, залізний ніж і пряжка), а також похованням небіжчиків в зібганому положенні обличчям на схід [1, с. 14–15; 4, с. 99, 144; 6, с. 212–217; 8, с. 200, 204].

Досліджуючи кургани Миропільщини, Д. Я. Самоквасов дійшов помилкового висновку про їхню належність «невідомому народу», який був сусідом сіверян. Дане твердження він пояснив як антропологічними особливостями («довгоголові кістяки»), так і відмінними предметами побуту, як-то «головні стрічки та обручі, нашійники, дротові спіралі та намиста, що складаються з багатьох скляних і глиняних бус із великою кількістю підвісок форми маленьких гудзиків і бубонців» – речі, відмінні від знахідок в інших локаціях Сіверянщини, визнаних ученим «слов'янськими» [6, с. 236–237].

Хоча Д. Я. Самоквасов не був першим дослідником миропільських старожитностей (на аматорському рівні розкопками у першій половині XIX ст. займався О. І. Дмитрюков), усе ж таки саме він фундував наукове археологічне дослідження регіону, що в подальшому дало багатий матеріал для вивчення доби бронзи, раннього заліза й середньовіччя. Предмети, знайдені експедицією Д. Я. Самоквасова, значно розширили уявлення про матеріальну й побутову культуру слов'янського населення Середньої течії р. Псел. На III Археологічному з'їздові в Києві (1874) вчений протиставив речові докази темним літописним свідченням та загалом поставив під сумнів довіру письмовим джерелам. Зокрема, він

спростував пануюче тоді в історіографії твердження про сіверян як про «найгрубіший народ племен руських слов'ян епохи язичництва». Матеріали проведених розвідок, у т. ч. в Миропільській волості, доводили наявність політичного життя, класового розшарування та розвинутих торгових відносин. Тож результати польових досліджень, опубліковані Дмитром Яковичем, і сьогодні зберігають свою актуальність для наукової дискусії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богданов А. П. Курганные черепа суджанского длинноголового населения по реке Пелу, находящиеся в Краниологическом собрании Общества любителей естествознания. М.: тип. М. Н. Лаврова и К°, 1878. 28 с.
2. Державний архів Курської області. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 65. 376 арк.
3. Кудинов Д. В. Мирополье: Исторический очерк. Сумы: ООО «Печатный дом «Папирус», 2012. 268 с.
4. Курский сборник, с путеводителем по городу Курску и планом города / под ред. Н. И. Златоверховникова. Курск: Курский губ. стат. ком. Вып. 1. 1901. 409 с., разд. паг.
5. Моця О. П. Протоміста Київської Русі (на прикладі Дніпровського Лівобережжя). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки.* № 20. с. 8–11.
6. Описание археологических раскопок и собрания древностей профессора Д. Я. Самоквасова. М.: Синод. тип., 1908. [6], 271, [5] с.
7. Самоквасов Д. Я. О городищах и курганах в земле северян и их значении в истории. Чернигов: Губ. тип., 1872. [2], 9 с.
8. Самоквасов Д. Я. Северянские курганы и их значение для истории. *Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года.* Т. 1. К.: Тип. Императорского ун-та св. Владимира, 1878. С. 185–224.

Кужельна О. В.

Національна спілка краєзнавців України

ТРЕТІЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ З'ЇЗД (1874 Р.): «СІВЕРЯНСЬКИЙ» ВЕКТОР

Археологічні з'їзди в Російській імперії були започатковані 1869 року і проводилися кожні три роки. Усього за період з 1869 по 1914 рік було проведено 15 з'їздів. Двічі з'їзд проводився у Москві (1869, 1890), Києві (1874, 1899), а також у містах: Санкт-Петербурзі (1871), Казані (1877), Тифлісі (1881), Одесі (1884), Ярославлі (1887), Вільні (1893), Ризі (1896), Харкові (1902), Єкатеринославі (1905), Чернігові (1908), Новгороді (1911). Шістнадцятий з'їзд планувалося провести влітку 1914 року в м. Пскові, але з'їзд так і не відбувся у зв'язку з початком I Світової війни. Примітно, що з п'ятнадцяти з'їздів шість проходило в українських містах [4, с.133-134; 3, с.72].

III з'їзд відбувся в серпні 1874 року в м. Києві. На з'їзд зібралися наковці різних регіонів Російської імперії – представники Академії наук,

Археографічних комісій, Імператорських університетів та Духовних академій.

Напередодні з'їзду було розроблено та затверджено низку важливих для роботи з'їзду документів. Так, у листопаді 1873 року Міністерство народної освіти затвердило Правила з'їзду, що визначали права та обов'язки ради та секретарів з'їзду. Роботу з'їздів було розділено на вісім відділів, серед яких, зокрема, були наступні: первісні старожитності, історична географія й етнографія, пам'ятки мистецтва та малярства та ін. [4, с.133-134].

Колективом авторів, в числі яких був і відомий дослідник з Сіверщини Дмитро Самоквасов, була розроблена перша в Російській імперії офіційна інструкція для проведення археологічних робіт, що була підготовлена до третього археологічного з'їзду [13, с.435].

Початок 1870-х років характеризується значною кількістю наукових товариств, що виникли в Києві. 1872 року у Києві було засновано Історичне товариство імені Нестора-літописця. Фундатором товариства вважається видатний історик В.Антонович. Першим головою товариства був професор Київського університету В.Іконніков, діяльними членами - О.Лазаревський, О.Котляревський, Д.Багалій, та ін. Науковці товариства брали організаційну та творчу участь у третьому археологічному з'їзді [2, с.90]. У лютому 1873 року у Києві відбулися установчі збори Південно-Західного відділу географічного товариства. Тоді головою товариства було обрано Григорія Галагана. Глеб Лазаревський зазначав, що «відділ проводив чималу роботу, між іншим брав найжвавішу участь в улаштуванні в Києві 3-го Археологічного з'їзду, який і відкрився 2 серпня 1874 року за великої кількості членів з'їзду і гостей [6, с.27].

Третій археологічний з'їзд характеризувався не лише значною кількістю учасників, а й широким спектром розглянутих питань. Сіверщина була представлена не лише як об'єкт археологічних досліджень. Чимало учасників з'їзду були представниками саме цього регіону.

Всього у Третьому археологічному з'їзді взяли участь 204 науковці, з них 84 – мешканці Києва, 9 – мешканці Чернігівщини. Так, в «Списке членов 3-го Археологического съезда с означением места их жительства» зазначені наступні представники Чернігівської губернії: «23. Белозерский Н.М. Борзна... 65. Иващенко П.С. Нежин... 76. Кибальчич Т.В. Борзна... 84. Константинович Н.А. Чернигов... 106. Мисевский А.П. Козелец... 161. Сребницкий И.А. Нежин... 166. Тарновский В.В. Борзна... 184. Хойнацкий А.Ф. Нежин... 190. Шугуров Н.В. Стародуб» [11, с.I-IV].

Слід зазначити, що серед активних учасників 3-го з'їзду було чимало істориків - уродженців Сіверщини (Чернігівщини). Так, учасниками з'їзду були: археолог, архівіст, історик, уродженець х.Стахорщина Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії Дмитро Якович Самоквасов (1843-1911), історик, один з засновників журналу «Киевская старина»,

уродженець с.Гірявки Конотопського повіту Олександр Матвійович Лазаревський (1834-1902) [13, с.435; 6, с.262].

Цікаві бесіди та гострі дискусії велися не тільки в залах з'їзду, а й по закінченню засідань. Син Олександра Лазаревського писав: «На цьому з'їзді вдруге дружньо зустрілися Антонович, уже професор Київського університету, він же і секретар з'їзду, і [Олександр] Лазаревський, що урядовав у цей час у Полтаві. І після одного з засідань, у наповненій синім тютюновим димом аудиторії... вони знову заговорили на давню тему ... Антонович хвалився успіхами Української громади», і далі констатував: «Лазаревський був увесь під враженням сьогоднішніх цікавих доповідей, дискусій, розмови з Антоновичем» [6, с.27-28].

За результатами роботи з'їзду були опубліковані матеріали, що увійшли до 2-томного видання, що вийшло друком у друкарні Київського Імператорського університету Святого Володимира 1878 року [11; 12].

Декілька праць, озвучених під час з'їзду, було присвячено темі досліджень городищ та курганів, що розташовані на сіверянських землях. Так, у першому томі «Трудов» були опубліковані реферати Констянтиновича М.О. «О курганах Черниговского уезда», Мисевського А.І. «О трех городищах в Козелецком уезде» [5; 7].

У матеріалах з'їзду були представлені праці Самоквасова Д.Я. – «Северянские курганы и их значение в истории», «Историческое значение городищ» [9; 8]. В одному з фундаментальних видань з археології («Археологія СРСР» у 20-ти томах) зазначалося: «Дуже великі роботи щодо вивчення слов'янських курганів на лівобережній частині Середнього Подніпров'я проведені наприкінці минулого століття і на початку ХХ ст. Д.Я.Самоквасовим», «Основним дослідником сіверянських курганів був Д.Я.Самоквасов. У останніх трьох десятиліттях ХІХ ст. і на початку ХХ ст. він розкопав декілька сотень курганних насипів, розташованих більш ніж у 25 могильниках» [10, с.106, с.138].

По закінченні одного з засідань Д.Самоквасов довів до відома учасників з'їзду Інструкцію «для описания городищ, курганов и пещер и для производства раскопок курганов», у розробці якої брав безпосередню участь сам разом з істориками Л.Івановським та В.Антоновичем [11, с. LХІХ-LXXІІІ].

Дослідження Самоквасовим Д.Я. курганів та городищ викликали чималий інтерес істориків. На підставі стародавніх літописів та інших історичних джерел він намагається дослідити походження терміну «городище». Дуже цікавим є його висновок з цього приводу: «...слова город, монастырь, село и двор ... с изменением окончания на *ище*, означают оставленные места.. Монастырище означает место, на котором некогда стоял монастырь; селище означает место, на котором прежде было село; дворище означает место, где был двор, соответственно тому городище должно означать место бывшего города» [8, с.227]. Самоквасов вивчає не лише «пам'ятки, що висловлені в нашій науковій літературі», а й

намагається «з'ясувати питання історичного значення городищ на підставі власного досвіду» [8, с.227]. Він проводить багаточисельні розкопки у ході яких зазначає: «На даний час мені відомо на землі Сіверян більш ніж 100 городищ стародавньої форми, при яких збереглися більш чи менш багато чисельні групи курганів» [8, с.235].

Самоквасов Д.Я., бажаючи засвідчитись, чи відповідають городища формам оборонних укріплень, оглянув 70 городищ на території 7 губерній, зокрема, Чернігівської, Харківської і Київської [8, с.228]. У матеріалах з'їзду наводиться список оглянутих істориком місцевостей. Зокрема, на березі річки Десни ним було досліджено 11 городищ: 3 між м.Новгород-Сіверський та с.Комань, по 1 городищу – біля сіл Араповичі, Юхнове, Горбове, Дегтярівка, Мезін, с.Брусилова [8,с.229-230], а також проведено розкопки «Волокитинського городища в Глухівському повіті, .. городища у Софроніївського монастиря» та ін. [8, с.231]. Він наводить список речей, знайдених під час тих чи інших розкопів. При цьому автор зазначає, що «городищ, що віддалені від річок, я ніколи не зустрічав» [8, с.229], але одночасно констатує: «я не мав можливості розкопати в повній цілісності жодного з городищ» [8, с.231].

У іншій праці, присвяченій сіверянським курганам, історик констатує: «Дослідження стародавніх земляних насипів представляє нам побут сіверян язичеської епохи ... у новому світлі» [9, с.211]. Проведені Самоквасовим дослідження «вказують на існування у сіверян язичеської епохи політичних товариств» [9, с.211]. Він наводить опис знахідок, на підставі яких можна мати уявлення про побут, основні заняття сіверян, про їх одяг, зброю, і взагалі про їхні звичаї. Він датує ці кургани кінцем IX – початком XI ст. [9, с.211].

Одним із найвідоміших досліджень Самоквасова є розкопки Чорної Могили в Чернігові. У Чорній Могилі, як і у низці інших досліджених курганів, «був відкритий язичеський спосіб поховання мертвих, шляхом спалення трупів [9, с.211]. Самоквасов так класифікує ці поховання: «Досліджені нами кургани з залишками трупоспалення представляють два види: кургани великої величини, що прикривають собою кострища та кургани малої величини, що вміщують сосуди зі спаленими людськими кістками» [9, с.205].

Дмитро Самоквасов розповів про дослідження проведені ним у передмісті м.Седніва. Там збереглося старовинне городище та залишки великої групи курганів, що налічує 40 курганів великої величини та 150 – малої. Проводячи 1874 року дослідження Седнівських курганів, Самоквасов відніс їх до трьох видів: «кургани більшої величини з кострищами, кургани меншої величини з сосудами, що наповнені спаленими людськими кістками, та кургани з кістяками» [9, с.193].

Аби мати уявлення про чисельність курганів, розташованих на території Сіверщини, та про обсяги проведених Самоквасовим досліджень, наведемо ще деякі факти з його статті: «У 3 верстах від

Стародубу біля с.Меринівка збереглося городище стародавньої форми і 30 курганів., в урочищі Жабкина Лужа – до 50 курганів». З цих 80 курганів Самоквасов дослідив 29 [9, с.195]. У Риковській волості Новгород-Сіверського повіту на березі р. Десни збереглося 8 городищ, а в урочищі Курганне – залишки курганів. Тут Самоквасов провів розкопки 1874 року [9, с.196-197]. З 20 курганів, що збереглися у Глухівському повіті в 1 версті від с.Волокитине, Самоквасовим 1873 року було досліджено 12 [9, с.197]. «У одній версті від с.Роговки Глухівського повіту збереглося городище ... та 10 поховань», із яких 8 були досліджені Самоквасовим у 1873 р. [9, с.198]. «У повіті Кролевецькому, між с.Любитовим та с.Спаським, збереглося городище та близько 20 курганів», з яких дослідником розкопано вісім [9, с.198].

Самоквасов Д.Я. підкреслює унікальність досліджених курганів та вказує на їхню відмінність від курганів, розташованих у інших регіонах. Так, наприклад, він зазначає: «У 1873 році я особисто оглянув всі кургани, що збереглися у передмісті Києва, в кількості близько 100 (за Либіддю та за горою Щековицею) и не знайшов поміж ними жодного, що подібний Чернігівським курганам з кострищами» [9, с.213-214]. І ще раз робить висновок – «чернігівські кургани з кострищами належать сіверянам» [9, с.214].

У ході обговорення на з'їзді рефератів Д.Самоквасова, історик Дмитро Іловайський підкреслив, що проведені (Самоквасовим) розкопки та добуті знахідки, доводять, «що сіверяни в IX та X столітті стояли на значно вищій ступені культури, ніж вважали звичайні історики, керуючись виключно текстом літопису» [11, с. XXVIII].

Досліджуючи кургани Чернігівського повіту, інший історик М.Константинович зазначає: «Чернігівська губернія взагалі належить до числа місцевостей, що є багатою на кургани», при цьому він додає до своєї статті карту курганів Чернігівського повіту [5, с.181]. Ще один дослідник – Мисевський А. зачитав реферат «О трех городищах в Козелецком уезде», а в ході обговорення реферату Самоквасова, «виявив свою готовність приступити до зйомки усіх городищ Козелецького та Остерського повітів» [11, с. XXXV].

Головною особливістю третього з'їзду було те, що присутні на ньому науковці намагалися поєднати теорію з практикою, перевіряючи на власному досвіді правдивість (чи неправдивість) тих чи інших історичних джерел та раніше проведених історичних досліджень. Їхні наукові праці поповнили не лише скарбницю історичних надбань, а багато в чому й досі можуть слугувати в дослідженнях сучасних істориків та археологів.

Дмитро Самоквасов писав: «Кожен курган, при розкопках якого щоденник не був складений, вважається втраченим для науки» [11, с. LXXI]. Ці слова, як і багато інших історичних висновків та археологічних досліджень, про які йшла мова на археологічному з'їзді, і на сьогодні залишаються доволі актуальними. Як і не втрачає актуальності тема щодо

необхідності продовження досліджень курганів, розташованих на сіверянських землях. Свого часу відомий краєзнавець, етнограф та археолог Іван Абрамов (1874-1960) лише на території селища Вороніж (Шосткинського району) нараховував більш ніж півсотні курганів [1, с.88]. Проведені ним ще на початку минулого століття роботи по дослідженню цих курганів так і не були доведені до кінця, і до цього часу ще чекають на своїх послідовників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамов І. З історії та культури селища Вороніж: Фольклорно-етнографічні та краєзнавчі нариси. – Суми, Видавництво «МаєДен», 2007. – 132 с.
2. Дем'янчук Г.С. Українське краєзнавство: сторінки історії. – К., Просвіта, 2006. – 296 с.
3. Дементьева Ю.М. Материалы археологических съездов (1869-1914) как источник по истории музейного дела России. /Известия РГПУ им.А.Герцена. – Серия «история и археология». – 2008. - № 80. – стр.71-83.
4. Заремба С.З. Археологічні з'їзди. Енциклопедія історії України. К., Наукова думка, 2003. – 685 с. - Том 1. – С.133-134.
5. Константинович Н.А. О курганах Черниговского уезда. //Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – 448 с. – Том 1. – с.181-184.
6. Лазаревський Г.О. Київська старовина. – К., МАУП, 2007. – 624 с.
7. Мисевский А.И. О трех городищах в Козелецком уезде. //Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – 448 с. – Том 1. – с.237-243.
8. Самоквасов Д.Я. Историческое значение городищ. //Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – 448 с. – Том 1. – с.225-235.
9. Самоквасов Д.Я. Северянские курганы и их значение для истории. //Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – 448 с. – Том 1. – с.185-224.
10. Седов В.В. Восточные славяне в VI – XIII вв. //Археология СССР с древнейших веков до средневековья в 20 томах. – М., Наука, 1982. – 328 с.,
11. Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – 448 с. – Том 1.
12. Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – 362 с. – Том 2.
13. Юренко С.П. Самоквасов Дмитро Якович. //Енциклопедія історії України. - К., Наукова думка, 2012. – 944 с. - Том 9.

Лахмотов К. О.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЗНАХІДКИ КЕРАМІКИ ЮХНІВСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ НА ТЕРИТОРІЇ СЕРЕДНЬОГО ПОСЕЙМ'Я

Фундаментом існування будь-якого суспільства є матеріальне виробництво, адже від нього залежать інші види людської діяльності. Метою виробництва є задоволення індивідом власних потреб або збут

готового продукту. Відповідно до економічних теорій збут продукту може відбуватися через обмін або торгівлю. Досліджуючи економічні зв'язки на території Лівобережного лісостепу в період VI – III ст. до н.е. дослідники приходять висновку, що поняття торгівля в класичному розумінні було відсутнє, адже схема «товар – гроші – товар», яка лежить в основі торгівельних відносин, не прослідковується. Натомість застосовується інший термін – товарообмін.

Під час археологічних досліджень пам'яток Середнього Посейм'я впродовж XX та XXI ст. вченими, зокрема Д.Т.Березовцем, В.А.Іллінською, В.В.Приймаком, Д.В.Каравайком було зафіксовано в культурних шарах фрагменти кераміки юхнівської культури, що свідчить про розвинуту систему товарообміну в даному регіоні. Однак питання знахідок керамічного матеріалу юхнівської культури на території північного порубіжжя лісостепової Посульсько-Донецької групи пам'яток майже не вивчені серед вітчизняних науковців, а тому тема економічних зв'язків між скіфоїдним населенням Середнього Посейм'я та їх північними сусідами (юхнівцями) є актуальною.

Метою публікації є аналіз керамічного матеріалу з городищ Середнього Посейм'я та виявлення серед них фрагментів кераміки юхнівської культури задля відстеження товарообміну між сусідніми археологічними культурами.

Матеріальна культура цього регіону виділяється перш за все особливістю керамічного комплексу [6, с. 60]. На думку В.А.Іллінської: «Своєю матеріальною культурою сейминська група становить ніби проміжну ланку між скіфською культурою в її північно-східному варіанті (Посулля, Сіверський Донець) та юхновською культурою лісних городищ Десни» [1, с. 121].

Для того щоб вирізнити кераміку юхнівської культури від Посульсько-Донецької необхідно розібрати процес її виготовлення та особливості зовнішнього вигляду. Кераміка юхнівської археологічної культури та процес її виготовлення був детально досліджений О.О.Бобринським. Ним було зафіксовано, що юхнівські гончари застосовували лоскутний наліп. Вертикальні розчеси, залишені дерев'яним предметом, а іноді і пучком трави, добре видно на багатьох фрагментах горщиків, в їх нижній частині. Верхня частина в районі вінців прикрашена декором у вигляді насічок косо поставленої палички та іноді вдавлюванням [2, с. 75-76].

Варто зазначити, що городища на території Середнього Посейм'я слабо вивчені, інформація про потужність культурного шару з таких городищ як Нова Слобода I, Бунякине II, Гірки I, Гірки II, Ротівка, та ін. нам відома лише завдяки проведенню шурфування [3, с. 68-72]. Це ускладнює процес вивчення керамічного комплексу, адже при відсутності постійних археологічних досліджень (з 2017 року ведуться стаціонарні археологічні дослідження Путивльською археологічною експедицією

городища поблизу с. Ширяєво) неможливо провести статистичний аналіз матеріалу та висвітлити особливості пам'ятки.

Після закладання двох шурфів на городищі Воргол II, в одному з них був виявлений фрагмент глиняного грузила, який є характерним для городищюхнівської культури Подесення [4, с. 62]. На городищі Гірки II також виявлені фрагменти керамічного посуду, вінця якого прикрашені проколами, насічками та вдавленням по краю з декором який описаний О.О.Бобринським та Д.В.Каравайком і є властивим посуду юхнівської археологічної культури. Крім того було знайдено і глиняне грузило ідентичне знайденому на городищі

Воргол II, яке притаманне означеній лісовій культурі [4, с. 64]. Шурф закладений на городищі Ховзівка був насичений вінцями з аналогічним візерунком як на городищі Гірки II [4, с. 65].

На городищі Лобанова Гора поблизу с. Спасське знайдений уламок посудини типовий для пам'ятників лісової зони басейну Десни. Вінчик злегка відігнутий, плечики високо підняті. На слабо виділеній шийці нанесено орнамент у вигляді насічки, зробленої паличкою або тріскою. Край вінця прикрашений вдавленнями [5, с. 288]. Вище зазначений фрагмент є прикладом слабопрофілірованого горщика, які складають більшу частину керамічного комплексу юхнівської культури. Вони є тонкостінними - 0,5-0,8 см по тулубу та 1 см по дінця та придонної частини. Висота таких судин коливається в межах від 32 до 15 см. Діаметр вінців - від 25 до 12 см [2, с. 79-80].

На окрему увагу заслуговує керамічний комплекс городища Іонине. Потужність культурного шару в центрі майданчики тут становить 0,35-0,4 м, а всі знахідки концентруються на одному рівні, перед материковому. Знайдена кераміка неоднорідна. Здебільшого вона представлена горщиками з плавно відігнутими вінцями. В цілому, кераміка типова, як для Сейму, так і інших регіонів Лівобережного Лісостепу. Тут же знайдено і фрагменти горщиків дещо іншого вигляду, прикрашені вісімкоподібними вдавленнями і насічками. Такий декор судин характерний для комплексу юхнівської культури [5, с. 286].

Відповідно до вище зазначеного можемо зробити припущення, що керамічний комплекс юхнівців відслідковується на території Середнього Посейм'я через наступні фактори:

- географічна близькість зазначених археологічних культур;
- намагання тодішніми племенами уникнути процесу кровозмішення шляхом обміну жіночого населення з найближчими поселеннями.

Отже, на основі проаналізованого матеріалу можемо зробити висновок, що після проведення археологічних розвідок та досліджень на території Середнього Посейм'я на більшості городищ скіфського часу були виявлені фрагменти керамічного посуду юхнівської археологічної культури. Цей факт є свідченням товарообміну між північним порубіжжям

Посульсько-Донецької культури та їх найближчими географічними сусідами (юхнівцями). Однак через відсутність цілісної картини існування та розвитку городищ в середній течії річки Сейм, питання щодо економічних зв'язків з юхнівською культурою лісних городищ Десни залишається відкритим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іллінська В.А. Городище скіфського часу на р. Сеймі. Археологія. 1953. Т. VIII. X. С. 109 - 122.
2. Каравайко Д.В. Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья. Киев: ИА НАН Украины, 2012. 276 с.; 129 рис.; 18 табл.
3. Каравайко Д.В. Городища раннього залізного віку на Сеймі. Археологія і давня історія України. 2015. № 2 (15). С. 65-76.
4. Каравайко Д.В., Плаксина О.В. Дослідження городищ на території Путивльського та Кролевецького районів у 2012-2014 рр. Сіверщина в історії України. № 9. 2016. С. 58-65.
5. Каравайко Д.В. Исследования городищ Путивльского Посеймья 2016 г.: итоги и перспективы. Археологія і давня історія України. 2017. № 2 (23). С. 279-291.
6. Ляпушкин И.И. Поселения культуры скифов-пахарей. Советская археология. XII. 1950. С. 41- 65.

Мажар А. В.

*Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка*

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА СУМЩИНІ (1950-1980 РР.)

Територія Слобожанщини заселена з давніх часів, тому має безліч історичних пам'яток, через це на Сумщині проводилося багато археологічних досліджень під керівництвом видатних наукових діячів, що підтверджує важливість Сумської області для археології.

Історію археологічних досліджень на Сумщині досліджували такі відомі українські науковці, як Р. О. Гордієнко [1], Б. Л. Корогод [2], О. М. Кравченко [3], та ін. Однак, до сьогодні залишається проблема комплексного вивчення діяльності післявоєнних археологічних експедицій.

Після війни археологи звернули найбільше уваги на вивчення городищ. Наприкінці 40-50 рр., ХХ ст. дослідник Б. А. Рибаків проводить розкопки на території Путивля та Любича, також він узагальнює попередній досвід вивчення городищ періоду стародавньої Русі. Великі за масштабом археологічні дослідження в цей час проводять Д. Т. Березовець, П. П. Третьяков, І. І. Ляпушкіна [3, с.60].

У 1950 році неподалік таких сіл, як Мар'янівка, Гірки, Нова Слобода, групою під керівництвом Н. П. Амбургера у складі Сеймо-Слов'янської експедиції було виявлено речі періоду бронзи. В тому ж році було

знайдено посеред Мовчанського торфовища поселення, що відноситься до середньодніпровської культури, неподалік від села Нова Слобода. Там помічено кварцитові знаряддя та уламки ліпного посуду бронзової доби, подібні до знайдених в Мар'янівському поселенні. В 1953 році у складі Лівобережно-Сейминської експедиції загін на чолі з Д. Я. Телегіним обстежив понад 100 км долини річки Сейм. Під час цієї роботи було знайдено цілий ряд поселень, що мали відношення до періоду бронзи. Саме цей період паралельно досліджували під керівництвом С. С. Березанської в Посейм'ї [1, с. 46-47].

Наприкінці XIX ст. було висунуто припущення, що неподалік від Білопілля знаходяться залишки давньоруського міста Вир. В середині 60 рр. XX ст. на цьому місці проводилися розкопки, які очолював вчений В. А. Богусевич. Завдяки знайденим виробам з різноманітних матеріалів, а також срібним прикрасам було підтверджено правильність цього твердження.

На протязі 1972-1986 рр., Ю. Ю. Моргунов вивчав городища Дніпровського Лівобережжя, зокрема на Ворсклі, Сулі та Пслі, проте особлива увага була приділена Посуллю, адже тут знаходилися літописні міста В'ехань та Попаш, раніше на цій території проводилися лише розвідки, археологічних розкопок до того часу в цій місцевості ще не відбувалося. Експедиція цього ж вченого знайшла печатку Володимира Мономаха зроблену з свинця. Це відкриття було зроблено в селі Городище Недригайлівського району, через це В'ехань ідентифікували саме в цьому місці. [3, с. 60].

В 1972 році під керівництвом Ю. Ю. Моргунова було досліджено річку Попадя. В результаті роботи було встановлене місцезнаходження стародавнього міста Попаш на заході в 8 кілометрах від річки Попадя неподалік села Засулля. Було виявлено культурний шар в 0,4 метра та знайдено рів глибиною в 1,5 метра та частину валу. Протягом того ж року за 100 метрів від Мазепиної гори ідентифіковано до того невідоме укріплення. Також знайдено античну, слов'янську та скіфську кераміку. В результаті розробки цитаделі було встановлено, що місто Попаш збудували на місці скіфських укріплень, а також що ймовірно в 1147 році після значної пожежі було знищено захисні стіни. В 1977 році дослідження цієї місцевості проводилися інститутами археології АН УРСР та АН СРСР в об'єднаній Середньодніпровській експедиції [4, с. 15-16].

В результаті діяльності експедиції Ю. Ю. Моргунова кілька городищ було долучено до інших культурних та хронологічних груп, відкрито нові пам'ятки та датовано всі на той час відомі укріплені пункти Ворскли, Псла та Посулля. На всіх досліджених городищах були проведені зйомки інструментального плану [3, с. 60].

На протязі 1986-1988 рр., на землях Недригайлівського, Лебединського, Тростянецького, Охтирського та Краснопільського районів під керівництвом доцента О. І. Журка діяла археологічна експедиція

Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка, яка виявила велику кількість раніше не відомих поселень черняхівської культури. Також досліджено залишки поселень неподалік сіл Великий Бобрик, Піщане та Косівщина. В селі Боромля А. М. Некрасова вивчала знайдений в 1986 році В. В. Приймаком могильник та поселення, що відносяться до черняхівської культури [2, с.18].

Отже, в післявоєнний час на Сумщині археологи почали масові дослідження городищ. Завдяки цьому було датовано вже відомі та знайдено нові поселення, що відносились до різних періодів. Також встановлено розташування декількох літописних давньоруських міст. Знайдена велика кількість кераміки античності, скіфів, слов'ян, що дозволило більш детально та різнопланово дослідити пам'ятки тих часів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гордієнко Р. О. Історія польових досліджень пам'яток II тис. до н. е. в межиріччі Сейму та Псла. *Magisterium. Археологічні студії*. 2015. Вип. 60. С. 45-50. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Magisterium_2015_60_10
2. Корогод Б. Л., Корогод Г. І. Нарис історії Сумщини (Випуск I) З найдавніших часів до середини XVII ст. Суми: Обласна друкарня, Видавництво "Козацький вал", 1999. 94с.
3. Кравченко О. М. Історія та проблематика вивчення літописних міст Сіверщини. *Сумська старовина*. 2015. № 46. С. 54-66. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/SumS_2015_46_8
4. Скрипченко Г.В. Історія Недригайлова. З найдавніших часів до кінця XX століття. Історико-краєзнавче видання. Суми: «Собор», 2000. 128 с.

Михтуненко В. В.

*Сумський державний педагогічний
університет імені А.С. Макаренка*

ПОКРОВСЬКА ЦЕРКВА В М. РОМНИ ЯК ЗРУЙНОВАНА ПАМ'ЯТКА МОНУМЕНТАЛЬНОЇ ДЕРЕВ'ЯНОЇАРХІТЕКТУРИЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Особливе місце у архітектурі Лівобережжя XX століття займає дерев'яна Покровська церква (Калнишевського)унікальний зразок українського народного зодчества. Її спорудили у 1764 – 1770 роках у місті Ромни (нині Сумська область) Давид Чорний та останній кошовий отаман Війська Запорізького Низового Петро Калнишевський (Калниш), котрий був відомим меценатом мистецтва, фундатором кількох храмів.

Будували церкву будівничі, майстри теслярського цеху містечка Сміли: І. Босик, С. Дзюба,Т. Тертишник,М. Руденко, Т. Лихола[3, с. 56]. Рідкісним у Покровській церкві був іконостас – чотирирусний, різьблений з дерева, вкритий тонким шаром позолоти. Його прикрашали дерев'яні ж скульптури у повний людський зріст. Цей іконостас примітний, зокрема, тим, що в його центрі зображена укріплена частина міста Ромни зі стінами

і вежами. Автором цього мистецького твору був різьбяр, скульптор С. Шалматов [2, с. 195].

За час свого життя Покровська церква була реставрована 1827 року та доповнена прибудовою ризниці у 1850-х роках, яка порушувала первісну гармонійність витвору народного зодчества [1, с. 338]. До початку ХХ сторіччя храм був однією з головних домінант Ромен. У 1901 році церква була приречена до знищення, адже дерев'яна пам'ятка вважалася не довговічною і замінювалася мурованим храмом. Того ж року археолог, мистецтвознавець, пам'яткознавець М. Макаренко задля збереження історичної церкви здійснив перші дослідження.

За планом Покровська церква в м. Ромни належала до хрещатих з невиділеним центром церков, тобто складалася з двох пересічених під прямим кутом довгих чотирикутників зі зрізаними зовнішніми кутами. Ширина гранчастого хрещатого плану будівлі була дещо менша за його довжину [3, с. 57]. Для побудови Покровської церкви використовували дубові колоди, тому міцність будівлі була доволі високою, що зумовило тривалий термін її існування.

У 1908 р. стараннями Полтавського церковно-археологічного комітету Покровська церква була розібрана, перевезена з Ромен до Полтави і зібрана на новому місці – у межах садиби резиденції архієпископа, на розі вул. Архієрейської і Монастирської (тепер вул. В. Козака і Монастирської). Це був перший на Україні приклад наукової музеєфікації пам'ятки народної архітектури.

1930-ті рр. відзначені знищенням історичних культових об'єктів, зокрема, Покровської мурованої церкви. З 1930 року богослужіння в церкві припинилися внаслідок передачі церкви у відання Полтавського Державного музею з подальшим її використанням під склад військового шпиталю [4, с. 205]. На нетривалий період 1941 – 1943 років церква відновила свою діяльність. Великою трагедією для української архітектури стало винищення пожежею церкви П. Калнишевського 21 вересня 1943 року.

Підсумовуючи, варто зазначити, що Покровська церква в м. Ромнах від початку ХХ ст. уславилася як одна з найпривабливіших пам'яток народного монументального дерев'яного будівництва Лівобережної України. Відтворення церкви в м. Ромни на сучасному етапі (не реалізоване), хоча й було передбачене Програмою відтворення видатних пам'яток історії та культури України, затвердженою Кабінетом Міністрів України 1999, але скасоване урядом В. Януковича.

У 1991 р. в м. Ромни біля підніжжя колись існуючої Покровської церкви місцевим скульптором М. Колесовим встановлено пам'ятний знак П. Калнишевському. Велика частина фундаменту колишнього Покровського храму зараз частково зайнята приватним житловим будинком. Окремі культові речі і православні видання з Покровської церкви знаходяться нині в фондах Державного історико-культурного заповідника «Посулля».

ЛІТЕРАТУРА

1. Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ:Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування, 2002. С. 337-340.
2. Мусієнко П. З далекого минулого. Мистецтво. 1962. № 1. С. 195-196.
3. Слободян В. Шедеври української сакральної дерев'яної архітектури. *Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація*. 1996. Т. 4. С. 52-59.
4. Таранушенко С.А. Монументальна дерев'яна архітектура лівобережної України. К., 1976. С. 202-207.

Моцак С. І.

*Сумський державний педагогічний
університет імені А.С.Макаренка*

СКІФСЬКІ КУРГАНИ ПОСУЛЬСЬКОГО КРАЮ

В контексті вивчення об'єктів культурної спадщини Сумщини доволі важлими і актуальними виступають дослідження щодо скіфських курганів Посулля. Їх аналіз і вивчення етапів дослідницьких робіт до певної міри сприяють формуванню уявлень про даний феномен.

Скіфські пам'ятники середньої течії Сули займають особливе місце серед пам'яток інших локальних груп скіфської культури в лісостеповій смузі Середнього Подніпров'я. Тут на порівняно невеликій території протяжністю трохи більше 100 км зосереджена величезна кількість пам'ятників, головним чином курганних могильників. Це дає підставу вченим виділити їх в окрему Посульськугрупу[4].

Найбільші кургани Посулля розкинулися поблизу сіл Оксютинці, Пустовійтівка, Великі Будки, Басівка.

Перші розвідки і дослідження курганів на території посульського краю були здійснені любителями та фахівцями-археологами в кінці минулого і на початку нинішнього століття.

Зокрема, скіфські кургани Посулля досліджували Т.В. Кибальчич, В.Б. Антонович, С.А. Мазарак, А.А. Бобринский, Д.Я. Самоквасов, І.А. Линниченко, Н.Е. Бранденбург. Дослідниками було з'ясовано, що більшість курганів було розграбовано.

Місцевим поміщиком Т.В. Кибальчичем було здійснено дослідження протягом 1875-1876 рр. декількох десятків курганів в с. Оксютинці. Його колекція скіфської старовини нараховувала близько 650 найменувань [3].

Найбільшим курганом Посулляна думку дослідників вс. Оксютинці є

Старша Могила. Висота його 20 м, діаметр 40м. Курган був оточений ровом і валом. За даними дослідника Д.Я. Самоквасова, в центральній, розкопаній частині насипу зустрічалися черепки ліпного посуду, кістки бика і барана. На глибині 15,5м було знайдено два довгих бронзових ножа[5].

Археологом та істориком Д.Я. Самоквасовим протягом 1879 р. та 1888 – 1889 рр. вдалося розкопати кургани в урочищі Стайкин Верх, урочищі Солодка у с. Оксютинці, с. Великі Будки, с. Герасимівка, урочищі Ромен, с. Лозова, урочищі Камашня у с. Ярмолинці, урочищі Кругляк у с. Сурмачевка. Всього дослідником було досліджено 32 кургани [5].

Дослідником В.Б. Антоновичем в 1878 р. було розкопано шість курганів поблизу с. Оксютинці.

Протягом 1883-1895 рр. роменським поміщиком С.А. Мазараком за даними дослідника А.А. Бобринського було розкопано кургани в хуторі Попівка, с. Оксютинці, Ярмолинці, Чеберяки.

Професором Новоросійського університету І.А. Линниченком в 1889 р. були проведені дослідження на Волковецькому і Великобудківському некрополях. Дослідження дало можливість виявити розграбовані гробниці двох знатних скіфських жінок [4].

Дослідження Н.Е. Бранденбурга в 1900-1901 рр., надають багато цінної інформації про скіфські кургани Посулля. По методам розкопок дослідження Н.Е. Бранденбурга близькі до досліджень Д.Я. Самоквасова. Описи його розкопок, незважаючи на стислість і відсутність креслень, все ж досить цінні і є важливим археологічним джерелом. У с. Оксютинці Н.Е. Бранденбургом було досліджено 5 курганів. Колекція Д.Я. Бранденбурга з 1932 році зберігається в військово-історичному музеї в Державному Ермітажі [3].

З початку ХХ століття дослідження посульських курганів поступово скорочується. У 1927 році співробітниками Роменського краєзнавчого музею під керівництвом М.М. Семенчик проводиться мензульне знімання курганних груп у сіл Оксютинці, Вовківці, Великі Будки.

У 1959 р ці могильники були додатково обстежені експедицією Інституту археології АН УРСР.

Дослідниця Е.А. Іріцька ретельно вивірила плани курганних груп, знятих М.М. Семенчик. При цьому з'ясувалося, що багато курганних насипів, відмічені на плані 1927 р. зникли або майже стерті оранкою. Разом з тим на план вдалося нанести додатково деякі кургани, не зазначені раніше. Крім уточнення планів були проведені обміри курганів і дана характеристика їх сучасного стану [2].

Таким чином, скіфські пам'ятники території середньої течії річки Сули займають особливе місце серед пам'яток інших локальних груп скіфської культури в лісостеповій смузі Середнього Подніпров'я.

ЛІТЕРАТУРА

1. Діброва В.Г., Іващенко О.В., Панченко В.В. Краю наш роменський: краєзнавчий нарис. Суми: «Слобожанщина», 2002. 104с.
2. Кухарчук Ю. Знахідки доби палеоліту на Роменщині. *Сумська старовина*. 1997. №1. С.3-10.
3. Рання залізна доба: (Унікальним явищем Посулля є його скіфські некрополі). Сумщина в історії України. Навчальний посібник. Суми, 2005. С.23-31.
4. Рейко А.В. Посулля у VI ст. до н.е– I ст.н.е (За матеріалами Глинського городища). Суми, 1999. С.15-17.
5. Юренко С.П. Самоквасов Дмитро Якович. Енциклопедія історії України: у10т..К.Наукова думка, 2012. 944с.

Нездолій О. І., Ветров Д. О.
Інститут археології НАН України

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ КАМ'ЯНОЇ ДОБИ ВИКНЯНА БАЛКА 10 НА КРОПИВНИЧЧИНІ

На Кропивниччині, у басейні р. Велика Вись, локалізується відоме скупчення пам'яток кам'яної доби, розташованих довкола відслонень місцевої крем'яної сировини. Лівою притокою Великої Висі є невелика р. Бирзулівка, що протікає по дну розлогої Викняної балки, на ділянці плато та схилу лівого борту якої знаходиться місцезнаходження Викняна балка 10. Висота пам'ятки над рівнем води в річці становить приблизно 40 м, абсолютна висота складає 183–186 м. Місцезнаходження розташоване за 1,5 км на південний схід від центру села Бирзулове Новоукраїнського району Кропивницької області.

Викняна балка 10 відкрита авторами в ході розвідкових досліджень цієї місцевості у 2018 році. На ділянці оранки, площею близько 200 × 150 м, було виявлено локальне скупчення підйомного матеріалу, представленого переважно крем'яними артефактами палеолітичного вигляду (рис. 1). Упродовж 2018–2019 рр. на пам'ятці проводилися щорічні збори поверхневих знахідок та були закладені шурфи на площі місцезнаходження. За станом збереженості поверхні і техніко-типологічними ознаками підйомні матеріали палеолітичного вигляду були умовно розділені на два комплекси.

Крем'яні артефакти першого комплексу вкриті молочно-білою патиною, значно кородовані, часто зустрічається люстр поверхні виробів. Знахідки виробів з вторинною обробкою представлені скреблами, скобелями, скребками, кількома різцями, фрагментами ретушованих виробів. Більшість знарядь комплексу є комбінованими, вони поєднуються із дзьобоподібними, шипоподібними елементами, різчиками, виїмками, зубчастими ділянками або мають повздовжні леза ножів. Привертають увагу фрагменти біфасіальних виробів, виготовлених у плоско-випуклій техніці. Особливості знахідок першого комплексу вказують на його вірогідний середньопалеолітичний вік.

Крем'яні вироби другого комплексу вкриті білою, біло-блакитною патиною, мають менший ступінь кородованості поверхні. Серед знарядь праці присутні скребла, обушкові ножі, скобелі, кінцеві скребачки, у тому числі високої форми, скребачки з носиком, різці. Виявлені також зубчасті вироби, знаряддя із дзьобо- і шипоподібними елементами, фрагмент плоско-випуклого біфасу та уламки артефактів із вторинною обробкою. Характеристики крем'яних виробів дозволяють співвідносити другий комплекс поверхневих зборів з добою пізнього середнього палеоліту та початком верхнього палеоліту.

З-поміж знахідок підйомного матеріалу зафіксовані фрагменти тім'яних кісток людських черепів, рештки першої фаланги коня та частина верхнього зуба домашнього бика. Ці залишки пов'язані, найімовірніше, з розораним курганом у межах місцезнаходження.

Також серед артефактів з поверхневих зборів присутня незначна кількість крем'яних виробів енеолітичного вигляду. Їхня наявність пов'язується з кількісними пам'ятками енеолітичного часу виявленими в регіоні [2; 4].

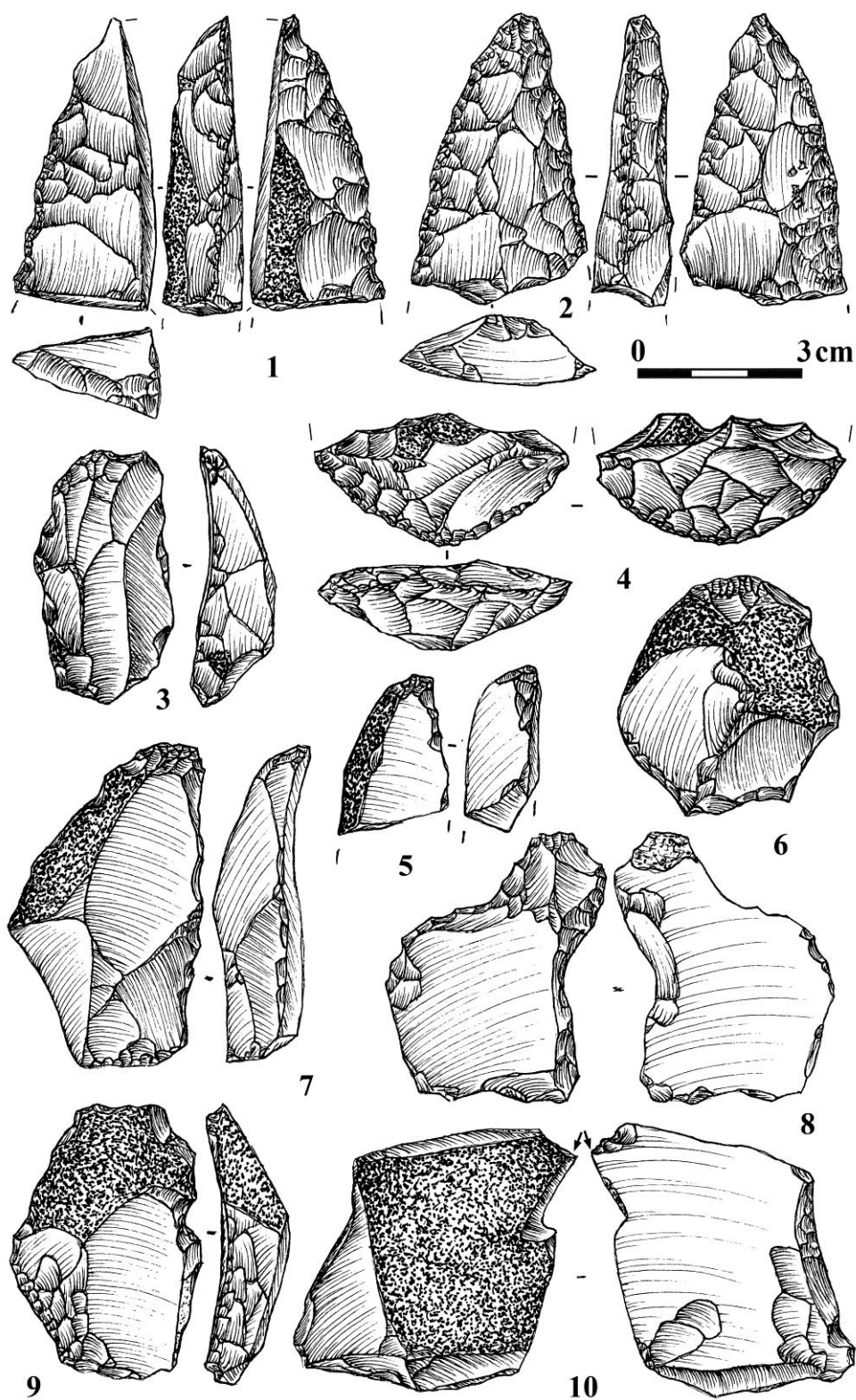
З метою з'ясування стратиграфії відкладів та пошуку решток культурних шарів було закладено чотири шурфи в різних частинах пам'ятки. Зафіксована в шурфах послідовність відкладів подібна, а їхня потужність і рівні залягання приблизно однакові. Відповідно до стратиграфічних спостережень виявлена наступна послідовність нашарувань: орний шар чорного кольору, сірий суглинок, світло-сіро-буруватий суглинок, бурий суглинок, світло-палевий лесоподібний суглинок, світло-сизий лесоподібний суглинок, червоно-коричневий суглинок.

Серед артефактів у шурфах були знайдені нуклеуси та їхні уламки, нуклеоподібні уламки, крем'яні відбійники, ретушер, уламки сколів, відщепи, пластинчасті сколи та їхні уламки, скребла, обушкові ножі, кінцеві скребачки, скребок високої форми з носиком, долотоподібне знаряддя, різці та уламки ретушованих виробів. У світло-сизих відкладах одного з шурфів виявлені фрагменти трубчастої кістки великої тварини. У всіх шурфах зафіксовано, що основна концентрація артефактів залягала в стратиграфічних нашаруваннях суглиноків бурого кольору, а наймасивніші з них були вкриті вапняковою кіркою та мали неушкоджені крайові ділянки.

Порівняльний аналіз підйомного матеріалу та знахідок із шурфів засвідчив значні паралелі між другим комплексом поверхневих знахідок та крем'яними виробами здобутими у ході шурфування. Інші комплекси виділені серед підйомного матеріалу представлені в шурфах одиничними та дрібними знахідками.

На основі результатів палеогеографічних досліджень, проведених в регіоні Ж. М. Матвішиною [3], генезу бурих відкладів, у яких залягав основний масив артефактів, можливо співвіднести з витачівським етапом

грунтоутворення. За Н. П. Герасименко [1], час формування витачівських ґрунтів датується, періодом від 55 трт до 27 трт. Подібне датування узгоджується з попередньою археологічною атрибуцією здійсненою для крем'яних артефактів другого комплексу поверхневих зборів.

Таким чином, у результаті проведених досліджень місцезнаходження Викняна балка 10 було здобуто кількісні крем'яні знахідки, встановлено стратиграфічну послідовність відкладів та зроблено попередній висновок про культурно-хронологічну інтерпретацію виявлених артефактів. Здійснені роботи засвідчили перспективність пам'ятки для проведення подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Герасименко Н. П. Развитие зональных ландшафтов четвертинного периода на территории Украины. Автореф. дис. докт. геогр. наук. Київ, 2004. 38 с.
2. Залізник Л. Л., Нездолій О. І. Дослідження палеолітичної стоянки Коробчине-курган // Археологічні дослідження в Україні 2015 р. Київ: Стародавній світ, 2016. С. 84–87.
3. Найдавніше минуле Новомиргородщини: колективна монографія / Л. Л. Залізник та ін. Київ: Шлях, 2013. 306 с.
4. Цвек Е. В., Озеров П. И. Отчет о разведке археологических памятников в Новомиргородском районе Кировоградской области в 1987-1989 годах // НА ІА НАНУ. Ф.Е. 23743. 32 арк.

Окatenко В. М.

ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України

ДОСЛІДЖЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ГРУПИ ЛЮБОТИНСЬКОГО МОГИЛЬНИКА СКІФСЬКОГО ЧАСУ

Люботинський курганий могильник розташовано на території Люботинської міської громади між м. Люботин і сел. Караван. За М. Бречком його чисельність становила понад 450 насипів [3, с. 219]. Окрім Центральної групи, до поховального комплексу цього могильника на сучасному етапі вивчення прийнято відносити розташовані поряд і синхронні Дуншовську та Караванську групи, що, імовірно, відповідають різним родовим общинам або соціальному статусу похованих. Усі курганні групи розташовано на підвищеній місцевості, рельєф якої зумовлено своєрідними хвилястими ландшафтами, схили яких розчленовано балками та ярами річок Люботинка та Мерефа. Найбільша група з трьох боків омивається водою сучасного ставка «Певний» і знаходиться під лісом.

Центральну групу Люботинського могильника відповідно розташування курганних насипів (топографії і рельєфу) можна умовно розділити на два сектори – західний «А» і східний «Б». На теперішній час загальна кількість усієї групи є найбільшою і складає близько 200 насипів.

Розкопки Центральної групи розпочались у 1924-25 рр. У 1938-39 рр. дослідниками Харківського університету проф. С. Семеновим-Зусером і І. Луцкевичем було продовжено роботи на 2-х курганах. Найцікавішими виявилися знахідки у похованні К.2/1939 – ліплений горщик малих розмірів, 1 бусинка із синього скла і 48 дрібних бусинок [3, с. 226]. У 1945 р. під керівництвом С. Семенова-Зусера тут було досліджено ще 5 насипів.

Серед важливих знахідок у кургані 1/1945 є: бронзова булавка, кам'яне блюдо, бронзова сережка і бронзовий наконечник стріли [4, с. 194-201]. З 1950 р. дослідження некрополю продовжив Б. Шрамко, який розкопав спочатку 3 кургани, а згодом ще 10 насипів у 1962 р. Один з досліджених курганів належав до «лідерів» (5,5 м заввишки) і знаходився у західному секторі. Тут зафіксовано: фрагменти лощених посудин з нарізним геометричним орнаментом, велика лощена корчага, залізний ніж. Усі поховання було пограбовано у давнину, але згідно зі збереженими описами і матеріалами розкопок серед досліджених поховань були як VI ст. до н.е. (архаїчні), так і V ст. до н.е. [5, с. 58-60].

Після тривалої перерви дослідження на могильнику було поновлено у зв'язку із його активним пограбуванням. У 1994 р. експедиція Харківського університету під керівництвом доц. Ю. Буйнова дослідила 5 поховань у західному і східному секторах Центральної групи. Усі поховання виявилися пограбованими як у давнину, так і сучасними грабіжниками. Серед зафіксованих матеріалів цікавими є: дзеркало з центральним руків'ям, амулет з кігтя тварини, аплекірований золотою фольгою, і вістря стріл, які впевнено можна віднести до архаїчного часу [1, с. 150-157]. У 1999 р. один із курганів було досліджено у західному секторі Мерчанською археологічною експедицією під керівництвом О. Бандуровського [2, с. 112, рис. 29]. Поховання було здійснене у могильній ямі, орієнтованій за лінією ЗС, а покійник із точильним каменем покладений головою на З. Курган також виявився пограбованим і належав до ранньоскіфського або, як вважають дослідники, взагалі до доскіфського часу.

У польовому сезоні 2020 р. Скіфською Лісостеповою експедицією ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України під керівництвом автора було проведено роботи зі складання детального плану всієї курганної групи і здійснено розкопки 5 курганів (№1/2020; №2/2020; №3/2020; №4/2020; №5/2020), що розташовувались у північно-східній частині могильника (східний сектор). Кургани знаходилися поряд і мали діаметр від 11 до 16 м при висоті, що збереглася від 0,1 до 0,8 м (від похованого ґрунту). Усі насипи мали по одній могилі, а орієнтовані меридіонально поховання було зроблено у ямах із «заплечиками», зробленими у материковому ґрунті (4 випадки) або виконаними у вигляді забутовки (1 випадок). У камерах зафіксовано рештки дерева и сліди від канавок у долівці, що вказують на дерев'яну (дощату) конструкцію склепів. Розміри самих поховальних ям становили: 1,63x2,75м; 1,5x2,7м; 1,52x2,8м; 1,8x2,85м; 1,61x3,5м відповідно і коливались у співвідношенні із розміром самого насипу кургану. В ході розкопок вдалося отримати інформацію щодо хронології зазначених поховань та обрядових традицій. Згідно решткам, що залишилися «in situ», небіжчиків було покладено головою на південь. Окрім антропологічного матеріалу серед поховального інвентарю майже у всіх похованнях зафіксовано як уламки ліпного і гончарного посуду (фр. амфорної тари),

так і археологічно цілі форми посудин малих розмірів: ліплений глечик з двома ручками (V ст. до н.е.) з поховання у К.1/2020; горщики малих розмірів у похованнях К.3/2020 та К.5/2020. Крім того, виявлено морфологічну частину амфори, що належить до «протофасоського» центру (за І. Зеєст) і датується др. пол. VI – поч. V ст.ст. до н.е. (К.5/2020). Не менш цікавими є і колчані набори бронзових стріл із поховань: базисні вістря стріл зі схованою чи короткою втулкою др. пол. VI – поч. V ст.ст. до н.е. (К.3/2020), трилопатеві вістря струнких пропорцій зі схованою та короткою виступаючою втулкою V ст. до н.е. (К.1/2020). Серед іншого поховального інвентарю слід відмітити: фрагменти залізних пластин (обладунок?), втоки, залізне кільце (елемент зброї коня), бронзові заклепки від колчана(?), тощо. Для вивчення обрядових традицій давнього населення не менш важливою є фіксація тризни у насипах курганів у вигляді ліпленої і гончарної кераміки скіфського часу, а також частини туші дрібної рогатої худоби із залізним ножем з дерев'яним руків'ям у К. №1/2020 та рештків реальгару в одному із поховань. Виходячи з отриманого матеріалу, досліджені нами у 2020 р. поховання можна датувати у межах кін. VI/поч. V ст.ст. – V ст. до н.е.

Таким чином, у результаті вивчення Центральної групи Люботинського могильника у різні роки дослідниками було розкопано 31 курган (задокументовані), що датуються від епохи архаїки до V ст. до н.е. включно. Наявна на теперішній час інформація дозволяє підвести попередні підсумки: 1) співвідношення поховальних споруд за своїми розмірами відповідають різним соціальним прошаркам місцевого населення. Найбільші за розмірами поховальні конструкції (насип, могильна яма) містили багатий і статусний інвентар; 2) відсутність певної одноманітності в обрядових традиціях і облаштуванні поховальних камер не тільки свідчать про хронологічні та соціальні відмінності небіжчиків, а, ймовірно, зумовлені різними ще не усталеними традиціями пришого у сіверськодонецький регіон населення; 3) переважно небіжчики орієнтовані головою на Півд., а самі могили за лінією Півд.-Пів. з невеликими відхиленнями; 4) характерні риси поховального обряду свідчать про те, що всі кургани споруджено тим самим місцевим населенням, що є частиною певної родоплемінної общини.

ЛІТЕРАТУРА

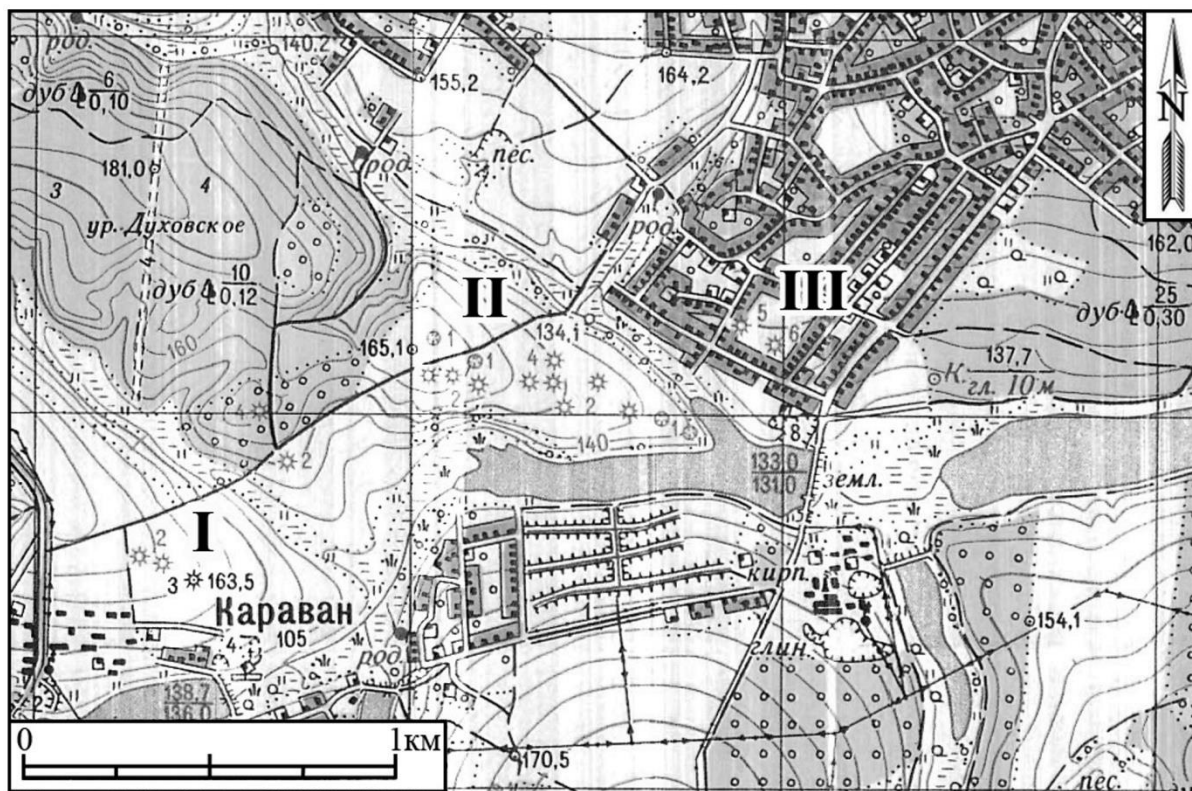
1. Бандуровський О. В., Буйнов Ю. В., Дегтяр А. К. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина. *Люботинское городище* : сб. науч. тр. / отв. ред. Ю. В. Буйнов. Харьков, 1998. С. 143-182.
2. Бандуровський О. В., Буйнов Ю. В. Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант): науч. изд. Киев : ИА НАНУ, 2000. 236 с.
3. Бречка М. Ф. Археологічне дослідження скіфських пам'ятників в околицях Люботина. *Наукові записки Харківського державного педагогічного інституту*. Харків, 1939. Т. I, X. С. 219-227.
4. Шрамко Б. А. Археологічні дослідження курганів раннього залізного віку в околицях м. Люботина. *Труди історичного факультету Харківського Ордена Трудового*

Червоного Прапора державного університету ім. О. М. Горького. Харків, 1957. Т. 5. С. 193-203.

5. Шрамко Б. А. Розкопки курганів раннього залізного віку на Харківщині. *Археологія*. 1983. №43. С. 54-62.

Підписи до ілюстрацій:

1. Люботинський курганий могильник скіфського часу розташований на землях Люботинської міської громади:
I – Караванська група курганів;
II – Центральна група курганів;
III – Дуншовська група курганів.
2. План Центральної групи Люботинського могильника із дослідженими курганами у 2020 р.
3. Курган 5 Центральної групи Люботинського могильника. Розчищена пляма поховання.
4. Курган 1 Центральної групи Люботинського могильника. Пограбоване поховання з розвалом глечика і напутньою їжею.
5. Курган 4 Центральної групи Люботинського могильника. Пограбоване поховання у ямі із «заплечиками».

- I – Караванська група курганів Люботинського могильника;
II – Центральна група Люботинського могильника;
III – Дуншовська група Люботинського могильника;

Рис. 1.

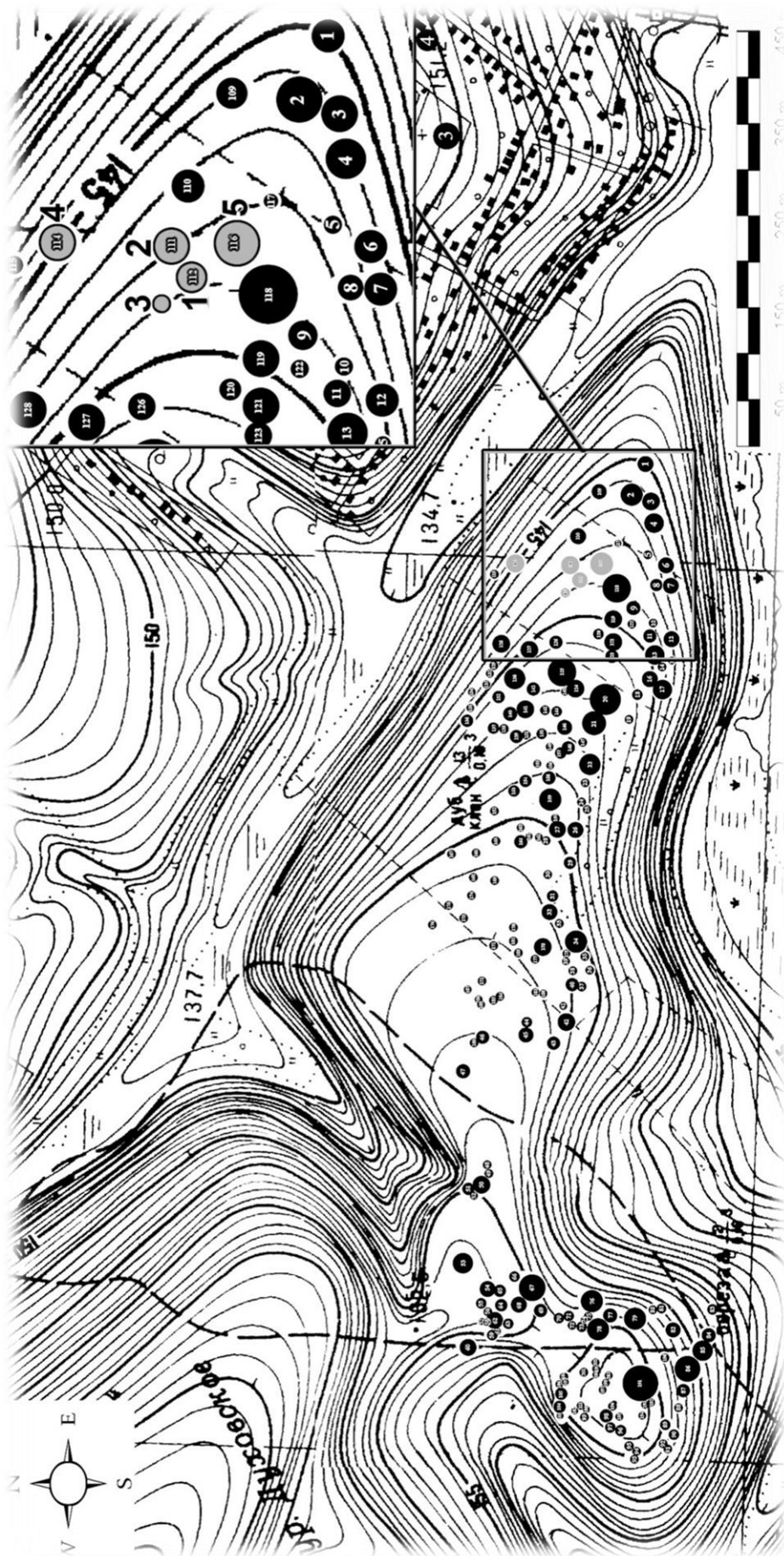

Рис. 2.

Рис. 3.

Рис. 4

Рис. 5

Оліцький В. О.

*Сумський державний педагогічний
університет імені А.С. Макаренка*

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ С.А. МАЗАРАКІ НА РОМЕНЩИНІ

Систематичні археологічні дослідження на Роменщині започаткував у першій половині 80-х років XIX ст. місцевий поміщик Сергій Аркадійович Мазаракі. Після закінчення художньої академії, він повернувся у с. Попівку Роменського повіту, де, з часом залишивши художню справу зайнявся археологією. На думку професора І.А. Лінніченко, який добре знав С.А. Мазаракі, археологом він став випадково. Поштовхом до зацікавлення цією справою слугувало знайомство із відомими істориками та археологами, зокрема В.Б. Антоновичем та Д.Я. Самоквасовим. Докладніше познайомитися із археологією на практиці С.А. Мазаракі вдалося під час розкопок В.Б. Антоновича у його помісті в Попівці [3, с. 180].

Починаючи із 1883 р. С.А. Мазаракі проводить регулярні археологічні дослідження Роменщини. Об'єктом його досліджень були кургани, які в значній кількості присутні в регіоні [1, с. 160]. Варто зазначити на науковості та професійності цих археологічних досліджень. В.Б. Антонович наголошував, що розкопки С.А. Мазаракі проводяться досить скурпульозно, ведуться докладні щоденники та дотримуються усі умови наукових археологічних розкопок [5, с. 35–36]. Крім щоденників дослідником склалися каталоги колекцій зібраних для Імператорської

археологічної комісії, плани місцевості із позначенням місць розкопок та знахідок [4, с. 22]. Значна частина документації, зокрема щоденники, плани, фото передавалися до Імператорської археологічної комісії у фондах якої і зберігаються. Відомості про дослідження та їх результати часто публікувалися в наукових виданнях [1, с. 160].

У 1883–1885 рр. С.А. Мазаракі проводив розкопки в течіях річок Сули та Ромен. Було досліджено курганні поховання поблизу сіл Аксютинці, Попівка, Ярмолинці, Чеберяки, Липове. В околицях Аксютинець – курганній групі скіфського періоду розташованій в урочищі Стайкин Верх було досліджено 2 кургани методом риття наскрізних траншей. Особливо багатим на знахідки виявився курган № 2, висотою 10 м. та довжиною окружності 156 м. Він містив 2 поховання на глибині 5–6 м. В першому похованні виявлено значну кількість бронзових, залізних та керамічних предметів, золоті прикраси в скіфському звіриному стилі [1, с. 162–165.]. Біля Попівки частково методами пошарового зняття ґрунту, риття наскрізних траншей та колодязів було розкопано 39 курганів курганної групи із 42 насипів. Ці кургани були значно менших розмірів, в близько половини із них знахідки були відсутні, в решті переважно залишки кісток, бронзової зброї тощо. Не зважаючи на це, було виявлено і цікаві артефакти, зокрема кістяна броня, залізні мечі, бойові сокири, рельєфні бляхи оздоблені у звіриному стилі, золота фібула та кілька золотих оздоблень для одягу [1, с. 168–174]. Біля Ярмолинців досліджено методами пошарового зняття ґрунту та копання колодязів 13 курганів. В похованнях виявлено сліди розграбувань [1, с. 174–178]. Біля Чеберяків із курганної групи 72 курганів проведено дослідження 3, поблизу Липового розкопано 11 курганів. О.О. Бобринський курганну групу поблизу Чеберяків відносив до неоскіфського часу, а про групу поблизу Чеберяків зазначив, що вона відноситься до іншого періоду [1, с. 178–182]. Матеріали з цих експедицій потрапили до О.О. Бобринського та були вивезені до Москви, де пізніше представлялися на археологічному конгресі, а з часом передані до Московського історичного музею [5, с. 31].

Дані дослідження зацікавили представників Імператорської археологічної комісії. У 1886 р. вона, відповідно до відкритого листа № 239, доручила С.А. Мазаракі з науковою метою дослідити старовинні курганні поховання та поселення в Полтавській губернії. Цілком імовірно, що справжньою метою археологічної комісії були не наукові дослідження, а наповнення власної колекції, до якої і було передано виявлені артефакти [4, с. 22]. Коштом комісії було розкопано 23 кургани на правобережжі Сули в межах Роменського повіту [2, с. CXLVI]. Протягом декількох наступних років археолог продовжував розкопувати кургани в околицях Аксютинець. У 1889 р. ним проведені розкопки 19-метрового кургану в х. Шумейки [5, с. 31; 1, с. 167]. У цей же період С.А. Мазаракі був спостерігачем за археологічними знахідками, які могли бути виявлені в процесі будівництва Роменсько-Кременчуцької залізниці [4, с. 22].

У 1897–1898 р. дослідник розкопав надзвичайно багатий курган біля Вовківців, артефакти із якого придбав Б.І. Ханенко. У 1899 р. спільно із Д.Я. Самоквасовим та В.В. Завиткевичем С.А. Мазаракі приймав участь у розкопках 15 курганів у Засульській волості. У 1904 р. спільно із М.О. Макаренком він приймав участь у розкопках кургану в Коровинцях, знахідки з якого були подібними до знайдених у Волковецькому кургані. У 1906 р. С.А. Мазаракі проводив розкопки майданів на Роменщині. За його визначенням майдани – це розорані великі кургани, розташовані на найвищих пунктах місцевості переважно за 7–10 км. від води. Так, на лівому березі р. Ромен вздовж с. Миколаївка він розкопав 4 майдани. На лівому березі р. Сули вздовж х. Мішурина із 11 курганів виявив 2 майдани. У 1907 р. в ході підготовки до XIV археологічного з'їзду з ініціативи та на кошти Д.Я. Самоквасова, І.Я. Стелецький та С.А. Мазаракі провели невеликі розкопки в ході вивчення курганних груп Полтавської губернії. Це були останні археологічні дослідження С.А. Мазаракі на Роменщині. Під час цієї експедиційним було виявлено значні групи курганів, частину із яких розкопано. В с. Плавинище виявлено 40 курганів, розкопано із яких 5; біля х. Сербина виявлено 16 курганів, розкопано 3; в лісі поблизу Хмелова із 27 виявлених курганів розкопано 1. Про знахідки було зроблено доповідь на чернігівському археологічному з'їзді. Дана колекція втрачена в роки Другої світової війни, за виключенням окремих предметів [5, с. 32–38].

Отже, протягом чверті століття С.А. Мазаракі проводив археологічні розкопки курганів на Роменщині, задавши тон даним дослідженням в регіоні та фактично започаткувавши комплексні археологічні експедиції. Його знахідки є важливими відкриттями, що дали можливість виділити Посульську локальну групу археологічних пам'яток скіфського часу. Нажаль, більшість артефактів була вивезена до Москви та Санкт-Петербургу, де зберігаються до нині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бобринский А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. Т. 2. Дневники раскопок 1887–1889 г. гр. Алексея Бобринского. О курганах Звенигородскаго и Роменскаго уездов. СПб.: Типография В.С. Балашева и К, 1894. 232 с.
2. Доклад о действиях Императорской Археологической Комиссии за 1886 год. *Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1882–1888 годы*. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1891. С. LIX–XCVI.
3. Линниченко И.А. Памяти С.А. Мазаракі. *Известия Императорской Археологической Комиссии. Прибавления к выпуску 52-му*. СПб.: Типография Главного Управления Уделов, 1914. С. 180–181.
4. Приложение: Императорская Археологическая Комиссия (1859–1917): К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия / ред. Е.Н. Носова. СПб.: Дмитрий Буланин, 2009. 207 с.
5. Шовкопляс Г.М. Сергій Аркадійович Мазаракі і його колекції в збірці Національного музею історії України. *До 100-річчя Національного музею історії України: З історії музею та його раритетів: Темат. зб. наук. пр.* К.: ТОВ «ІІІ, Лтд», 1998. С. 29–45.

ДАВНЬОРУСЬКІ ГОРОДИЩА НА КАРТІ Г.Л. де БОПЛАНА

У першій половині – середині XVII ст. французьким військовим інженером Г.Л. де Бопланом було створено загальну карту українських земель, яку згодом тиражували західноєвропейські видавці. Особлива увага була приділена прикордонним землям з Московським царством. Ця територія часто ставала об'єктом суперечки між двома державами. У період між Деулінським перемир'ям 1618 р. та Полянвським миром 1634 р. починається поступова колонізація цих земель. Для закріплення права володіти певними територіями королями Речі Посполитої видавалися грамоти у яких зазначалося яка саме місцевість надається у власність. У випадку з південно-східними кордонами така процедура вимагала згадок певних орієнтирів, назв території та, найголовніше, меж володінь. Одним з таких орієнтирів були городища давньоруського часу.

Після підписання Полянвського миру розпочала свою роботу міждержавна комісія по визначенню кордонів. На карті Г.Л. де Боплана позначено Більське городище (Ворскла), Кам'яне та Городище (Псел), але найбільша концентрація позначених городищ у межиріччі Сули та Сейму. Вони мають позначку у вигляді кола в колі та власну назву. Це городища «*Bialowies*» у витоках р. Грайворон, «*Sambory*» на р. Ромен при впадінні р. Малий Ромен, «*Targowice*» на р. Куколка, «*Taruczka*» на р. Єзуч, в урочищі Кросна та «*Korczyno*» на р. Куриця. Ці городища названі на честь населених пунктів, які розташовані на території Польщі та Західної України. На південний захід від міста Краків розташовані населені пункти Кросно (*Krosno*), Корчина (*Korczynna*), Тарговицка (*Targowiska*) та ін. Місто Самбір знаходиться на території Західної України. Під час перебування обидві сторони пред'являли грамоти у яких було зазначено право на володіння певними територіями. Один з таких документів – привілеї 1449 та 1450 рр. у яких йдеться про підтвердження права на володіння маєтком Літовеж, селами Торговиця, Червища, Стволовичі [7, с. 59; 1, с. 68–69]. Але Літовеж розташований поблизу Сокаля, Червища – на північний схід Ковеля, а Стволовичі – біля Барановичів. Щодо села Торговиця, то населені пункти з такою назвою досить поширені і відомі поблизу Дубно, Луцька, Умані. А культурний шар поселення, розташованого поблизу городища Пуста Торговиця не містить матеріалів пізніших за XIII ст. [6, с. 38 – 42]. Те саме стосується привілея 1448 р. у якому йдеться про надання селища Піддубе у Торговицькій волості Чернігівського князівства. Однак, Торговицька волость не відома з актових документів Московського царства, Великого князівства Литовського та ханських ярликів XIV – XVII ст. [2, с. 4 – 5, 362 – 364; 3, с. 18; 8, с. 54]. До того ж, села, що існували у

цей період, добре відомі за писемними джерелами, а село Піддубе невідоме ні до ні після 1448 р.

Найбільш цікавим є привілей короля Олександра датований 1502 р. князю Михайлу Івановичу Болкуну на городище Самбір, що знаходиться на р. Самбір, яка впадає у р. Ромен. Але назва річки, на якій розташоване городище не відома з решти документів XVI – XVII ст., а московська і польська сторони оперували назвою Малий або Сухий Ромен, що відображено у актових документах першої половини XVII ст. [5, с. 202, 203, 208, 209].

Городища мали крім господарського ще й оборонне значення для польської сторони. Ймовірно, вони повинні були стати основою для низки прикордонних населених пунктів, які б захищали кордон від нападів татар та московського війська. Подібна лінія укріплень була позначена Г.Л. де Бопланом між Дністром та Дніпром, на південних кордонах Брацлавського і Київського воєводств. Пізніше лінія оборони від Московії і татар отримала назву Українська стіна [4, с. 107]. На це вказує карта, створена через 140 років. «*Kartagranic Polski y Russyi, zawieraiq caczęść Północną Ukrainy, bieg Dniepru od Chelmicza aż do Kiiowa, Desznu, Semu y inszych Rzek mnieyznacznych*» містить зображення значної кількості населених пунктів, що були нанесені ще Г.Л. де Бопланом. Серед них є старі назви городищ, але зображення викликають подив. Незважаючи на те, що жодне з городищ ніколи не заселялося вони позначені як населені пункти та фортеці.

Інші давньоруські городища, розташовані у цьому регіоні чомусь не потрапили в поле зору французького картографа. Отже, аналізуючи карту Г.Л. де Боплана та сучасні дані про розташування городищ давньоруського часу у межиріччі Сули та Псла можна зробити попередні висновки. На карті відображено частину загальнодержавного плану по освоєнню прикордонної території польською стороною у середині XVII ст. У цьому плані старі укріплення мали відігравати роль опорних пунктів Речі Посполитої у обороні від набігів татар та нападів Московського царства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Том первый. 1340 – 1506. – СПб: в типографии II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1846. – 428 с.
2. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Том второй. 1506 – 1544. – СПб: в типографии II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1848. – 428 с.
3. Анпилогов Г. Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII вв. – М.: изд-во МГУ, 1967. – 541 с.
4. Дашкевич Я. Великий кордон України за картами Боплана (політичні та конфесійні відносини) // Історичне картознавство України. Збірник наукових праць. – Львів-Київ-Нью-Йорк: вид. М.П. Коць, 2004. – С. 103 – 117.
5. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). – К.: Темпора, 2006. – 496 с.

6. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. – Курск: изд. ИА РАН, Курского государственного областного музея археологии, 1996. – 159 с.
7. LietuvosMetrika. KnygaNr. 3: (1440–1498).– Užrašymų knyga 3.Lietuvosistorijosinstitutas. Vilnius: Žara, 1998. – 166 p.
8. LietuvosMetrika. KnygaNr. 4 (1479–1491). – Užrašymų knyga 4. Parengė L. Anužytė. Vilnius, 2004. – 285 p.

Пархоменко О., Кедун І. С.

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

НІЖИН У ПЕРІОД З СЕР. XIII І ДО ПОЧ. XVII СТ.

Історія Ніжина в період після монгольської навали залишається таємницею. Якщо у давньоруський час дослідники опираються на згадані у літописних текстах Ніжатин, чи Уненіж. А в археологічному плані територія сучасного Ніжина та його округи була заселена низкою невеликих поселень сільського типу, що розташовувалися біля торгових шляхів. То з сер. XIII і до поч. XVII ст. у нас не має жодних писемних джерел які б могли пролити світло на даний час.

Єдине відоме джерело є жалувальна грамота Київського князя Володимира Ольгердовича князю Юрію Івантичу Половцю-Рожиновському на володіння маєтностями в Київській та Сіверській землях, зокрема, у басейнах річок Десни, Остра та Удаю. Серед низки населених пунктів згадується й Ніжин [12, с. 33-34; 8, с. 190]. Однак більшість істориків піддали критиці, хоча автентичність даного документу залишається під питанням [9, с. 70].

В історіографії склалася думка, що території сучасного Ніжина перебували у запустінні. Втім ряд вчених намагалися це заперечити. Так П. Г. Клепатський у своїй праці «Очерки по истории Киевской Земли. Литовский период», де згадує с. Ніжин у складі Остерського повіту [4, с. 239].

Відомий церковний діяч та історик Філарет Гумілевський стверджував, що у 1817 році, під час перебудови церкви Різдва Богородиці на території Ветхоріздвянівського (Красноостровського) монастиря, під її фундаментом знайдено закладний камінь із написом XIV ст. Однак цей факт перевірити, на жаль, неможливо [6, с. 38].

Єдину більш-менш достовірну, здавалося б, згадку про Ніжин XVI ст. бачимо в Д. М. Бантиша-Каменського. У своїй праці «История Малороссии», спираючись на дослідників К. Несецького, О. Ф. Шафонського та М. Є. Маркова, під 1579 р. він зазначає, що Київське воєводство відокремлене від Литви до Малої Польщі з утриманням Статуту й веденням справ на русинській мові. А також засновано земства з власними судами: Київське, Житомирське, Овруцьке. Несудові – це Переяславське, Ніжинське, Носівське, Лубинське земства [1, с. 130]. Проте, переглядаючи згадане посилання безпосередньо в праці

КаспераНесецького, жодної назви, спорідненої з *Ніжином*, не знаходимо [11, с. 144]. Тому деякі дані в дослідженнях Д. М. Бантиша–Каменського викликають сумніви.

Серед пам'яток археології, які можемо віднести до другої пол. XIII–XVI ст., на сьогодні відомо лише два поселення на західній околиці Ніжина: «Ветхе-І» (на лівому березі) та «Селище» (на правому березі). Обидва – невеликі за розмірами, розташовані на пагорбах, за 200-300 м від Остра, оточені болотними заплавами й невеликими джерелами. Хоча є дані про існування пізньосередньовічного поселення неподалік с. Бобрик, але інформація потребує свого підтвердження. Втім, не виключеним залишається факт недостатнього археологічного дослідження регіону, яке в майбутньому може принести нові відомості.

Під час археологічних розкопок у 2014 р. на території «Ветхе-І» зафіксовано одну споруду, кругову кераміку XIV–XV ст., кілька ножів, два пряслиця та шпору. З іншого боку, цікавим є той факт, що дане поселення знаходиться поряд із вищезгаданим Ветхоріздвянівським (Красноострівським) монастирем, заснування якого Філарет Гумілевський відносив якраз до XIV ст. Думку про спорідненість цієї археологічної пам'ятки з монастирем свого часу висунув ще О. С. Морозов [6, с. 9-11; 3, с. 4-6; 7, с. 281-284].

О. В. Русина, спираючись на писемні джерела, стверджує, що на території Лівобережжя, у басейнах річок Псел, Хорол, Удай, Ворскла, Сула, розташовувалися так звані «уходи». Вони слугували тимчасовими поселеннями для мешканців північного Лівобережжя задля сезонних промислів. Основними заняттями були мисливство, рибальство і бортництво. [10, с. 36]. Цілком вірогідно, що терени сучасного Ніжина та його околиць могли входити до так званих «уходницьких» земель.

Ніжин повноцінно почав існувати як місто, ймовірно, після укладення Деулінського перемир'я у 1618 р. між Московським царством і Річчю Посполитою та надання Магдебурзького права у 1625 р. [2, с. 69]. Тодіполяками проводилася політика заселення Лівобережжя, зокрема, і Чернігово-Сіверщини, які були спустошені внаслідок татарських набігів. У той час Ніжин виступає як опорний пункт колонізації Задеснянського регіону [5, с. 253, 276].

Важко стверджувати напевно, однак у другій пол. XIII – поч. XVII ст. Ніжин входив до прикордонної території, що була мало заселена й контролювалася ВКЛ чи Москвою лише номінально. Занепад торгових шляхів та адміністративних центрів, війни між литвинами й московитами, постійна загроза татарського набігу призвели до того, що чимала частина населення втекла з території сучасного Ніжина та його округи. Цей регіон міг представляти інтерес лише своїми промислами. Археологічно підтверджено, що дана територія не була запустілою, принаймні не увесь час. А тому гіпотеза про «уходницький» характер господарства та існування тимчасових поселень є найбільш прийнятною на сьогодні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. ЧастьПервая / М. Издание третье, 1842 -80 с.
2. Бондар О. М. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV – XVIII ст.: ілюстрований довідник / К.: Видавець Олег Філюк, 2015. – 178с.
3. Кедун І.С., Пархоменко О.Г. Археологічні дослідження в околицях міста Ніжин у 2014-2015 рр. // Література та культура Полісся. Збірник наукових праць. Випуск 81. – Ніжин 2016 – С. 4-10.
4. Клепатский П.Г. Очерки по историиКиевскойЗемли. Литовскийпериод. Б.Ц. Издательство: Изд. А. Пшонкивский, 2007г. - 480с.
5. Кулаковський П. М. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / Наукове видання. – К. Темпора, 2006. – 496 с.
6. Морозов О.С. Нариси з історії стародавнього Ніжина: 1. Археологічні старожитності Ніжина та околиць 2.Чи існував Ніжин у XIV столітті? // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник. — 2005. — Вип. 1(4). — С. 26-43.
7. Пархоменко О. Г. Поселення Ветхе: археологічна пам'ятка XIV-XV ст.// П'яті Зарембівські читання. Матеріали П'ятих Зарембівських наукових читань «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції», присвячені 100-річчю від дня народження академіка П.Т. Тронька, м. Київ, 15 квітня 2015 р. – К., 2015 р. – С. 281-284
8. Похилевич Л. І. Сказанне о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – 771 с.
9. Русина О.В. Україна між татарами і Литвою / К. 1998. – 320 с.
10. Русина О.В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. - К., 1998а. - 243 с.
11. NiesieckiKasper. Korona Polskaprzy Złotey Wolności Starożytnemi Wszystkich Kathedr, Prowincyi u Rycerstwa Kleynotami Heroicznym Męstwem y odwagą, Naywyższemi Honorami a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Swiątobliwością Ozdobiona — Lwów: w drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1728. — Т. 1 – s. 734
12. Rulikowski E. Opis powiatu wasylkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym / Warszawa ,1853, - s. 142

Пеляшенко К. Ю.

*Музей археології Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна*

ЖИТЛОВІ СПОРУДИ ЦИРКУНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Циркунівське городище розташовано в лісостеповій частині басейну р. Сіверський Донець. Археологічні розкопки на пам'ятці здійснювались в 50-60-ті рр. ХХ ст. (Б.А. Шрамко), в 2005 р. (Д.С. Гречко) та в 2007–2017 рр. (К.Ю. Пеляшенко). В результаті досліджень на городищі була розкрита загальна площа понад 2 тис. кв. м., що дозволяє зробити певні висновки про хронологію, характер забудови та планіграфію. Датується основний етап існування пам'ятки кінцем VI–IVст. до н.е. Також в культурних нашаруваннях знайдено ряд артефактів, що дозволяють говорити, що життя на городищі існувало в III – I ст. до н.е.

В доповіді подано характеристику археологічних комплексів, що можуть бути інтерпретовані як житла. Всього таких споруд на городищі зафіксовано чотири.

Перша споруда виявлена в розкопі № 3 (дослідження Д.С. Гречка, 2005 р.) [1, с. 8; 2, с. 161, рис. 14: 1]. Приміщення мало розміри 2х3 м та було орієнтовано довгою стороною по лінії північ-південь. Зафіксована споруда на рівні материка з глибини 0,4 м та було заглиблено в материк на 0,1 м. В північно-східному куту споруди було зафіксовано залишки вогнища у вигляді глиняної обмазки з відбитками прутів, що фіксувались ще з глибини 0,2 м. На вогнищі виявлений неповний розвал перепаленого горщика скіфського часу. У заповненні житла було знайдено залізний ніж, ліплену мініатюрну посудинку та фрагменти ліпленого посуду.

Друга споруда знайдена в розкопі № 7 (дослідження К.Ю. Пеляшенка, 2007 р.) [3, с. 10-11]. Вона мала прямокутну форму з заокругленими кутами, орієнтовану по лінії південний-захід – північний-схід, розміри – 3,6х3,0 м (рис. 1: 1). Основа приміщення була заглиблена у материк на 0,4 м. Загальна глибина споруди від рівня сучасної денної поверхні складає 0,80 м. У північно-західній частині зафіксована сходинка схожа на вхід до приміщення, апівнічно-східний кут приміщення, через перешийок, переходить у яму-погреб утворюючи один комплекс. У центральній частині виявлено три стовпових ями, що витягнуті по лінії південний-захід – північний-схід, стовпи від яких слугували, скоріш за все, опорою для двоскатної крівлі.

В заповненні приміщення виявлені фрагменти ліпленого посуду, кістки тварин, уламок глиняного прясла, залізний трилопатевий наконечник стріли та фрагменти двох залізних ножів.

Третя споруда зафіксована в розкопі № 10 (дослідження К.Ю. Пеляшенка, 2009 р.) [4, с. 10]. Приміщення мало форму неправильного квадрату розмірами 3,6х3,8 м орієнтовано по лінії північний-захід – південний-схід (рис. 1: 2). Об'єкт мав закруглені кути та прямі стінки. Основа приміщення була заглиблена у материк на 0,3 м, а загальна глибина від рівня сучасної поверхні 0,9 м. У північно-східній стінці зафіксована невелика яма розмірами 0,4х0,5 м, заглиблена на 0,10 м, поряд з нею сходинка схожа на вхід у приміщення. Заповнення споруди злисте насичене побутовими залишками (уламки ліпленого посуду, кістки тварин). У центральній частині на глибині 0,6 м від рівня сучасної денної поверхні виявлено скупчення каменів пісковика. На дні приміщення знайдено бронзовий трьохгранний наконечник стріли, уламок залізного ножа, залізний браслет, кам'яний розтирач, мініатюрну мисочку та глиняну підвіску орнаментовану солярним знаком.

Четверта споруда виявлена в розкопі № 13 (дослідження К.Ю. Пеляшенка, 2014 р.) [5, с. 12-14]. До розкопок на цьому ж місці візуально фіксувалася незначна западина з перепадом висот до 0,15 м. Форма заглибленого котловану приміщення прямокутна з закругленими

кутами, орієнтовна довгою віссю по лінії північний-схід – південний-захід, розмірами 5,2 x 3,8 м. Заглиблена споруда в материк на 0,3 м, а загальна глибина від рівня сучасної поверхні складає 0,6 м. Північно-східний кут котловану приміщення має невелике заглиблення на 0,20 м від основної стінки, що, ймовірно, вказує на розміщення входу з цієї сторони. Сліди опалювальних пристроїв не виявлені. На дні, в центральній частині, з невеликим зміщенням до південно-східної стінки, зафіксовано дві стовпові ями (основна та допоміжна).

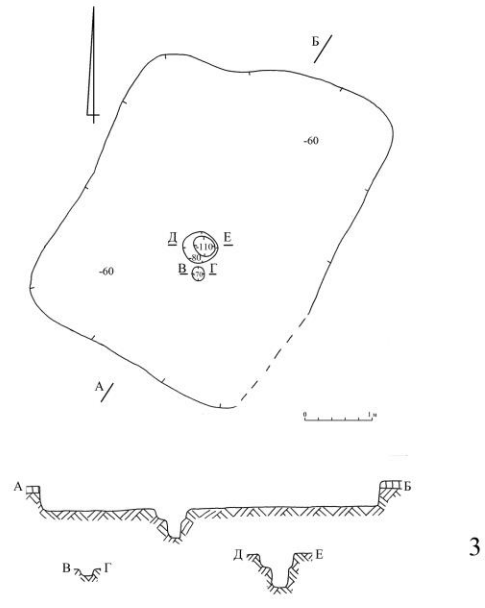
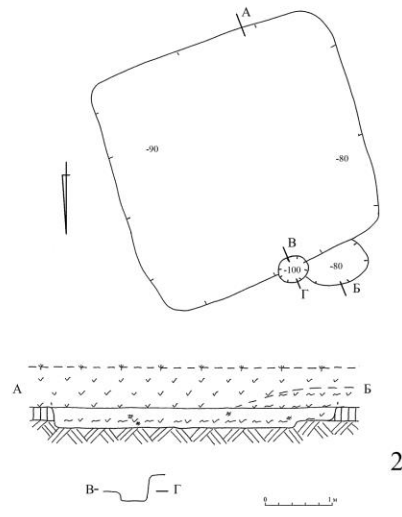
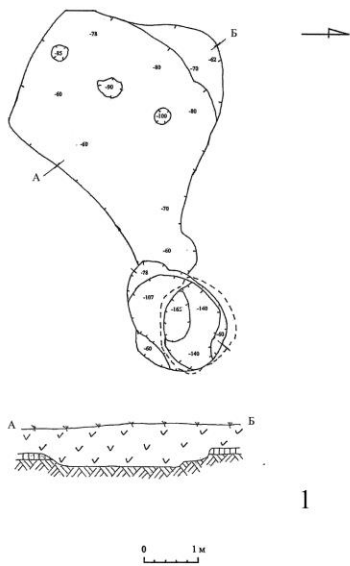
В чорноземному заповненні знайдено значну кількість фрагментів ліпленого посуду, кістки тварин, шматки пісковика та кварцитового каміння, глиняної обмазки, шматок бронзового шлаку, залізні знаряддя, глиняні прясла, два бронзові наконечники стріл, уламок сіроглиняної гончарної посудини, фрагменти стінок античних амфор, фрагменти пісковикових зернотерок.

Отже, у конструктивних особливостях виявлених споруд простежується ряд загальних рис. Всі вони мали підпрямокутну або підквадратну форму з закругленими кутами. Всі котловани споруд заглиблені у материк від 0,1 до 0,4 м, що дозволяє вважати їх наземними житлами з заглибленою основою. Площа котлованів коливається від 6 до 20 кв. м. В трьох спорудах зафіксовані сліди входу у вигляді сходинок або невеликого розширення в одній стінці. Втім, в знайдених об'єктах є і ряд відмінних рис. Тільки в двох випадках зафіксовані стовпові ями, в одній – центральний стовп, що вказує на шатроподібну конструкцію стріхи, в іншому – три стовпа розміщені по центральній осі, що говорять про двоскатну крівлю. Лише у одному випадку зафіксовані чіткі сліди опалювальної споруди у вигляді скупчення глиняної обмазки. Також одна споруда має додатковий елемент – один з кутів приміщення нерозривно пов'язаний з господарською ямою зі сходишками, яка, скоріш за все, використовувалась як льох.

Загалом, всі виявлені споруди за супутніми матеріалами з їх заповнення відносяться до скіфського часу і можуть датуватись в межах V–IVст. до н.е.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гречко Д.С. 2006. *Отчет об исследовании памятников скифского времени у сел. Протопоповка и Циркуны на Харьковщине в 2005 году* Науковий архів Інституту археології НАН України, № 2005/05.
2. Гречко Д.С. 2010. *Населення скіфського часу на Сіверському Дінці*. Київ.
3. Пеляшенко К.Ю. 2008. *Звіт про розкопки на городищі біля с. Циркуни Харківського району Харківської області в 2007 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, № 2007/122.
4. Пеляшенко К.Ю. 2010. *Звіт про розкопки на Циркунівському городищі скіфського часу, у Харківському районі Харківської області в 2009 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України.
5. Пеляшенко К.Ю. 2015. *Звіт про розкопки Циркунівського городища скіфського часу, в Харківському районі Харківській області в 2014 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України.

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ ТА МЕЗОЛІТУ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Початок археологічного дослідження кам'яного віку Північно-Західного Причорномор'я пов'язаний з роботою експедиції під керівництвом Ф. Козубовського у 1930-1932 рр. Під час роботи експедиції на р. Південний Буг між Первомайськом та Вознесенськом були відкриті та досліджені пам'ятки різних археологічних епох. При обстеженні долини р. Бакшали (правої притоки р. Південний Буг) біля сіл Анетівка та Щуцьке були локалізовані декілька місцезнаходжень кам'яного віку, які датовані «епіпалеолітичною епохою» [4]. У 1939-1940 рр. на околиці с. Володимирівка (на правому березі р. Синюхи) М. Якимович відкрив стоянку Володимирівку. На жаль, матеріали цих досліджень частково або повністю були втрачені у роки II Світової війни. Також, наприкінці 30-х рр. біля м. Одеса, в карстовій печері біля с. Іллінка відкрите (Т. Грицай) та практично повністю досліджене палеонтологічне місцезнаходження, де поряд з кістками печерного ведмедя знайдена невелика кількість (біля 50 екз.) різночасових кременевих знарядь, які пізніше неоднозначно інтерпретувались різними дослідниками [3].

Наступний етап вивчення кам'яного віку регіону, пов'язаний з накопиченням матеріалу, почався в повоєнний період. У 1946-1947 рр. О.П. Черниш продовжив дослідження на стоянці Володимирівка, де було виокремлено вісім культурних шарів та на підставі цього зроблений висновок про поступову трансформацію кременевого інвентарю (мікролітизація та поява геометричних форм) від шарів, що залягали внизу до верхніх шарів [12].

Деяко пізніше розвідки та розкопки в регіоні проводили П.Й. Борисковський (50-60-і рр.) та В.І. Красковський (50-70-і рр.). В цей час під Одесою були частково досліджені стоянки верхнього палеоліту Велика Акаража та Кам'янка, а також знайдена велика кількість верхньопалеолітичних та мезолітичних місцезнаходжень [1; 5].

З кінця 60-х років починається наступний етап в вивченні кам'яного віку регіону. І далі проводяться розвідки та розкопуються пам'ятки. Але, вже на основі отриманого археологічного матеріалу створюються регіональні схеми розвитку верхньопалеолітичних та мезолітичних культур. З середини 60-х рр. дослідження кам'яного віку регіону продовжені В.Н. Станко. Під його керівництвом проведені розвідки та частково або повністю досліджені декілька мезолітичних пам'яток (Білолісся, Гіржеве, Мирне) [10]. В 1978-2007 рр. Причорноморською експедицією під керівництвом В.Н. Станко проводились дослідження пам'яток кам'яного віку долини р. Бакшали, де було локалізовано біля 25

місцезнаходжень. На декількох з них проведені розкопки, на основі яких розроблена хронологія та культурно-історична періодизація верхнього палеоліту та мезоліту Північно-Західного Причорномор'я [9; 11].

Крім того, в цей період проводились дослідження верхнього палеоліту та мезоліту інших територій регіону: Побужжя (С.П. Смолянинова), Нижнього Подніпров'я (М.П. Оленковський) та Нижнього Подніпров'я (І.В. Сапожников). Для кожного з цих мікрорегіонів, в залежності від поглядів дослідників, запропонована своя культурно-історична схема розвитку та взаємодії верхньопалеолітичних та мезолітичних культур [напр.: 6; 8; 9].

В наступний період (з початку-середини 90 рр. і далі) кількість польових досліджень дещо зменшується: продовжуються розкопки в долині р. Бакшали під керівництвом В.Н. Станко (з 2008 р. – І.В. Піструїла) [2; 7]. В інших мікрорегіонах також проводились невеликі за об'ємом археологічні роботи. На підставі цих досліджень уточнюються раніше запропоновані (іноді розробляються інші) культурно-історичні схеми розвитку верхньопалеолітичних та мезолітичних культур. Археологічні матеріали пам'яток регіону порівнюються (в пошуках аналогій) з матеріалами інших регіонів. Але іноді, в залежності від поглядів дослідників, які суб'єктивні та сформовані на основі певного світогляду, матеріали окремих пам'яток відносяться до різних археологічних культур/технокомплексів та будуються досить специфічні «сурогатні» схеми. Це іноді заплутує і досі нам дещо не зрозумілу картину розвитку первісних технологій та суспільств регіону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисковский П.И. Раскопки позднепалеолитической стоянки Большая Аккаржа в 1961 году // КС ОГАМ за 1961 год. Одесса, 1963. С. 7-10.
2. Главенчук А.В. Исследование производственного участка на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2 // *Stratum plus*. 2003-2004. №1. С. 206-227.
3. Добровольський А.В. Печера коло с. Іллінки, Одеської області // *Археологія*. 1950. т. IV. С. 152-155.
4. Козубовський Ф.А. Первісна стоянка на р. Бакшалі коло с. Анетівки (середній басейн р. Буга) // *Наукові записки Інституту матеріальної культури Української АН*. Київ, 1935. Кн. 5-6. С. 113-123.
5. Красковский В.И. Памятники палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья. Київ, 1978. 68 с.
6. Оленковский Н.П. Поздний палеолит и мезолит нижнего Днепра. Херсон, 1991. 202 с.
7. Піструїл І.В. Памятки каменного віку біля с. Анетівка: 40 років з початку досліджень // *Емінак*. 2018. №3. С. 8-20.
8. Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Каменный век Северо-Западного Причерноморья // *Stratum plus*. 2011. №1. С. 15-149.
9. Смолянинова С.П. Палеолит и мезолит степного Побужья. Киев, 1990. 107 с.
10. Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. Киев, 1982. 176 с.
11. Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2. Киев, 1989. 139 с.
12. Черниш О.П. Володимирівська палеолітична стоянка. Київ, 1953. 76 с.

ЖІНКИ В АРХЕОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІХІХ СТ. – СЕРЕДИНИ ХХ СТ.

Початком діяльності жінок в вітчизняній археологічній науці прийнято вважати 1899 рік, коли було засновано Київський міський музей, де молодшими спеціалістами були саме жінки. Наступний кроком в археології України виступає створення Археологічного музею Вищих жіночих курсів на базі Київського університету ім. Св. Володимира, де жінки проявили себе у нумізматиці, періодиці старожитностей, бібліотечному відділі, при вивченні зразків, знайдених під час археологічних експедицій [2, с. 88].

У цей період на посаді хранителя Археологічного музею була одна з перших аматорів, жінка-археолог В. Козловська, в її обов'язки входило упорядкування даних, а також вона самостійно збирала матеріал та приймала участь у розкопках. Важливу роль у тогочасній археологічній науці почала відігравати Імператорська археологічна комісія, в обов'язки якої входило надання дозволу на дослідження, але з часом право на присвоєння відкритого листа отримали Архівні Комісії. Саме до такої Комісії у 1921 р. увійшли перші жінки-археологи О. Грушевська, В. Козловська, К. Мельник [2, с. 14].

У період реорганізації у 1923 р. Комісію перейменували у Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК), який очолювала жінка-археолог В. Козловська, у складі ВУАК також перебували К. Мельник-Антонович та Н. Полонська-Василенко.

Розвиток археологічної галузі 20 – 30-х років ХХ ст. ознаменувався кризою наявності кваліфікованих кадрів – це сталося через внутрішні війни та виїзд науковців закордон у пошуках кращих перспектив, хоча для України це не було закономірно. У період своєї роботи в Українському національному музеї Ф. Волкова посприяла в заснуванні Українського археологічного інституту.

У другій половині ХІХ – 30-х рр. ХХ ст. центрами розвитку археологічної науки стають Харків, Одеса та Київ, у цих містах збиралися археологічні групи, були створені професійні заклади з археології. У цей час Київ став центром розвитку жіночої археології, де жінки проявили себе у науковій сфері. На базі Київського археологічного інституту (КАІ) проводилися археологічні експедиції, розкопки для яких потрібні були спеціалісти, яких тотально не вистачало. Це дало можливість жінкам-науковцям проявити себе в археологічній сфері [3, с. 97].

З огляду на кадрову кризу та з появою кваліфікаційної ніші для жінок можливо відмітити дві хвилі жінок-археологів. До першої хвилі варто

віднести жінок-археологів початку ХІХ ст. – 90-х рр. ХІХ ст., котрі працювали на аматорських розкопках, займалися пошуком нових матеріалів, хоча в той же час спеціальної освіти не мали. До таких жінок-науковців можна віднести Г. Турчанінову, Ю. Абазу, П. Уварову, К. Скаржинську, А. Миклашевську. Археологині самостійно проводили археологічні розкопки, створювали приватні колекції, засновували музеї. Так, К. Скаржинська поклала початок Лубенському музею, де виставлені були артефакти з Полтавських розкопок, які вона сама профінансувала.

На початку ХХ ст. до 1930-х рр. у жінок України з'явилась можливість займатися офіційною наукою, працювати викладачами в університетах, здобувати вчені звання. До плеяди таких жінок-археологів, котрі успішно побудували наукову кар'єру, можна віднести К. Мельник-Антонович, А. Скриленко, І. Фабриціус, Н. Полонську-Василенко, В. Козловську, М. Вязьмітіну.

Початок ХХ ст. ознаменувався переходом археологічних досліджень під управління державного апарату, кошти на археологічні експедиції надходили з державного бюджету, від меценатів, що були зацікавлені у розвитку науки. Ці події посприяли залученню молодих вчених, які самостійно не могли спонсорувати власні дослідження. Однак для залучення цих коштів необхідно було стати учасником науково-історичного гуртка, у Радянському Союзі – це ВУАК, або ж працювати на посаді у державному закладі. Археологиня України поєднувала у собі всі ці пункти, оскільки це надавало більше можливостей для кар'єрного росту.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. відбувався розквіт емансипаційних ідей, якими прониклися жінки-науковці України. Завдяки цим настроям археологині бажали проявити себе в інтелектуальному, науковому та суспільному житті тогочасного суспільства [1, с. 129].

В умовах тодішньої України жінка могла займатися науковою діяльністю переважно в гуманітарній галузі, оскільки доступ жінок до технічної освіти був неможливим, а до фізико-математичної – обмеженим не лише законодавством, а й традиційною психологією. Захоплення саме археологією в цей час було стимульоване також відкриттями світового значення давніх пам'яток Вавилону та інших міст, криpto-мікенської культури Греції, некрополів Єгипту та ін.

Отже, поява в даній науковій сфері цілеспрямованих жінок – це виклик часу, оскільки саме археологія посприяла утвердженню жінки-науковця на одній позиції з чоловіками. Наука демонструє, що з плином часу жінки-науковці досягли рівня чоловіків, а в окремих випадках перевершили його.

ЛІТЕРАТУРА

1. Інститут археології Національної академії наук України. 1918 – 2014 рр. уклад.: П. П. Толочко, Н. С. Абашина, В. А. Колеснікова та ін. Київ: ВД «АДЕФ – Україна», 2015. 670 с.
2. Курінний П. П. Історія археологічного знання про Україну. Полтава: [б.в.], 1994. 140 с.

3. Шумрикова-Карагодіна Л. П. Видатні жінки України і їхній внесок в розвиток національної і світової науки (друга половина XIX – середина XX століття). Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр.ун-ту, 2003. 212 с.

Приймак В. В.

ЖИТЛО ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ З ГЛУХОВА

Давньоруське місто Глухів має коротку історію археологічних досліджень, з другої половини 80-х років XX ст. Дані Я.М. Морачевського про археологічні спостереження 30-х років XX ст. у Глухові не збереглися, крім фото у СуКМ. Матеріали авторських досліджень давньоруського Глухова і його округи не узагальнені. Видано план літописного Глухова із позначенням розкопів, знахідки, дані про округу міста, колочинські, волинцевські та роменські пам'ятки басейну р. Клевень [3, с. 89-90; 4, с. 21-26; 5, с. 43-46, 52-54; 6, 43-46, 52-54; 7, с. 90, 96-97, 148-155, рис. 24-34] і найближчі пам'ятки Подесення [10]. Новим у вивченні Глухова є припущення про розташування його дитинця на городищі раннього залізного віку. Підставою для цього, крім вивчення знахідок і шарів рубежу ер, ранніх слов'ян та Давньої Русі на городищах скіфського часу Лівобережжя, викладених у ряді праць автора, є напрацювання Б.А. Звіздецького. Розвиваючи ідеї М.П.Кучери щодо городищ скіфського часу в межах України, він окреслив ареал поширення великих укріплених поселень: лісостеп і Полісся України, Польща, Прибалтика, Білорусь. Б.А. Звіздецький оглядав городища скіфського часу в ареалі древлян разом із М.П. Кучерою [2, с. 46-48]. Дане припущення усуває протиріччя між свідченнями середньовічних писемних джерел про Глухів і археологічними матеріалами рубежу ер – золотоординського періоду.

З 2007 р. з'явилися публікації з відверто перекрученими фактами щодо археологічних досліджень Глухова, які видані, як правило, у райцентрах України, а також за межами. Їх головним змістом є твердження про відсутність досліджень великими площами у Глухові [9, с. 248-249]. Всі розкопи і шурфи досліджень автора з виявленими у них об'єктами знаходяться у центральній частині Глухова. Об'єкти давньоруського часу виявлені у котловані житлового багатопверхового будинка біля стадіону, на подвір'ї тюрми (пам'ятки архітектури), ряді

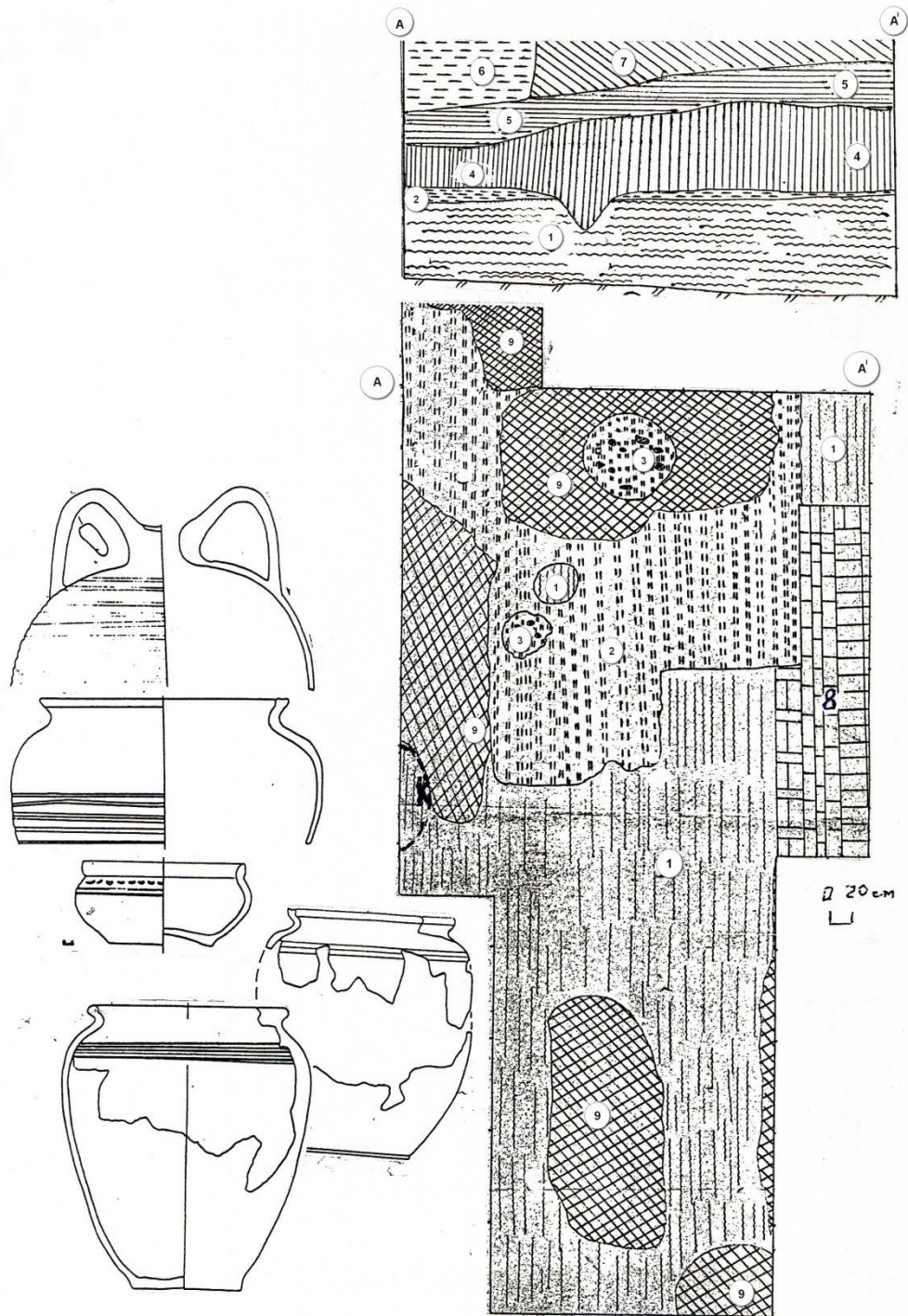

Рис. 1. Розкоп № 1 1991-92 рр. у дворі тюрми в м. Глухів. План, нижня частина профіля західної стінки розкопу, знахідки зі скупчення кераміки.

Умовні позначення: 1-чорнозем, 2-глиняна долівка житла, 3-насичені печиною ями на долівці, 4-коричневий ґрунт, 5-7-шари козацької доби, 8-цегляний мур XVIII-XIX ст., 9-перекопи XIX-XX ст. К – скупчення кераміки.

невеликих котлованів будівництва та шурфів неподалік Миколаївської церкви. Найранішим є приміщення кінця XI-початку XII ст. біля стадіону.

Переважна частина керамічного матеріалу відноситься до XII-середини XIII ст. Скарб сільськогосподарських знарядь із околиці Глухова (Веригине) датується X ст., яка до території давньоруського міста не входить [7, с. 152, рис. 30].

Житло золотоординського часу з Глухова було відкрите у розкопі № 1 на території тюрми, має реконструйовані параметри 4,4 м на 4- 5,5 м. Простежене у вигляді глиняної долівки потужністю до 10 см, яка пошкоджена перекопами. Форма приміщення близька до підпрямокутної, зорієнтованої за сторонами світу з невеликими відхиленнями. Нижче рівня долівки виявлено невеликі ями, у заповненні яких була піщина, вугілля, попіл. Долівка була збита над потужним шаром чорнозему, який не містив будь-яких знахідок, очевидно, через розташування на схилі яру (?). Потужний шар над долівкою коричневий, очевидно, через насиченість деревиною наземного приміщення. Нижче рівня долівки, біля південно-східного її кутка, виявлено скупчення кераміки (рис. 1). Профілювання вінчика миски відповідає профілю горщика з ями № 19 сусіднього із Глуховом Рильська. На підставі аналізу кераміки приміщення та відсутності скляних браслетів у його заповненні О.М. Єнукова датувала житло з Рильська 40-50 роками XIII ст. [1, с. 152, 155, рис. 2, 9]. Амфори, аналогічні знайденій у скупченні кераміки в Глухові разом із типовими для XII-XIII ст. горщиками та мискою, датуються в широких межах XII-XIV ст. Але у різних регіонах Північного Причорномор'я (Мала Азія, Болгарія, північно-східне узбережжя Чорного моря, Крим, Приазов'я) і південноруських землях піки їх поширення не є синхронними. Вказана дата житла із Глухова є нижньою, верхня потребує уточнення саме з врахуванням аналізу хронології амфор у межах Лівобережжя Дніпра і Подоння. У золотоординський період житла з пам'яток Лівобережжя відзначаються різноманітністю, найбільш подібним є приміщення із досліджень автора на Тополянському археологічному комплексі у м. Суми [8, с. 66, рис. 52].

ЛІТЕРАТУРА

1. Енукова О.Н. Жилая постройка средневекового города Рильска // Куликово поле и Юго-Восточная Русь в XII-XIV вв. Тула: «Инфра», 2005. С. 145-158.
2. Звіздецький Б. А. Про деякі особливості древлянських городищ VIII—X ст. // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. – Київ: Корвін прес, 2004. С. 41-50.
3. Куриленко В.М., Приймак В.В. Східне Полісся (лінгвістичний та історико-археологічний аспекти). – Полтава – Глухів: ГДПУ, 2007. – 75 с.
4. Приймак В.В. Городище біля с. Ємадикіне в Посейм'ї / В.В. Приймак // АЛЛУ. – 2002. – № 1 (11) – С. 89-90.
5. Приймак В.В. Літописне місто Глухів (до 850-річчя першої літописної згадки) // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини (Матеріали другої науково-практичної конференції). Глухів: РВВ ГДПУ, 2003. С. 21-26.

6. Приймак В.В. Крупные городища округи древнерусского Глухова // Межславянские связи и взаимодействия в Восточной Европе: история, проблемы, перспективы. ТДМНК – Брянск: Изд-во БГУ, 2003. – С. 43-46, 52-54.
7. Приймак В.В. Путивльське удільне князівство Новгород-Сіверщини. Полтава: вид. ЦП НАНУ і УТОПК; ІКЗ «Більськ», 2007. 180 с.
8. Супруненко О.Б., Приймак В.В., К.М. Мироненко. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя. – Київ –Полтава: Археологія, 2004. 81 с.
9. Черненко Е.А., Кедун І.С. Исследования летописных городов Чернигово-Северщины (Чернигов, Новгород-Северский, Нежин, Глухов) Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2013 г. Брянск: РИО БГУ им. акад. И.Г. Петровского, 2015. С. 247-249.
10. Шинаков Е.А., Приймак В.В. Курганы у местечка Воронеж Сумской области в регионально –археологическом контексте // В печати. Брянск. 2021.

Ребенок В. Р.

*Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка*

ВИКОРИСТАННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ(НА ПРИКЛАДІ МУЗЕЇВ СУМЩИНИ)

Використання археологічних матеріалів у загальноосвітніх навчальних закладах, з точки зору сьогодення, не набуло масового характеру. Більшість вчителів не використовують археологічні матеріали через відсутність літератури з методики використання археологічних джерел на уроках історії. У школярів виникають питання на археологічну тематику але вчитель часто не може відповісти на них. Тому слід надати увагу тому, що кваліфіковане роз'яснення питань, сприятиме зміцненню авторитету вчителя. Його завдання полягає у вихованні дбайливого, поважного ставлення до пам'яток старовини. Допомогати музеям з обліку та збереженні пам'яток історії й культури для науки. І нарешті, через археологію можна прищепити учням любов до історичного минулого нашої країни [3, с. 124].

Зазначену тему досліджували: П. М. Кольцов[3], І. В. Фролов [4], А. А. Горбовцов [1], Г. Н. Матюшин та інші. Зокрема, Г. Матюшин у своїх дослідженнях спирався на праці антрополога М. М. Герасимова, який по черепам віжновлював зовнішній вигляд давньої людини.

Звісно, далеко не кожний вчитель має можливість принести на урок музейний раритет. Але цього і не потрібно. Цілком можна обійтись репродукціями, копіями та макетами. У їх створенні можуть допомогти самі учні прямо на уроці (педагогічна майстерня).

У Сумській області існує низка музеїв, в яких зберігаються археологічні знахідки: Сумський обласний краєзнавчий музей, Путивльський краєзнавчий музей, Роменський краєзнавчий музей, Недригайлівський краєзнавчий музей, Конотопський міський краєзнавчий

музей імені О. М. Лазаревського, Тростянецький районний краєзнавчий музей, Лебединський краєзнавчий музей та інші, матеріали яких можуть бути використані для проведення уроку.

Експозиції Сумського обласного краєзнавчого музею включають в себе велику кількість археологічних знахідок. У відділі природи розповідають про геологічну будову, рельєф Сумської області та інше. Тут привертають до себе увагу палеонтологічні знахідки (черепи волохатого носорога, кістки мамонта тощо).

Цікавими і різноманітними експонатами представлений відділ історії краю з найдавніших часів до початку ХХ ст. Унікальні знаряддя праці, посуд, прикраси, язичницькі амулети, зброя різних часів і культур (від кам'яного віку до раннього середньовіччя) [2].

Середньовічна історія представлена матеріалами з розкопок давньоруських та літописних міст краю: Путивля, Вира. Козацьку добу на Сумщині репрезентують унікальні документи, скарб монет ХVІІ ст., знайдений в м. Суми, зброя ХVІІ — ХVІІІ ст., гутне скло, родові реліквії української козацької старшини, а також матеріали, присвячені Конотопській битві 1659 р. Чимала кількість археологічного матеріалу у даному музеї дає підстави для проведення позакласних заходів з історії, що підвищить ефективність подачі вчителем матеріалу та засвоєння учнями нових знань.

Зміст уроків і методи викладання залежать від конкретних умов роботи, від рівня підготовки класу, від наявності в місті або школі музею. Звичайно, урок у музеї більш ефективний, ніж урок в необладнаному приміщенні класу [3, с. 125].

Учитель здатний розробити завдання з використанням археологічного матеріалу по конкретній темі. Прикладом цього служить збірник задач і завдань з історії стародавнього світу Г. І. Годера, де автор пропонує вирішити логічні завдання, побудовані ним на археологічних матеріалах.

Методи, які можуть бути використані вчителем на таких уроках: експеримент, моделювання, опис археологічних матеріалів, їх замальовка, створення учнями карт і креслень (планів стоянок, археологічних карт свого району, області), мозковий штурм.

Важливо, щоб використання археологічних матеріалів вчителем у навчанні носило системний характер, а завдання ускладнювалися в міру підвищення освітнього рівня учнів. Використання археологічних знахідок на уроках історії, ми вважаємо, важливим і необхідним, протягом усього шкільного курсу починаючи з 5 класу і закінчуючи 11 класом [4].

Пояснення школяреві того, що один раз займаний культурний шар, пласт землі, точно так назад не вклядеш: що оточуюча природа, а особливо в місцях стоянок, селищ, городищ дуже вразлива та безповоротно – невідновлювана – є першочерговим завданням вчителя історії, який викладає предмет з використанням археологічних знахідок [1, с. 11].

Отже, впровадження археологічних матеріалів покращить здійснення завдання, яке постало перед вчителем історії: у вихованні дбайливого, поважного ставлення до пам'яток старовини. Інтеграція археології з історією активізує інтерес школярів до вивчення предмету. Через археологію можна прищепити в учнів любов до історичного минулого нашої країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горбовцов А. А. Вопросы охраны и пропаганды археологических памятников в школе. Проблемы археологии Сумщины: тезисы докл. науч.-практ. конф. (г. Сумы апрель 1989 г.) г. Сумы, 1989. С. 11-12.
2. Експозиція музею. Сумський обласний краєзнавчий музей. Електронний ресурс. Режим доступу: URL: <http://museum.sumy.ua/ekspoziciya/>
3. Кольцов П. М. Использование археологического материала в образовательных учреждениях. *Вестник института. Археология, история и право*. Элиста, 2009. №1. С. 123-126.
4. Фролов И. В. Педагогический потенциал археологии. Электронный ресурс. Режим доступу: URL: <http://www.rezerv.narod.ru/frolov.html>

Ржевуська С. С.

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

КІЛЬКІСНИЙ СКЛАД СТАДА У НОСІВ МИЛОГРАДСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Спроби цілісної реконструкції моделі господарювання на основі палеозоологічних даних здійснювались О. М. Мельниківською [5, с. 129 – 140] та М. І. Лошенковим [4, с. 298 – 315], в монографічних дослідженнях. До географічних рамок цих робіт включено пам'ятки Півдня Білорусі, оскільки на території України палеозоологічні вибірки відсутні.

Серед найперших, остеологічний матеріал із культурних шарів Чечерського та Шопотовицького городищ аналізував М. І. Громов. Після перегляду фондів та уточнення видової належності, О. М. Мельниківська визначила 231 зразок (кістки *Susscrofadomesticus* та *Susscrofa* розділити не вдалося). У відсотковому співвідношенні частка великої рогатої худоби склала 43,3; 40 %, коней 9,5; 27,5%, малої рогатої худоби 11,3; 10%, свиней 35,9; 22,5%. Варто зазначити, що Чечерське городище має два культурно – хронологічних горизонти (милоградська та зарубинецька культури), які займали ідентичні господарські ніші. Зважаючи на відсутність чіткої стратифікації, палеозоологічні матеріали диференціюватине вдалося. Кількісних підрахунків особин проведено не було, відсоткові співвідношення ґрунтуються на кількості окремих зразків.

Матеріали переглянуто В. В. Щегловою у 1974 і 1982 рр. та визначено мінімальну кількість особин для кожного наявного таксону (Чечерське городище: свиня – 55, дрібна рогата худоба – 34, велика рогата худоба – 53, кінь – 14; Шопотовицьке городище: свиня – 3, дрібна рогата худоба – 1, велика рогата худоба – 3, кінь – 2) [4, с. 267, табл. 30].

Матеріали Горошківського та Чаплинського городищ було розглянуто В. І. Цалкіним у його монографічному дослідженні (без морфологічної характеристики). Найбільш релевантною є палеозоологічна вибірка одношарового городища Горошків (визначити вдалося лише 26,3 % (2623) зразків, станом на 1959 р.). На пам'ятці зафіксовано господарські об'єкти з великою кількістю тваринних і людських кісток, пересипаних вохрою, а також тваринні рештки (*Susscrofadomesticus/Susscrofa*, *Canislupusfamiliaris*, *Castorfiber*) в анатомічному порядку на майданчику городища. Визначено відсоткове співвідношення та кількість особин у поголів'ї: велика рогата худоба 56 (39,2 %), коні 43 (30,1%), дрібна рогата худоба 24 (16,8%), свиня 20 (13,9 %).

Розглянемо співвідношення кількості domestikованих та диких тварин у племен милоградської культури для Горошківського городища. Частка одомашнених видів склала: 94,9% (за кількістю зразків), 86,3 % (за кількістю особин). Такий тип господарювання (переважання скотарства) тотожний зафіксованому на пам'ятках Лісостепового Правобережжя фінальної бронзи – раннього залізного віку (білозерська, чорноліська культури) і різко відрізняє милоградську культуру від частково синхронних їй юхнівської, верхньоокської та дніпро – двинської. Зауважимо, що частка домашніх тварин на городищі культури штрихованої кераміки Лабенщина склала лише 40 %.

Робота із фауністичними колекціями Милоградського та Мохівського городищ ускладнена незадовільною збереженістю кісток через особливості піщаних ґрунтів. Оцінка ролі мисливства для милоградських племен досить відносна, через потенційну можливість білування туш на місці забою. За матеріалами Горошківського городища маємо статистику: 75 % парнокопитні, 25 % хутрові види [1, с. 17; 5, с. 132 – 140; 7].

Поширеною є думка Ю. О. Краснова, що саме розвиток та превалювання тваринництва стало поштовхом до фортифікаційного будівництва на території лісової зони. За його підрахунками, населення одного городища (площею 0,2 – 0,5 га) не перевищувало 50 осіб, що унеможливило обробку великих посівів. За матеріалами юхнівської культури, поголів'я худоби на городищі становило 70 – 100 особин [3, с. 91]. Проте, для милоградської культури була поширеною традиція низинних (болотяних) городищ, саме така топографія унеможливила утримання худоби всередині укріплення, з усіх боків оточеного тяжкопрохідною трясовиною. Логічніше було б утримувати худобу в легких жердинних конструкціях на відкритих поселеннях, які іноді неможливо зафіксувати археологічно. Співвіднесення кількості особин та площі городища не є релевантним.

Найбільшу частину стада милоградських племен складала велика рогата худоба та коні, кількість дрібної рогатої худоби та свиней варіювалась в залежності від регіональних особливостей (?). Оскільки археозоологічна добірка із пам'яток милоградської культури досить

незначна подальше аналізування цих відмінностей неможливе, жодного цілеспрямованого дослідження з метою визначення локальних особливостей господарювання проведено не було. Проте, питання палеоландшафтівта, відповідно, взаємозв'язку із типом господарювання потребує поглибленого вивчення.

Можлива подальша інтерпретація статистичних даних та порівняння аспектів господарювання культур лісової зони раннього залізного віку. Попри те, що в деяких випадках здійснювались спроби порівняння моделей господарських адаптацій для культур різних періодів (фінальна бронза – римський час), вони наводяться не будуть через їх високу гіпотетичність. Аналогічний склад стада та домінування великої рогатої худоби спостерігається у скіфоїдних племен Лісостепової зони, за винятком ранніх пам'яток басейну р. Ворскла (переважають свині, дрібна рогата худоба), а також Мотронинського (дрібна рогата худоба), Хотівського і Трахтемирівського городищ (коні, свині). Найнижчим серед усіх культур є відсоток свині у складі стада, схожа тенденція фіксується у населення Середнього Подоння, пріоритетним було розведення великої рогатої худоби та коней. Діаметрально протилежна ситуація спостерігається в ареалі дніпро – двинської, дьяківської та юхнівської культур, де основу стада складали свині, скотарство ж відіграло другорядну роль [3, с. 90 – 112].

Враховуючи все вищевказане, археозоологічний матеріал із пам'яток милоградської культури утворює доволі фрагментовану картину: багато остеологічних решток не збереглися через особливості піщаних ґрунтів, білування туш або ж термічної обробки кісток. Аспекти господарювання відтворено лише певною мірою, простежено загальні тенденції, такі як відсутність уніфікації стада, що потенційно пов'язано із регіональними особливостями, які потребують детального вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бибикова И.И., Белан Н. Г. К истории охотничьего промысла на Украине. Вестник зоологии. 1983. № 6. С. 16 – 20.
2. Гаврилюк Н. О. Скотоводство степной Скифии. Киев: Национальная академия наук Украины. Институт археологии. 1995. 141 с.
3. Каравайко Д. В., Горбаненко С. А. Господарство носіїв юхнівської культури. Київ: Видавництво «Наукова думка». 2012. 304 с.
4. Лошенко М. И. Городища Милоградской культуры на территории Беларуси. Минск: Минская фабрика цветной печати. 2011. 406 с.: ил.
5. Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. Москва: Издательство «Наука». 1967. 197 с.
6. Секерська О. П. Археозоологічні комплекси із скіфських курганів. Археологія і давня історія України. 2019. Вип.4. Харків, С. 373 – 380.
7. Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. М.: Наука, 1970, 280 с. Материалы и исследования по археологии СССР, № 161.

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛУБЕНСЬКОГО МУЗЕЮ
К. М. СКАРЖИНСЬКОЇ**

В археологічних дослідженнях з велике значення займає наукова діяльність музеїв. Зокрема, на Полтавщині в кінці ХІХ - на поч. ХХ ст. вагомий внесок у розвиток археологічної науки зробив Лубенський музей К. М. Скаржинської.

Діяльність першого в Україні приватного історико-краєзнавчого музею досліджували такі вчені Горенко Л. І [1], Кулатов І. М. [3], Супруненко О. Б. [4,5,6].

Лубенський музей К. М. Скаржинської став важливим осередком археологічного вивчення Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Це був перший в Україні приватний історико-краєзнавчий музей, який діяв у 1883-1906 рр. у Круглику, поблизу Лубен. Його першим хранителем став археолог і педагог, викладач Лубенської чоловічої гімназії Ф. І. Камінський. Також активну участь у його роботі брали археологи та історики В. Г. Ляскоронський, К. В. Болсуновський, краєзнавці Г. С. Кир'яков, К. П. Бочкар'єв та ін. З діяльністю цих науковців пов'язано відкриття українського палеоліту в Гінцях, виявлення перших в Україні пам'яток лісостепового енеоліту, підкурганних поховань початку епохи пізньої бронзи, скіфського і сарматського часу та опис городищ і курганів, вивчення «змієвих» валів, було створено значне зібрання старожитностей. Пізніше ця збірка лягла в основу колекцій сучасного Полтавського краєзнавчого музею [5, с. 28].

Важливим напрямком діяльності Лубенського музею К. М. Скаржинської були археологічні дослідження. Протягом 1880-х - поч. 1890-х рр. цей музей був єдиною археологічною установою в межах Полтавської губернії. Головною метою цього музею було вивчення Нижнього Посулля. Його працівники, головним чином, проводили свої дослідження на території Лубенського, Лохвицького та Пирятинського повітів Полтавської губернії [4, с. 98, 102].

Зокрема, Г. Кир'яковим, Ф. Камінським, К. Бочкар'євим, В. Ляскоронським та ін. було здійснено перші розвідки й обстеження в окрузі Лубен, у правобережному і лівобережному Посуллі. Вони досліджували рештки поселень і курганів між селами Засулля та Солониця, а також пам'ятки на правобережному плато корінного берега р. Сули, зокрема, залишки замчища Ієремії Вишневецького та укріплення Лубенської полкової фортеці на Верхньому Валю. Ф. Камінський проводив розкопки курганів на Замковій горі у Лубнах. У 1881 і 1882 рр. археолог

розкопав кілька курганів, в т. ч. великий, зі впускним похованням із зарубинецькими ліпними посудинами – горщиком і мискою [3, с. 51].

У 1883 за кошти К. М. Скаржинської було продовжено розпочаті ще у 1881 р. Ф. Камінським розкопки курганів на південній околиці Лубен в урочищі Лиса Гора. Також проводилися розкопки кургану доби бронзи-заліза поблизу роменського та давньоруського городища у с. Клепачі (1896), нові дослідження Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки (1891). За кошти К. Скаржинської було обстежено пам'ятки Посулля учнем Ф. Камінського – В. Ляскоронським. Археологічне зібрання К. Скаржинської налічувало понад 3 000 предметів. Головним чином це були предмети з Лубенського повіту й Полтавщини, зокрема, знахідки з розкопок Г. Кир'якова (1871) та К. Скаржинської (1891) у Гінцях [1, с. 52].

Восени 1896 р., коштами власниці музею, С. К. Кульжинським було проведено розкопки кургану в с. Хитці Лубенського повіту. Дослідження великого насипу скіфського часу висотою 4,8 м і діаметром понад 25 м велися на південний захід від села, в уроч. Коломак. Також було укладено план курганної групи, де зазначалися навколишні пам'ятки, серед яких уперше згадане Хитцівське давньоруське городище в уроч. Коломак, а також неподалік – городище в уроч. Голова (Городок). На першому з них обстежувалася яма від колодязя і був графічно зафіксований зовнішній вигляд роменського давньоруського укріплення. [6, с. 135].

Лубенський музей К. М. Скаржинської проводив дослідження у Нижньому Посуллі, на території сучасних Сумської і Чернігівської областей, і районів Подніпров'я, що підсилювало значення наукових робіт музею. Вони були широко відомі сучасникам, а басейн р. Сули вважався одним з найкраще досліджених на Лівобережжі. У хронологічному плані дослідження Ф. І. Камінського та В. Г. Ляскоронського поклали початок вивченню ряду епох в Посуллі – від палеоліту до пізнього середньовіччя. Їх наслідком стало відкриття 230 пам'яток, частково введених до наукового обігу [2, с. 763].

Отже, діяльність лубенського музею К. М. Скаржинської мала велике значення для розвитку археологічної науки на Полтавщині. Важливе значення у його роботі займали такі археологи та історики як Ф. І. Камінський, В. Г. Ляскоронський, К. В. Болсуновський, Г. С. Кир'яков, К. П. Бочкар'єв та ін. Вони зробили значний вклад у археологічне вивчення Дніпровського лісостепоного Лівобережжя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горенко Л. І. Лубенський краєзнавчий музей: історія, події, факти (до 35-річчя від дня пам'яті І. Горенка). *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2016. Т. 2. №1. С. 51-54.
2. Данильченко А. В. Проблема археологічного дослідження давньоруського міста «Луб'нь» та його округи як складова вивчення локальної історії. *«Молодий вчений»*. 2018. № 11. С. 761-767

3. Кулатова І. М. Археологічні дослідження на території міста Лубни. *Старожитності Посулля: збірник наукових праць*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2016. С. 50-62
4. Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської): Монографія. Київ-Полтава: Археологія, 2000. 392 с.
5. Супруненко О. Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: Короткий нарис. Київ-Полтава: Видавництво ПП «Гротеск», ВЦ «Археологія», 2007. 124 с.:
6. Супруненко О. Б. Пам'яті С. К. Кульжинського. *Археологія*. 2018. № 1. С. 133-140.

Самотуга Ю. С.

*Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка*

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ І. А. ЗАРЕЦЬКОГО НА ПОЛТАВЩИНІ

Полтавська область багата на археологічні пам'ятки різних епох. Тому свої дослідження на території Полтавщини проводили багато археологів. Вони зробили великий внесок у розвиток археологічної науки полтавського краю. Серед них значне місце займає Іван Антонович Зарецький.

Вклад І. А. Зарецького в археологічні дослідження Полтавщини вивчали такі вчені, як Т. В. Варвянська [1], Н. Ф. Визір [2,3], І. М. Кулатова [5], О. І. Супруненко [6].

Іван Антонович Зарецький (1857-1936) – музейний діяч, етнограф, археолог, мистецтвознавець і краєзнавець. Його ім'я відоме не лише в Україні, а й в Росії та Західному Казахстані. Він залишив яскравий слід в історії Полтавщини, Воронезького краю та м. Оренбург [5, с. 121].

І. А. Зарецький народився в с. Лютецька Гадяцького повіту Полтавської губернії. Ще з дитинства почав цікавитися історією свого краю. У 1880-х роках Іван Зарецький, проживаючи в Полтаві, активно займався краєзнавчими дослідженнями Полтави та її околиць, вивчав підземні ходи міста, замальовував знахідки, багато фотографував. Протягом 1881-1891 років він здійснив розвідкові археологічні обстеження в Харківській губернії [2, с. 70].

У 1870-х.-у 1880-х рр. І. А. Зарецький досліджував старожитності басейну Ворскли в межах Полтавщини та південного заходу Слобожанщини. Спочатку проводив невеликі розвідки між р. Коломак і Свинківка біля Полтави, обстежував піски поряд з Білою Горою поблизу Макухівки. Пізніше почав розкопки курганів у басейні Середньої Ворскли, які здебільшого відносилися до скіфської доби. Брав участь у розкопках курганів бронзового віку і скіфського часу у селах. Василівці і Буртах Полтавського повіту. У Верхній Мануйлівці він дослідив два перших у басейні Псла впускних поховання фіналу ранньосарматської доби, визначивши їх вік [5, с. 122].

Археолог першим обстежив такі відомі пам'ятки української археології, як Макухівський, Малоперещепинський, Кабаківський скарби, а також три Полтавські скарби (1893, 1898, 1905), кургани скіфського часу Поворскля («Розрита Могила», «Вітова Могила», «Опішлянка»). Під час розкопок дослідник детально замальовував знахідки, порядок їх розташування в похованні, також він вів щоденник розкопок [3, с. 545].

У 1888 р. І. А. Зарецький досліджує кургани на межі Слобожанщини і Полтавщини – в околицях с. Лихачівки сучасного Котелевського району Полтавської області, використавши всі свої заощадження та кошти від продажу частини батьківської землі. Тут археолог обстежує й описує грандіозний майдан Розриту Могили, вважаючи його городищем, а в окрузі здійснює найбільші на той час збори знахідок – підйомних матеріалів. Велика колекція старожитностей, в якій тільки окремо знайдених наконечників стріл скіфської та ряду попередніх і наступних епох, налічується близько 2000, сьогодні є окрасою збірки Державного історичного музею Російської Федерації [6, с. 199].

У результаті дослідження околиць кургану Розрита Могила у 1888-1889 рр. археологом була зібрана велика (до 5000 прим.) колекція знахідок різних епох – від доби неоліту до середньовіччя, розкопані до десятка курганів епохи бронзи, серед яких найвизначніші поховання представників племенної верхівки скіфського часу VI-V ст. до н.е. Вітова могила та Опішлянка. Вони знаходяться в кількох кілометрах від Розритої Могили. Серед їх поховального інвентаря знайдено чимало дорогоцінних речей – золоті бляшки-прикраси, кераміку, залізні та бронзові предмети вузди і зразки озброєння [1, с. 12].

Навесні 1891 р. І. А. Зарецький проводив невеликі розвідкові роботи у північно-східній частині с. Велика Рублівка у зв'язку із знахідкою монетно-речового скарбу. Завдяки його діям цей скарб був збережений від знищення. Комплекс складався із 201 золотої пізньоримської монети та частини золотого браслету, що датуються V ст. н. е. [4, с. 40].

Під час «полтавського» періоду життя (1872 – 1912 рр.) І. А. Зарецький був першим дослідником поселенських і курганних пам'яток у Поворсклі, зокрема поховань раннього залізного віку. Крім Вітової Могили та Опішлянки, І. А. Зарецький також дослідив поховальні комплекси періоду скіфської архаїки та гунського часу поблизу Розритої Могили, перші поховання сарматів у пониззі Псла, Макухівське болгарське поховання 1882 р. на схід від Полтави, рештки курганного некрополя Полтавського слов'яно-руського поселення, золотоординський могильник на Мечетській горі, Малоперещепинський «скарб» та ін. Його справедливо вважають одним з фундаторів Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства – нинішнього Полтавського краєзнавчого музею, зачинателем архівної справи на Полтавщині. Це дозволяє вшановувати дослідника і як одного з перших археологів на теренах Поворскля та загалом Полтавщини й Слобожанщини, відводити

йому місце одного з піонерів в історії археології Дніпровського лісостепового Лівобережжя [5, с. 126].

Отже, І. А. Зарецький зробив великий вклад в археологічні дослідження полтавського краю. Він досліджував старожитності басейну Ворскли в межах Полтавщини та південного заходу Слобожанщини. І. А. Зарецький першим обстежив кургани скіфського часу Поворскля – «Розрита Могила», «Вітова Могила», «Опішлянка».

ЛІТЕРАТУРА

1. Варвянська Т. В., Супруненко О. Б. «Розрита Могила». Полтава: Видценір «Археологія», 1996. 48 с.
2. Визір Н. Ф. Іван Зарецький: археологічний аспект діяльності. *Пам'яткознавчі погляди молодих вчених XXI ст.* Збірка наукових статей з пам'яткоохоронної роботи. Харків: Курсор, 2011. Випуск 2. С. 69-73
3. Визір Н. Ф. Персоналії української керамології: Іван Антонович Зарецький. *Народознавчі зошити.* 2012. № 3. С. 544-551
4. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Котелевський район. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2018. 984 с.
5. Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Археологічні дослідження І. А. Зарецького на Полтавщині. *Археологія.* 2014. № 2. С. 121–129
6. Супруненко О. Б. І. А. Зарецький – перший дослідник старожитностей скіфської доби у Поворсклі. *Наукові записки.* Вип. 21: Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. С. 196-208

Сокирська В. В.

*Сумський державний педагогічний
університет імені А.С.Макаренка*

ТРИПІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ НА УМАНЩИНІ: ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТЛОБУДУВАННЯ ЗА КЕРАМІЧНИМИ МОДЕЛЯМИ

Своєрідний феномен культури Трипільля становлять керамічні моделі споруд трипільського житла, знайдені археологами під час розкопок їх поселень. Вони викликають особливий інтерес дослідників як одне із найдостовірніших іконографічних джерел трипільського житлобудівництва і можливість осмислення духовних уявлень населення України періоду енеоліту.

До сьогодні накопичений досить багатий матеріал, який дав можливість дослідникам класифікувати моделі. Всього за історію вивчення Трипільля глиняних моделей будівель та їх фрагментів було знайдено більше 70. Однак значна частина з них дуже пошкоджені і тільки 17 дійшли до нашого часу повністю збереженими [8, с. 120]. Для нас особливий інтерес становлять модельки жител або їхні фрагменти, що походять з низки поселень Буго-Дніпровського межиріччя: Борисівка, Володимирівка, Ворошилівка, Коломийщина II, Попудня, Сушківка, Чичиркозівка. До сьогодні залишається дискусійною проблема їх функцій.

Археолог В. Козловська була схильна розглядати вироби із Сушківки та Попудні як зображення садиби, оточеної муrom [4, с. 44]. Існують різноманітні припущення про семантику та конкретне використання моделей під час обрядів. На думку археолога Т.Пасек, моделі виконували сакральні функції, які певною мірою відображають духовно-магічні засади світосприйняття трипільців [6, с. 19].

Ще в 30-і рр. ХХ ст. Т.С. Пасек відзначала, що деталі, позначені на моделях, і спостереження, зроблені при розкопках, багато в чому збігаються. В основному моделі досить точно передають наявність основних деталей інтер'єру та їх місцезнаходження. Висловлюються дослідниками і думки про застосування моделей як віттарів у ритуалі під час обрядового випікання хлібів для підвищення врожайності [7, с. 245], у ритуалах, пов'язаних з культами предків [2, с. 128], домашнього вогнища та сім'ї [5, с. 97]. Дослідник С.О. Гусєв вважає, що моделі символізують збірний абстрактний образ житла – як культові споруди, так і звичайні житлові будинки, господарські споруди [2, с. 17].

Типологія мініатюрних зображень будівель була запропонована С.О. Гусєвим у 1995 році [2, с. 15–16]. Дослідник виділив три типи моделей: «закритий» (тип А); «відкритий» (тип В); у третій тип (С) увійшли так звані стилізовані моделі. У типів А і В є також підтипи, групи й варіанти, що враховують такі подробиці, як форма знахідки, форма даху, наявність деталей інтер'єру, платформи, вікон, дверей та орнаменту [2, с. 18–23].

Для дослідження нами були використані зображення глиняних модельок з колекції «ПЛАТАР», а також модельки, що знаходиться на збереженні в Державному історико-культурному заповіднику «Трипільська культура», що в селі Легедзине Черкаської області, та в Київському обласному археологічному музеї. Знайдені у поселеннях біля с. Володимирівки на Кіровоградщині моделі мають великий поріг. Тут міститься прямокутна піч з лежанкою. Наліво проти печі – підвищення з посудом, очевидно піч здебільшого не мала димоходу і топилась по-чорному. Проти входу – місце жертovníка [3, с. 106].

На моделях з Попудні [3, с. 340], Сушківки [3, с. 347] та на деяких інших виділяється вхід – «сіни» з великим порогом. Направо від входу міститься склеписта прямокутна (рідше – овальна в плані) піч з припічком. Зліва проти печі – підвищення з посудом. Під протилежною входу стіною – місце жертovníка, а над ним кругле вікно. На моделях добре видно стовпову конструкцію стін. Всі ці деталі неодноразово підтверджувалися даними розкопок в останні роки на поселенні-гіганті Тальянки. Отже, маємо підстави стверджувати, що моделі зображають реальні житла або їх частини.

Цікава ще одна деталь: біля зернотерки зображене помітне заглиблення в долівці, куди очевидно зсипали зерно. Точно такі ями,

вимазані глиною, відомі в долівці житла на поселеннях с.Володимирівки [3, с. 98].

Збереглися зроблені трипільськими майстрами глиняні моделі жител та храмів, серед них є й двоповерхові. Існування у трипільців кількоповерхових споруд засвідчується також розкопками залишків міських кварталів. Міжповерхові перекриття робилися з дерева та обмащувалися глиною, як і стіни. Другий поверх звичайно був житловим, а перший – господарчим. Підлогу і стіни фарбували в червоний і білий кольори, вкривали геометричним орнаментом, який мав оберігати мешканців від ворожих сил. Житлові кімнати опалювали відкритими вогнищами та печами, по-чорному. Вздовж однієї з стін робили довгу глиняну лаву — на неї ставили посуд. Поруч часто робили глиняні ночви, в які вмонтовували камені для розтирання зерна на борошно.

Навпроти єдиного округлого вікна, яке звичайно робили у протилежній до входу стіні, зводили глиняний жертovníк – у плані округлий або хрестоподібний. Вівтар фарбували в червоний колір та прикрашали ритим спіральним орнаментом. Загальна площа трипільських жител становила від 60 – 100 до 200 – 300 кв. м. Крім жител, відомі також, повторимо, храми та інші громадські споруди [5, с. 102].

Отже, незважаючи на не чисельність, ці моделі завжди привертати увагу дослідників. По-перше, вони дають інформацію про халколітичну архітектуру, будівельні прийоми – особливо про конструкцію покрівель, а також про інтер'єр жител, можливі способи оздоблення. По-друге, є цікавим матеріалом для вивчення ідеологічних уявлень трипільців. За різними типами моделей можна простежити особливості локальних груп трипільського населення. Деталі, зображені на моделях, неодноразово підтверджувалися даними розкопок в останні роки на поселенні-гіганті Тальянки, що на Уманщині. Тому маємо підстави стверджувати, що моделі зображають реальні житла або їх частини. Можна вважати, що вони характерні для суспільств з осілим способом життя, у світогляді яких дім та поселення правдоподібно займали важливе місце. У світогляді давніх людей сакральне та профанічне не були відокремленими, а об'єднаними у одне, нероздільне ціле. Представники первісних суспільств діяли у рамках магічної культури, характер якої був синкретичним, «символічно-практичним».

ЛІТЕРАТУРА

1. Бибиков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. М.: Книга по Требованию, 2013. 458 с.
2. Гусев С. О. Модели жител трипільської культури. *Археологія*. 1996. № 1. С. 15–29.
3. Енциклопедія Трипільської цивілізації. К.: Міністерство культури і мистецтв України; Державне підприємство Книжкова палата України ім. Івана Федорова; Національна комісія України у справах ЮНЕСКО; Корпорація «Індустріальна спілка Донбасу»; ЗАТ «Петроїмпекс», 2004. Т. 2. 655 с.
4. Козловська В. Точки трипільської культури біля с. Сушківки на Гуманщині. *Трипільська культура на Україні*. Т. 1. К., 1926. С. 43–66.

5. Мовша Т.Г. О некоторых моделях жилищ трипольской культуры. *Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея в 1962 г.* Одесса, 1964. С. 95–102.
6. Пассек Т.С., Кричевский Е.Ю. Трипольское поселение Коломыйщина (Киевская область) (Опыт реконструкции). *КСИИМК*. 1946. Вып. 12. С. 14–22.
7. Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдовы. *Энеолит СССР*. М.: Наука, 1982. С. 238–262.
8. Шатіло Л.О. Глиняні моделі будівель культури Кукутені-Трипілля. *Дослідження поселень-гігантів трипільської культури у 2002–2004 рр.* К.: КОРВИН-ПРЕСС, 2005. С. 119–126.

Ступак Д. В.

Інститут археології НАН України

ТЕРИТОРІЯ БАСЕЙНУ СЕРЕДНЬОЇ ДЕСНИ У ВЕРХНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ, ПІСЛЯ МАКСИМУМУ ОСТАННЬОГО ЛЬДОВИКОВОГО ПЕРІОДУ.

Басейн Середньої Десни є частиною Середньодніпровського басейну. Тож, відповідно його культурно-історичний розвиток є невід'ємною частиною давньої історії Середнього Подніпров'я. Деснянський регіон здавна приваблював до себе первісних мисливців своїми ресурсами: численими доступними для використання запасами високоякісної крем'яної сировини, багатою різномірною фауною, наявністю зручних ділянок для облаштування поселень.

На сьогодні, за більш ніж сторічну історію дослідження палеоліту Середньої Десни склалась значна база даних по пам'яткам. Частина досліджених стоянок є широко відомою на весь світ, частина - потребують подальшого вивчення, окремі пункти є такими, що лише підсвітують загальну картину специфіки палеоліту цієї території.

Згідно останніх досліджень, внаслідок останнього льодовикового максимуму, від 25/24 до 20/19 тис. кал. р. т. значні території Східної Європи, у тому числі і Середнє Подесення були не заселеними. Реколонізація великого незаселеного простору відбувалась різнокультурними групами давніх мисливців — представників епігравецького технокомплексу, із різних регіонів. Культурно-хронологічний поділ цих давніх явищ на сьогодні є досить докладно дослідженим. Заселення території басейну Середньої Десни після останнього льодовикового максимуму відбувалось представниками різнокультурних груп. На сьогодні можна чітко сказати, що вони залишили в цьому регіоні пам'ятки трьох типів епігравецького технокомплексу: Мізин-Бармаки, Тімоновка-Юдіново, Межиріч [1; 4].

Загалом, для епігравету типовим є орієнтування процесу розколювання кременю на отримання пластинок та мікропластин, які були основними заготовками для виготовлення оснащення металевих зброї —

мікролітів. А також більш вузький та стандартизований, порівняно з гравецьким технокомплексом, типологічний набір знарядь.

Мізинська стоянка була відкрита у 1907 році. Результатом багаторічних робіт стала узагальнююча монографія І.Г. Шовкопляса [5]. Всесвітньовідомою цю пам'ятку зробили досліджені тут житла з кісток мамонта та витвори мистецтва з бивня мамонта. Мікроліти в першу чергу представлені вістрями, виготовленими з пластинок та мікропластин. Прямокутники представлені поодинокими зразками. Найбільш чисельними знаряддями є різці. Основний тип - на тронкованих пластинах. Значною групою представлені тронковані пластини. Серед скребків переважають кінцеві на широких пластинах. Значну і виразну групу являють собою проколки, виготовлені як на пластинах, так і на відщепках та уламках [1; 5]. Усереднений вік Мізина становить 18494—17891 кал. р. т. [4].

Стоянкою, яка представляє тип Межиріч в регіоні є Бужанка 2. Вона є найпівнічнішою із таким типом індустрії. До межиріцького типу відноситься як мінімум один, Верхній шар, цієї тришарової пам'ятки [2]. Для крем'яної індустрії цього шару специфічним є активне використання поряд із кременем кварциту. Бужанка 2 є єдиною стоянкою в басейні Середнього Дніпра, в кам'яних комплексах якої доля кварциту сягає більше 40%. На інших стоянках його частка як правило не перевищує кількох відсотків. Більшість же знарядь виготовлені з кременю. Серед 54 знарядь 36 становлять мікроліти – вістря та прямокутники виготовлені за допомогою дрібної крутої та напівкрутої ретуші, яка як правило майже не змінювала обриси заготовок. Серед інших знарядь переважають різці, серед яких більшість відноситься до бокових виготовлених на пластинах. З Верхнього шару походить дві дати. Перша — з ями, з кістки мамонта (GrA-38555 усереднений діапазон 17768—17265 кал. р. т.), з культурного шару — з кістки вовка (GifA-80178 / SacA-12043 усереднений діапазон 16863—16033 кал. р. т.). Різниця в майже на тисячу років може бути пояснена тим, що вірогідно до ями кинули знайдену і принесену на стоянку кістку мамонта [4].

Тип пам'яток Тімоновка - Юдіново в регіоні представлений двома верхніми шарами стоянки Пушкарі IX. Комплекс міролітів представлений переважно пластинками та мікропластинами з притупленим напівкрутою ретушшю краєм, рідше прямокутниками. Чисельно серед знарядь переважають скребки різних типів. Серед різців переважають бокові на пластинах. Значну групу становлять тронковані пластини [3]. Усереднені часові межі за радіовуглицевми датами для Пушкарів IX, шар 1: 13672—13066 кал. р. т., а Пушкарів IX, 2: 18424—17836 кал. р. т. [4].

Окрім пам'яток з чіткою культурно-хронологічною позицією до епігравецького технокомплексу відноситься значна частина пунктів із верхньопалеолітичними матеріалами для яких визначити більш чітко їх культурно-хронологічну позицію на сьогодні не є можливим. Тож, не

виключено, що динаміка і особливості колонізації басейну Середньої Десни після льодовикового максимуму були більш різноманітними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нужний, Д. Ю. 2015. Верхній палеоліт західної і північної України. Київ: видавець Олег Філюк.
2. Ступак, Д. В. 2009. Кам'яні комплекси верхньопалеолітичної стоянки Бужанка 2. Варіанти використання сировини. Археологический Альманах, 20, с. 219-229.
3. Хлопачев, Г. А. 2014. Абсолютный и относительный возраст стоянки Бугорок: естественно-научные и археологические данные. Археологічний Альманах, 31, с. 81-98.
4. Чабай, В. П., Ступак, Д. В., Весельський, А. П., Дудник, Д. В. 2020. Культурно-хронологічна варіабельність епіграфету Середнього Подніпров'я. Археологія, 2, с. 5-31.
5. Шовкопляс, И. Г. 1965. Мезинская стоянка. Киев: Наукова думка.

Сугоняко Д. Р.

*Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка*

ДОСЛІДЖЕННЯ МИКОЛОЮ МАКАРЕНКОМ МАРІУПОЛЬСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Макаренко Микола Омелянович – видатний український археолог, мистецтвознавець, музеєзнавець, який вніс вагомий внесок у розвиток археології. Саме він виділив роменську культуру, займався дослідженням городища Монастирище роменської культури, а з 10 серпня по 15 жовтня 1930 р. проводив дослідження Маріупольського могильника епохи енеоліту. Історія дослідження Маріупольського могильника є яскравим прикладом ставлення радянської влади до українських науковців та до культури України в цілому. На дослідження могильника довго не могли отримати належного фінансування. М. Макаренко активно листувався з керівництвом Сектору науки НКО УСРР стосовно виділення запланованих бюджетних коштів на рятівні дослідження [5, с. 96].

Тема внеску М. Макаренка в археологію та дослідження ним Маріупольського могильника представлена працями таких відомих дослідників як А. Усачук, В. Звагельський, Н. Німенко, О. Білодід, О. Принь. Маріупольський могильник – визначна історична та археологічна пам'ятка. Як і більшість археологічних пам'яток, знайдено його було випадково в 1930 р. на лівому березі річки Кальміус, на околиці Маріуполя під час будівництва заводу «Азовсталь».

Дослідження могильника пов'язано з початком будівництва в Приазов'ї заводу «Азовсталь». Під час будівництва заводу було виявлено давні поховання та інвентар. Археолог-аматор Г. Кравець повідомляє директора Маріупольського музею І. Коваленка про те, що випадково було виявлено численні поховання, а також фрагменти речей давніх часів.

Територія, на якій було виявлено давні поховання, вимагала проведення негайного дослідження поховань фахівцем найвищого рівня. Потрібен був досвідчений М. Макаренко [4, с. 39; 1, с. 129].

М. Макаренко сформував кадровий склад експедиції. До основного наукового складу увійшли шестеро фахівців: професор М. Макаренко – керівник експедиції, професор П. Клименко, А. Федорова-Макаренко, В. Каковський, К. Коршак, Н. Кордиш. У Маріуполі до них приєдналася завідувача відділом археології Маріупольського окружного музею Н. Єгорова. Саме ці фахівці склали наукове ядро експедиції [5, с. 95].

Археолог зауважував, що адміністрація «Азовсталі» прихильно ставилася до роботи археологів. Крім прихильного ставлення допомагала й матеріально. Робітники забезпечували матеріалом, який потрібен був для дослідження: трями, стовпи, дощечки, колючий дріт [2, с. 10].

Після дослідження могильника виходить наукова праця «Маріюпільський могильник». У ній описується розташування могильника, обставини його дослідження. Розповідається про особливості поховання людей у могильнику: як ховали небіжчиків, інвентар, що їх супроводжував. Поховань у могильнику відкрито 124. Щодо інвентарю, який супроводжував небіжчика, то найпоширенішими матеріалами були кістка та камінь. За призначенням речі поділялися на побутові речові знахідки та прикраси. Глиняних речей зовсім не знайдено [2].

Також М. Макаренко у складі Софійської комісії та Археологічного комітету досліджував Софійський собор, пам'ятки Київської Русі, Києво-Печерської лаври, Михайлівського Золотоверхого собору. Брав участь в археологічних розкопках Ольвії, Спасо-Преображенського собору в Чернігові, Крейдищанського комплексу поблизу Сум. Був директором Музею мистецтв ВУАН, який відкрив на основі збірок Богдана і Варвари Ханенків. Сам М. Макаренко автор багатьох праць, насамперед в галузях археології та мистецтвознавства.

У 1934 р. заарештований за відмову підписати акт про знесення Михайлівського Золотоверхого собору. М. Макаренко був єдиний, хто не поставив свій підпис під актом про знесення собору. Але радянська влада знищила його не відразу. М. Макаренко був засланий до Казані. Йому навіть дали можливість попрацювати професором у Казанському університеті. У 1936 р. М. Макаренка заарештували вдруге і відправили у виправну колонію м. Томська. 15 грудня 1937 р. його було заарештовано втретє і постановою «трійки» НКВС СРСР засуджено до розстрілу. Убитий 4 січня 1938 р. Поховання невідоме [3, с. 439; 6, 78-79].

М. Макаренко був реабілітований лише в 1960 р. Про результати досліджень науковця на Маріупольському могильнику вперше нагадала Д. Цвейбель [1, с. 130].

Отже, Микола Омелянович Макаренко був тією людиною, яка завжди твердо стоїть на своєму. Людиною, яка завжди була за справедливість. Він

житиме в нашій пам'яті вічно, бо його внесок в розвиток історії та археології неоціненний.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білодід О. Про Макаренка. «Археологія». 1989. № 1. С.120-131.
2. Макаренко М. Маріюпільський могильник. ВУАН. Київ: Вид-во ВУАН, 1933. 155 с.
3. Маньковська Р. Макаренко Микола Омелянович. Енциклопедія історії України: у 10 т. редкол.: В. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України, НАН України. Київ: Наукова думка, 2009. Т.6. 784 с.
4. Німенко Н. Історія однієї книги (До 75-річчя виходу монографії М.О. Макаренка «Маріюпільський могильник»: Сумська старовина. №XXV. 2008. С. 37-46.
5. Принь О. Археологічна експедиція професора М.О. Макаренка 1931 року на теренах будівництва заводу «Азовсталь»: персональний склад, фінансування, знахідки. Праці Центру пам'яткознавства. К., 2016. Вип. 30. С. 93-98.
6. Франко А., Франко О. Огляд маловідомих архівних матеріалів про життя і наукову діяльність Миколи Макаренка: Вісник Інституту археології. 2013. Вип. 8. С. 75–81.

Токар Б. В.

*Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка*

ПАМ'ЯТІ МИКОЛИ ОЛЕКСАНДРОВИЧА ЧМИХОВА

Почесне місце серед видатних українських учених посідає Микола Олександрович Чмихов - український археолог, культуролог, доктор історичних наук. У багатьох статтях, присвячених пам'яті Миколи Олександровича, підкреслюється широкий спектр інтересів і своєрідність його наукових поглядів, уміння застосовувати результати досліджень у царині археології та астроархеології під час формування власних наукових проєктів. Його особистий доробок налічує 100 наукових публікацій.

Микола Олександрович Чмихов народився 26 вересня 1953 р. в м. Слов'янську Донецької області УРСР. У 1975 р. закінчив історичний факультет Київського університету імені Тараса Шевченка [2, с.55-56]. Значний період свого життя він присвятив викладацькій діяльності. З 1978 до 1987 р. працював на посаді асистента кафедри історії УРСР, а з 1982 р. переведений на кафедру археології та музеєзнавства Київського університету імені Тараса Шевченка. У 1982 р. захистив кандидатську дисертацію «Орнамент эпохи бронзы степной Украины как исторический источник в изучении первобытного мировоззрения». У 1987-1989, 1992 р. доцент кафедри археології, етнографії та музеєзнавства. У березні 1992 р., захистив докторську дисертацію. Незабаром перейшов на роботу до Національного університету «Києво-Могилянська академія».

М. Чмихов був щиро відданий дослідженню давніх культур та світогляду первісних людей. Він не боявся робити сміливі припущення щодо культурного життя давніх людей, якщо вони логічно впливали зі встановлених природничими науками фактів. Прикладом цього може бути

його впевненість у тому, що індоєвропейські міфи про великий потоп мають під собою реальне історичне підґрунтя[3].

Важливою заслугою М. Чмихова було його наполегливе прагнення прорвати завісу часу і уявити духовний світ тих, далеких від нас, тисячоліть. У його творчості знаходимо гідну за масштабом задуму програму цілісного осмислення стародавньої історії на базі синтезу методів і даних суспільно-історичних та природничих наук. Навіть більше: вона є свідомо підпорядкована прагненню розв'язати вічні світоглядно-філософські питання про Всесвіт та місце в ньому людини, смерть та безсмертя, циклічність та незворотність подій історії Космосу, природи та людства[3].

Науковий шлях М. Чмихова починався з інформаційних повідомлень про розкопки. Дослідження курганів та інших пам'яток на Правобережжі Дніпра й на Південному Бузі стали фундаментом, на якому сформувались його наукові інтереси. Захопившись тлумаченням походження орнаментальних схем катакомбної інгульської кераміки, Микола Олександрович один із перших починає розглядати розгортки орнаменту. У 1977 р. виходить його перша праця на цю тему («К семантике орнаментальных схем катакомбной керамики», 1977). У 1973-1986 рр. брав участь у роботі Донецької, Північнодонецької, Інгульської, Миколаївської, Дніпропетровської та Луганської експедицій.

Разом з Ю. Шиловим та П. Корп'яком він видав книгу, присвячену розкопкам курганів, в якій були узагальнені не тільки методичні прийоми розкопування курганних пам'яток, але й основи реконструкції світогляду, які можна зробити, ґрунтуючись на матеріалах курганів. Вона була першою, яка вийшла друком після «Полевой археологии СССР» Д. Авдусина. І першою, спеціально присвяченою курганам[4, с. 27].

Готуючи проект наукової теми «Кореляція глобальних змін у суспільстві та природі у голоцені», М. Чмиховнаголошував, що його метою є спроба кореляції історичних та кліматичних епох голоцену, вивчення змін у суспільстві, природі та особливостей астрономічної ситуації у Сонячній системі на зламах епох, а також визначення основних причин, внаслідок яких на зламах епох соціальні та екологічні катаклізми співпадають. Результати, що можуть бути отримані для зламів попередніх епох, дозволяють моделювати ймовірну ситуацію у суспільстві та природі на зламі сучасної та наступної епох у кінці ХХ — на початку ХХІ ст.[1].

Ведучи значну викладацьку роботу, М. Чмихов активно працював над створенням підручників і навчальних посібників. Зокрема це «Давня культура» (1994) та у співавторстві з Н. Кравченко й І. Черпяковим «Археологія та стародавня історія України» (1992). Микола Чмихов не цурався і популярних статей, лекцій, виступів на радіо, телебаченні.

Безсумнівно, Микола Олександрович Чмихов залишив після себе ґрунтовну наукову спадщину. Через деякі його теорії і досі не припиняються суперечки.

Його висновки щодо періодизації історії людства дозволяють нам зазирнути у майбутнє. З упевненістю можна сказати, що пам'ять про видатного українського археолога та культуролога Миколу Олександровича Чмихова не згасне.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарець О. В. Творчі задуми М. О. Чмихова. Культурологічні студії: Збірка наукових праць. Київ, 1999. Випуск 2. С. 5-8.
2. Мезенцева Г. Г. Дослідники археології України. Енциклопедичний словник-довідник. Чернігів: Сіверянська думка, 1997. 228 с.
3. Павленко Ю. В. Світоглядні засади космоархеологічної концепції Миколи Чмихова. Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Теорія та історія культури. 2012. Т. 127. С. 19-25.
4. Чмихов Микола Олександрович. Збірник на пошану пам'яті / Упоряд. Л. Залізняк. Київ: Видавн. дім «КМАcademia», 2000. 56 с.

Хададова М. В.

Житомирський державний університет імені Івана Франка

ДОСЛІДЖЕННЯ ОБОРОННОЇ СПОРУДИ НА ЗАМКОВІЙ ГОРІ В М. ЖИТОМИРІ

Замкова гора в м. Житомирі знаходиться в центральній частині міста. Не зважаючи на те, що це історична частина міста, археологічні дослідження тут практично не проводились. Територія Замкової гори була обстежена В. Антоновичем в кінці XIX ст. Він зазначав, що на початку XIX ст. рештки замкових фортифікацій були сплановані, а на території замчища в 1802 році облаштовано парк. Пізніше територія була віддана під приватну забудову [1, с.7]. Візуальні обстеження Замкової гори були проведені С. Гамченком в 20-х та І. Винокуром в 50-х роках XX ст. В 80-х рр. XX ст. на території Замкової гори кілька шурфів було закладено науковцями Житомирського краєзнавчого музею. В результаті було винесено вердикт – культурний шар пошкоджений та малоінформативний, археологічні дослідження на території Замкової гори безперспективні.

Але в результаті розвідки, проведеної в 2016 році науковими співробітниками Житомирської археологічної експедиції ІА НАНУ були виявлені ділянки вільні від забудови з насиченим культурним шаром. Дослідження вказаної території проводились в жовтні-грудні 2017 р. співробітниками Житомирської археологічної експедиції та викладачами і студентами Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Замкова гора розташована на високому останці (30-35 м) при злитті р. Кам'янки та струмка Рудаки. Має в плані овальну форму, площа – 2,3 га. Для дослідження була обрана вільна від забудови ділянка вздовж

верхньої кромки схилу гори, витягнутої з південного сходу на захід. Було закладено три розкопи. В розкопі №1 виявлено 14 об'єктів різного часу – від енеоліту-ранньої бронзи до XVIII ст. Серед них найбільш цікавим є об'єкт №1, розташований в північно-східній частині розкопу. На глибині 0,2-0,6 м від рівня сучасної поверхні на фоні материкового темно-жовтого лесового ґрунту була виявлена темна пляма округлої форми d-5,35 м площею 23,52 м. кв.[4, с.12].

Дослідження об'єкту проводилось по секторам. Глибина розкопу була доведена до 4 м. Далі у зв'язку з погіршенням погоди об'єкт був тимчасово законсервований. Аналізуючи стратиграфію та знахідки дослідники попередньо виділили два періоди функціонування об'єкту. Ранній період представлений нижнім горизонтом, що залягає а глибині 2,47-3,6 м. від рівня денної поверхні.

Об'єкт в плані округлий, по формі циліндричний, при цьому дещо звужується до низу. Дно ще не досліджено. У північно-східній та східній частинах спостерігаються прошарки обпаленої глини, скупчення вугликів та рештки дерев'яних плах. Серед масового матеріалу переважають фрагменти посуду XII – XIII ст. та другої половини XIII – XV ст., а також залізні вироби, в основному фрагментовані [4, с.13]. Серед індивідуальних знахідок виділяється мідний образок-ікона «Христос-Еммануїл», виконана у техніці візантійської перегородчастої емалі. Вона датується XII – початком XIII ст.

Як зазначалось, ранній період функціонування споруди закінчився її руйнуванням і спаленням вірогідно в результаті військових дій. Певний час об'єкт не відновлювався, а задля зручності провалля було засипане білувато-сірою глиною. Але з часом функціонування об'єкту відновлюється. Це простежується у верхньому горизонті пам'ятки на рівні 0,8-0,9 м від денної поверхні. Тут можна простежити чіткі обриси округлої в плані споруди. Культурний шар, більш потужний в північній частині, містив фрагменти посуду XVI – XVII ст., фрагменти пічних кахлів, металеві та керамічні вироби, кістки тварин [4, с.14]. Серед індивідуальних знахідок найбільший інтерес мають бронзовий замок до скриньки у вигляді коня з залізним механізмом та бронзова кулелійка. З використанням кулелійки можна пов'язати виявлені в цьому ж шарі застигли бризки свинцю, які виникли в результаті розбризкування гарячого металу в процесі виготовлення куль.

В процесі вивчення стратиграфії об'єкту та виявлених знахідок було висловлено кілька версій щодо його функціонального призначення. Найбільш вірогідною є версія, згідно якої були виявлені рештки так званої Круглої вежі. Про неї згадував Лев Тишкевич, який проводив ревізію Житомирського замку в вересні 1545 року. Із додаткових відомостей про її розташування він вказує, що вежа знаходилася навпроти церкви Різдва Пречистої (зараз на цьому місці знаходиться Свято-Успенська церква). Також згадується матеріал, з якого башта побудована: «древом потним

сосновим тесаним у две стени яко вежи, так і башти» [3, с.239-240]. Ці ознаки співпадають і дозволяють стверджувати що вказаний об'єкт №1 і є рештками Круглої вежі.

Ще одна версія виникла у зв'язку з глибоким заляганням об'єкту (близько 4 м. від рівня денної поверхні). Спираючись на писемні джерела, зокрема на замковий реєстр 1572 року, в якому згадується про спробу побудови колодязя на території Житомирського замку, А. Петраускас висловив думку, що вказаний об'єкт і є свідченням цієї спроби. Не виключено також, що колодязь мав знаходитись всередині Круглої вежі. Поєднання оборонної вежі і колодязя часто зустрічалося у практиці побудови фортифікаційних споруд [2, с.29].

Отже ми можемо припустити, що оборонний об'єкт міг бути побудованим ще в давньоруський час і, з певними змінами, проіснував до XVIII ст. Але визначити остаточно час створення, функціональне призначення виявленої споруди та дослідити етапи її побудови стане можливим лише по закінченні археологічних досліджень, які на сьогодні припинені з ряду причин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В.Б. *Археологическая карта Волынской губернии*. Москва, 1900. 130 с.
2. Ієвлев М., Петраускас А., Тарабукін О., Хададова М. Розкопки на Замковій горі в м. Житомирі// *Археологічні дослідження в Україні 2017*. Київ, 2019. С.28-29
3. *Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року*. Київ, 2005. 597 с.
4. Петраускас А., Ієвлев М., Тарабукін О., Хададова М. *Звіт про археологічні дослідження на Замковій горі в м. Житомирі у 2017 р.* Київ, 2018. 183 с.

Хоружа М. В.

КЗ «Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова»

РЕЧІ З ДОВОЄННИХ РОЗКОПОК ВЕРХНЬО-САЛТІВСЬКОГО КАТАКОМБНОГО МОГИЛЬНИКА У КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ імені М.Ф. СУМЦОВА

У археологічній колекції Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова налічують близька 60 тисяч одиниць зберігання, з них 33882 предметів матеріальної культури, які пов'язані з населенням салтівської археологічної культури (друга половина VIII – перша половина X ст. н.е.). В цій колекції представлені матеріали розкопок Старо-Салтівського, Рубіжанського, Верхньо-Салтівського катакомбних некрополів (розкопки 1982–2020 рр.), біритуального могильника Червона Гірка (дослідження 2001 р.), інгумаційного ґрунтового Нетайлівського могильника (розкопки 1993, 2006–2014, 2017, 2018 рр.), інгумаційного ґрунтового Бочківського могильника (розкопки 2014–2016 рр.), кремаційного могильника біля с. Кицівка (розкопки 2012, 2013 рр.).

Треба зазначити, що Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова під час Другої Світової війни зазнав значних втрат. Більшість колекцій та відповідної документації не були евакуйовані на схід та загинули або були вивезені окупантами. Так, частина археологічних матеріалів, що була вилучена з колекцій Історичного музею імені Г.С. Сковороди та краєзнавчого музею, при спробі евакуації потрапили під бомбардування німецької авіації та майже повністю знищені у жовтні 1941 р. на станції Олексіївка Белгородської області [5, с. 7]. Не евакуйовані археологічні колекції з самого початку постраждали від пограбувань – і стихійних, і організованих робочою групою Оперативного штабу Розенберга [6, с. 177; 11, с. 36]. Значна частина колекції, яка залишалася у окупованому німцями Харкові та була представлена на «Археологічній виставці» (листопад 1942 – лютий 1943 р.) за адресою вул. Сумська будинок 33, загинула у вогні пожежі 14 лютого 1943 року.

Формування нової (післявоєнної) розпочалося з розкопок під керівництвом І.Ф. Левицького впродовж трьох польових сезонів (1943-1945 рр.) на місці спаленої археологічної виставки (вул. Сумська, 33) та у будинку Історичного музею (Пролетарська площа, 2). Вилучені з попелищ речі представлені у Колекційних списках – Арх. 1-4, 6, 25, 30, 88, 95, 96, 98, 99) [6, с. 178]. Особливу увагу привертає колекція Арх. 30, яка нараховує 191 одиниці зберігання, та представлена виключно матеріалами салтівської археологічної культури. За спогадами співробітників музею, атрибуція цих предметів була здійснена саме першим дослідником Верхнього Салтова В.О. Бабенко, який з серпня 1946 р. по березень 1947 р. займав посаду завідуючого відділом археології музею [5, с. 10-11].

Названа колекція містить в собі вироби з глини (гличики - 8 предметів), намисто з кольорового скла та сердоліку (144 екз.), прикраси та деталі одягу з бронзи (31 екз.), побутово-господарський інвентар з чорного металу (фрагменти сокир, тесло-мотика, стремена, фрагменти вудил - 8 екз.). Усі ці речі походять з поховальних комплексів розкопаних біля с. Верхній Салтів, але з яких саме катакомб вони були вилучені встановити на сьогодні важко.

Увагу привертає підвіска-амулет у вигляді коня з чисельними пошкодженнями (Арх. 30/37) (рис. 1: 1). Вона представляє пласку розвернуту праворуч фігурку кону без кінського спорядження та ледве помітним вушком для підвішування. Передні ноги злегка підняті та зігнуті, довгий хвіст опущений до низу. Дані підвіски схожі з амулетами таксону 4.1 варіанту 3 та 4 з Північного Кавказу (конями з крилами) [7, с. 278, рис. 1: 11, 12]. За останні роки на Верхньо-Салтівському катакомбному могильнику знайдено три подібні підвіски (2 екз. з кат. № 1 ВСМ-I та 1 екз. з кат. № 99 ВСМ-IV) [12, с. 289, 294, рис. 1: 21]. Більш чисельні виявлені в катакомбах Верхнього Салтова фігурки коней з високими та тонкими ногами, красиво вигнутою шиєю, які зображують швидких, породистих коней з підв'язаним хвостом (таксон 4.1, варіант 2 за класифікацією

З.Х. Албегової та В.Б. Ковалєвської) [7, с. 278, рис. 1: 4–8]. Амулети цього типу у колекції музею представлені сьома екземплярами (кат. № 60, 68, 69, 76 ВСМ-I, № 107 ВСМ-IV) [12, с. 289, рис. 1: 19].

До рідкісних для салтівських старожитностей знахідок відноситься підвіска з розвернутими у протилежні сторони головами коней на довгих шиях (Арх. 30/38), яка збереглася у фрагментах (рис. 1: 2). Цей амулет типологічно відноситься до типу двухкінькових підвісок з сильно витягнутою петелькою, трапецієподібною прорізною та шістьма отворами у нижній частині щитка. Вона відповідає першому типу другого варіанту підвісок із зображенням коней з території Прикам'я [8, с. 86-87]. Подібні підвіски в катакомбних похованнях Верхнього Салтова поодинокі. Одна така підвіска походить з катакомби № 15 ВСМ-I [1, рис. 1: 28], ще одна – з катакомби № 119 ВСМ-IV [3, рис. 5: 17]. Значно частіше аналогічні підвіски зустрічаються в салтівських кремаційних похованнях (могильник Суха Гомільша) [4, с. 134-135, рис. 25: 2, 26] та в кремаціях хозарського історико-культурного періоду з території Прикубання (могильник Дюрсо) [9, табл. 88: 42-44].

Не характерними для «класичних» салтівських старожитностей є дві поясні бляшки (Арх. 30/41, 43) (рис. 1: 3, 4). Це бронзові литі вироби, які мають щиток у вигляді подвійної прорізної арки, у нижній частині якого знаходиться нерухома петелька фігурної форми. Поясні бляшки подібного типу, але штамповані, зустрічаються у салтівських комплексах хронологічного горизонту І/ІІ за визначенням О.В. Комара (780-800 рр.) [10, табл. 4: 15-17]. Вони ведуть своє походження від литих срібних поясних бляшок хронологічного горизонту Столбїще-Старокорсунська (740-780 рр.) [3, рис. 14: 6; 10, табл. 3: 24-27].

Враховуючи загибель усієї документації по довоєнним дослідженням катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів, нас не може не тішити те, що хоча б незначна кількість речей з цього некрополя все ж збереглася у фондах Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксенов, В.С. 1998. Новые находки коньковых подвесок в салтовских захоронениях на Харьковщине. *Finn-Ugrica*, 1 (2), с. 3 - 12.
2. Аксёнов, В.С. 2012. Погребения всадников Нетайловского могильника салтовской культуры: типология и хронология (по материалам 2003 – 2010 годов). В. Евлевский А.В. (отв. ред.) *Стети Европы в эпоху средневековья*. Т. 9. Хазарское время. Донецк: Изд-во ДонНУ, с. 207 – 242.
3. Аксенов, В.С. 2016. Катакомба № 119 Верхне-Салтовского IV могильника под Харьковом. *Российская археология*, 4, с. 106-123.
4. Аксенов, В.С., Михеев В.К. 2006. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольшанский могильник VIII - X вв. *Хазарский альманах*, 5. С. 3 – 308.
5. Аксьонов, В.С., Бабенко, Л.І. *Відділ археології Харківського історичного музею (1991 – 2010): Бібліографічний покажчик*. Харків: Мачулін.
6. Аксьонов, В.С., Бабенко, Л.І. 2012. Археологічні фонди Харківського історичного музею: історія формування колекції. *Вісімнадцяті Сумцовські читання*. Збірник

матеріалів наукової конференції «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства». Харків: «Майдан», с. 176 – 184.

7. Албегова, З.Х., Ковалевская, В.Б. 2011. Амулеты в виде коней и всадников в памятниках Северного Кавказа и Среднего Дона. В: Мамаев Х.М. (одв. ред.) *Вопросы древней и средневековой археологии Кавказа*. Грозный – Москва: Институт археологии РАН, Институт гуманитарных исследований АН ЧР, с. 277 – 293.
8. Голубева, Л.А. 1966. Коньковые подвески Верхнего Прикамья. *Советская археология*, 3, с. 80 - 98
9. Дмитриев, А.В. 2003. Могильник Дюрсо – эталонный памятник древностей V – IX веков. В: Мунчаев Р.М. (глав. ред.). *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV – XIII вв.* Москва: Наука, с. 200 – 206.
10. Комар, А.В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии). *Vita antiqua* 2, с. 111 – 136.
11. Решетова, И.К. 2014. *Население Донецко-Донского междуречья в раннем средневековье (по материалам погребальных памятников салтово-маяцкой культуры)*. Дис. канд. ист. наук. 07.00.06. – археология. Москва: Институт археологии РАН.
12. Хоружа, М.В. Кільцеподібні та солярно-зооморфні амулети салтово-маяцької культури в колекції Харківського історичного музею. В: Сошникова О.М. (відпов. ред.) *Двадцять Сумцовські читання: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», присвяченої 160-й річниці з дня народження видатного українського вченого, академіка Української академії наук М.Ф. Сумцова, 18 квітня 2014 р.* Харків: Майдан, 2014, с. 287-295.

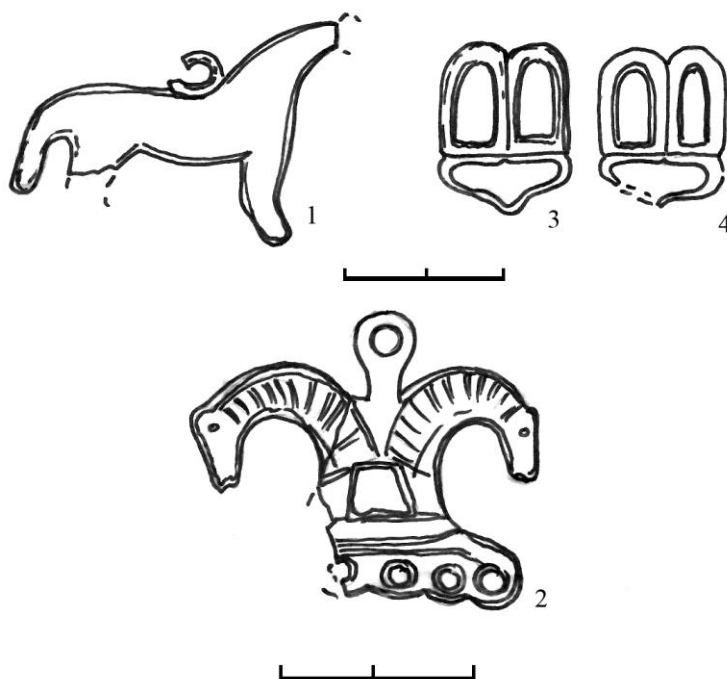

Рис. 1. Речі з довоєнної салтівської колекції Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова. 1 – підвіска-амулет, 2 – підвіска прикамського типу, 3, 4 – поясні бляшки.

**МУСУЛЬМАНСЬКА АРХЕОЛОГІЯ:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ, ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ,
ДІАСПОРАЛЬНИЙ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИЙ ДИСКУРСИ**

Наукові школи за напрямом освіти 032 «Історія та археологія» в умовах поліцентричного світу перебувають у постійному пошуку нових науково-дослідницьких напрямів, зокрема – і в Україні. На початку ХХІ століття активну діяльність здійснюють археологи – реалізують інноваційні підходи, зокрема, на окрему увагу заслуговує такий підхід, як мусульманська археологія [2, с. 26-29].

Поняття і концепт «мусульманська археологія», які розглядаються як наукова дисципліна та особливий напрям досліджень старожитностей, на широкому тлі аналогічних наукових дисциплін – таких, як біблійна археологія та церковна археологія. Особливо слід підкреслити, що подібні дослідження продовжують активно розвиватися в багатьох державах світу, зокрема в державах Центральної Азії – Казахстані, Узбекистані, Туркменістані, Азербайджані та ін. Саме тут мусульманська археологія, як самостійний напрям досліджень, демонструє свій потенціал до інституціонального розвитку [1; 7].

Мусульманська археологія як наукова дисципліна і напрям досліджень порівняно молода галузь знань про старожитності [1; 6]. Розширенню компетенції даної дисципліни в сучасному світі сприяє бурхливий розвиток археології в країнах Сходу. Якщо раніше вивчення старожитностей цих країн, у першу чергу епохи Середньовіччя, розвивалося в рамках традиційних для західноєвропейської науки мистецтвознавчих досліджень, то в міру зростання й зміцнення національних наукових шкіл вони все частіше стають об'єктом комплексних міждисциплінарних досліджень [4].

Ще одним чинником, що викликає зростання інтересу до цієї дисципліни, є інституціональний розвиток туризму, який стає не просто задоволенням цікавості любителів старовини або паломників, а індустрією, що приносить багатомільярдні прибутки, а в багатьох державах є провідною галуззю економіки (Єгипет, Туреччина, Греція, Ізраїль, Іран, Індія та інші країни).

Однак успіхи цієї галузі неможливі без розвитку археології, а також серйозного розвитку промислової бази консервації, реконструкції та охорони виявлених археологічних пам'яток, облаштування відповідних туристичних зон і археологічних об'єктів [5]. Розуміння того, що пам'ятники історії та культури є частиною сучасної інформаційної економіки, підштовхує до їх вивчення, осмислення й інституціонального перетворення. Археологія в усіх цих процесах відіграє вирішальну роль, а

в країнах Сходу і регіонах, що входять або входили в ареал мусульманської цивілізації, неминуче виникає питання про комплексне розумінні мусульманської археології, як особливої та системоутворюючої дисципліни для вивчення й осмислення феномена середньовічних мусульманських громад і діаспори [3, с. 66-75].

Мусульманська археологія є важливою частиною сучасної науки про старожитності. Важливість і наукова значущість цієї галузі археології не підлягає сумніву. Вона знаходиться в ряду таких понять, як біблійна археологія або церковна археологія, хоча помітно відрізняється від них не тільки своїм змістом (причому не тільки конфесійним), але й деякими базовими підходами. Завданням мусульманської археології є отримання, збирання, накопичення, джерелознавча аналітична обробка, інтерпретація матеріальних об'єктів і пам'яток, разом із синтезом цих даних з наративними джерелами, з метою більш повної реконструкції історії мусульманської цивілізації та релігійного життя мусульманських спільнот і діаспоральних ареалів [3, с. 70-75].

Географічні рамки даного напряму повинні включати всі країни мусульманської цивілізації від Далекого Сходу (Китай) до Північної Африки. Регіони, де ісламська державність була втрачена, громади вигнані, а пам'ятники зруйновані або перебудовані, також є в повній мірі потенційними об'єктами вивчення методами археології. Іншими словами, об'єктом вивчення мусульманської археології є пам'ятники (а також сліди і залишки) минулої мусульманської культури. Просто в одних регіонах це можуть бути пам'ятники, залишені національною культурою, а в іншій – невеликими громадами одновірців. Але всі вони однаково цінні, оскільки дають відомості про розвиток ісламської цивілізації в усій її повноті й територіальній цілісності.

Предмет розгляду мусульманської археології розпадається на кілька взаємопов'язаних напрямів. Істотним передбачається, що весь матеріальний і певною мірою духовний світ релігійного життя вивчається в найширшому історико-культурному контексті, із залученням уваги до інших матеріальних артефактів відповідних епох [4].

Отже, мусульманська археологія як новий напрям в наукових дослідженнях, не маючи власних конфесійних інтересів, здатна відкрити нові можливості вивчення політики, дипломатії, культури, економіки, побуту та одна із дисциплін, яка здатна запроваджувати в науковий обіг незалежні джерела й нові дані з цивілізаційної історії мусульманських держав. Вона продовжує залишатися однією з найбільш перспективних і результативних галузей науки, які сприяють зміцненню міжконфесійних відносин та діалогу світського й релігійного світоглядів, пом'якшенню міжконфесійних протиріч, має інституціональний потенціал створювати реальну основу для протидії релігійному екстремізму і конфліктогенності.

Можна констатувати, що у своїй сукупності археологічні розвідки мусульманських старожитностей є мультидисциплінарними за характером

і синтезують дослідження декількох дисциплін: археології, історії релігії, історії церкви, історії мистецтва та історії архітектури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Байпаков К.М. Исламская археологическая архитектура и археология Казахстана. Алматы, 2012. 284 с.
2. Ціватий В.Г., Громико О.А. Поліцентричність сучасного світоустрою: мегатренд ХХІ століття: (інституційний контекст). Зовнішні справи. 2014. № 8. С. 26-29.
3. Ціватий В.Г. Типологія третьої хвилі української еміграції та історичні паралелі міграційного сьогодення. Народна творчість та етнологія. 2020. № 1(383). С. 66-75.
4. Якобсон А.Л. Закономерности в развитии средневековой архитектуры. Центральные области Византии, Греция, Малая Азия, Сирия, Месопотамия, югославянские страны, Древняя Русь, Закавказье, Средняя Азия. Л.: Наука, 1985. 152 с.
5. Ettinghausen R., Grabar O., Jenkins-Madina M. The Art and Architecture of Islam 650–1250. 2nd Ed. The Yale University Press, 2003, 380 p.
6. Weiss D. Islam North of the Pyrenees // Archaeology Magazine. 2016, April 11. Electronic resource: <http://www.archaeology.org/issues/2151605/trenches/4343-trenches-francemedieval-muslim-burial> [дата входження: 19.01.2021].

Шапорда О. М.
ІКЗ «Більськ», Котельва

ПОПЕРЕДНІ ВИСНОВКИ ДОСЛІДЖЕНЬ КОТЕЛЕВСЬКОГО ГОРОДИЩА В 2020 РОЦІ

Котелевське городище розташовується за 5,1 км на північ – північний захід від селища Котельва, неподалік адмінкордону Полтавської та Сумської областей. Займає останець лівого берега Ворскли. Городище в плані має трикутну форму. Розміри сторін – 360 x 285 x 303 м. Абсолютна висота останця – 123 м, висота відносно навколишньої території – 12–13 м. Поверхня повністю заліснена, деінде помітні невеликі галявини. Оборонні споруди розміщено по краю схилу останця, нижче від рівня майданчика городища приблизно на 1,0–1,5 м. Східна та західна ділянки фортифікацій мають додаткову смугу з валу та рову. Головний в'їзд влаштований в західній частині укріплення та підсилений курганоподібним насипом і більш глибоким ровом (рис. 1) [5, с. 5–6].

Вперше опис городища наводить Філарет (Д. Г. Гумілевський). Повторно пам'ятка відкрита співробітниками ЦОДПА А. В. Гейком та А. І. Охріменком у жовтні 2000 року [5, с. 4]. Тоді ж проведено перші суто археологічні дослідження городища експедицією цієї ж установи під керівництвом О. Б. Супруненка та І. М. Кулатової. Науковцями встановлено приналежність пам'ятки до городищ-сховищ скіфської доби, характерних для даного регіону в кінці VI–IV ст. до н. е. [2]. Знахідки ж, здебільшого, відносяться до керамічного комплексу пізньоскіфського періоду та пізньозарубинецького часу типу Картамишево 2 – Тернівка 2 [5 с. 7–8].

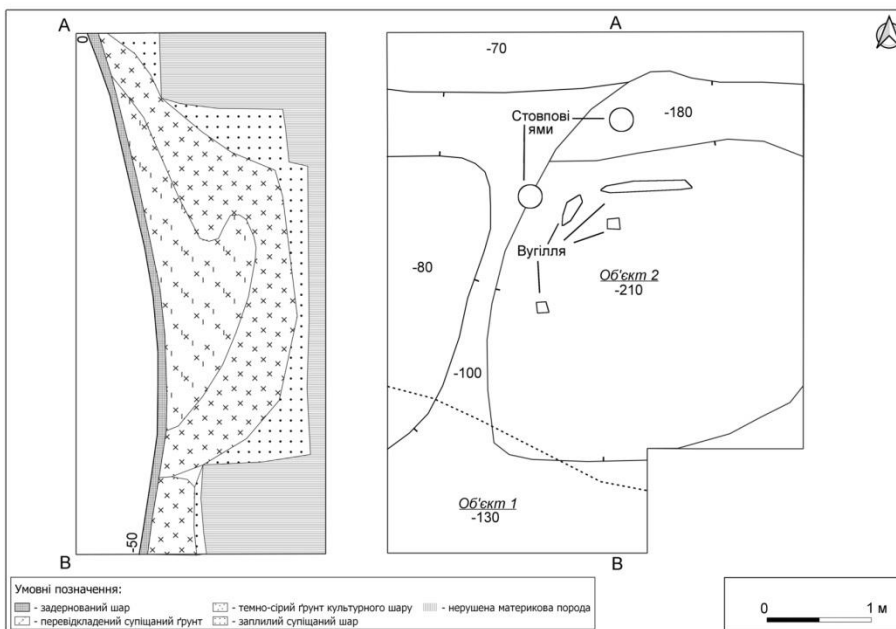
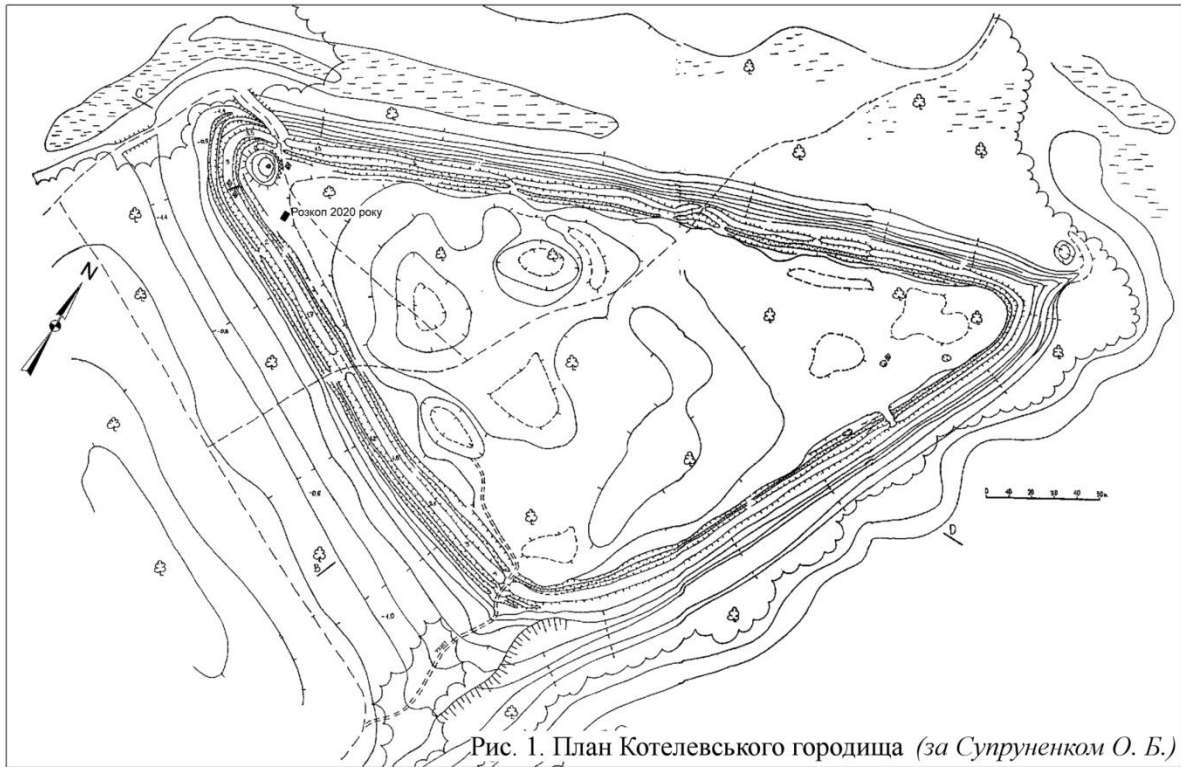
У 2020 році пам'ятка знову привернула до себе увагу дослідників. Так, експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ» за участі директора Полтавського краєзнавчого музею імені В. Кричевського О. Б. Супруненко проведено шурфування в західній частині городища.

Перший шурф закладено неподалік головного в'їзду. Серед виявленого в ньому матеріалу слід відмітити невеликий розвал верхньої частини ліпного горщика, прикрашеного тичковим орнаментом (рис 3: 1). Аналогія цій посудині походить зі зборів на поселенні Котельва II спільною експедицією Полтавського краєзнавчого музею та ІКЗ «Більськ» у 2017 році [6, с. 188–189, 197, рис. 6]. Тоді у відвалах кар'єру виявлено залишки споруди, вочевидь – господарської ями, в заповненні якої зібрано фрагменти тюльпаноподібного горщика з триряддям тичкового орнаменту. Предмет відноситься до фіналу бронзового віку та належить пізньому етапу бондарихинської культури (початок I тис. до н. е.).

Шурф 2 закладено неподалік першого, дещо східніше, на краю невеликої западини. Місце його розташування обране В. В. Приймаком (рис. 1). Подібні западини розміщувалися на місці жител-напівземлянок, які помітив ще перший дослідник Битицького городища І. І. Ляпушкін. У ході розкопок О. В. Сухобокова на городищах Опішня і Битиця це перевірено кількома десятками досліджених комплексів [3, с. 388, рис. 1]. Під час шурфування виявлено, що верхній шар, глибиною 0–0,3 м, являє собою задернований піщаний прошарок з незначним включенням дрібних залишків ліпного посуду. Нижче зафіксовано темного кольору культурний пласт, насичений фрагментами кераміки, шматками каміння та кісток. Тут же виявлено глиняне зрізано-конічної форми пряслице (рис. 3: 2).

Відтак, було вирішено розширити межі шурфа до повноцінного розкопу, таким чином майже повністю охопивши межі западини. При вибірці виявлено, що вона дійсно сформувалася на місці якоїсь споруди (ймовірно житла). Розміри об'єкта сягають 3,4 x 3,0 м. На дні, майже по центру, виявлено шматки згорілого дерева, що свідчить, певно, про облаштування в цьому місці вогнища. Під західною стінкою житла зафіксовано сліди двох стовпових ям. Із заходу до споруди підходить вузька вибірка. Можливо, це – сліди давнього входу. Глибина житла по центру становить 2,1 м. Даний об'єкт частково перерізає іншу, більш давню, споруду, заповнення якої з самого початку було зафіксовано шурфом та чітко простежується стратиграфічно (рис. 2).

Заповнення житла не надто насичене культурними залишками. Основна маса матеріалу, здебільшого, концентрувалася на дні навколо вогнища. Значний відсоток знахідок – уламки ліпного посуду. Поверхня кераміки шерехата, тісто доволі рихле, з включенням шамоту та піску. Виділяється два фрагменти вінець орнаментованих горщиків з разтрубоподібним горлом (рис. 3: 3–4). Дана форма з'являється на теренах Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя в V–III ст. до н. е. і відноситься до типу 4 (за К. Ю. Пеляшенко) [4, с. 29].

Фрагменти горщиків з ідентичним орнаментом, формою та структурою тіста виявлено в ранніх нашаруваннях Битицького городища на Сумщині [3, с. 378–379, 389, рис. 2: 1, 3–4, 7–8]. Авторами цей горизонт інтерпретується як горизонт пізньоскіфського періоду і датується I ст. до н. е. – I ст. н. е.

Відтак, на сьогодні вимальовується далеко не повна, але вже досить цікава картина. Територія останцю починає обживатися, принаймні, з початку I тис. до н. е. представниками бондарихинської культури. Пізніше, у VI–IV ст. до н. е., на його схилах утворюється кругова лінія оборони з підсиленнями найбільш вразливих місць. Життя на городищі продовжується і в більш пізній час, ймовірно – впритул до рубежу ер, та, вірогідно, через деякий період запустіння, обживається населенням пізньозарубинецької культури (старожитності типу Картамишеве 2 – Тернівка 2) [1, с. 14].

ЛІТЕРАТУРА

1. Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б., Терпиловський, Р. В. 2005. *Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини*. Київ; Полтава: «Археологія».
2. Моруженко, А. А. 1985. Городища лесостепных племён Днепро-Донского междуречья VII–III вв. до н. э. *Советская археология*, № 1, с. 170, рис. 6: 2.
3. Обломский, А. М., Приймак, В. В. 2020. Материалы рубежа нашей эры на городище Битица в Сумской области (раскопки 1984–1986 гг.) и некоторые проблемы позднескифской археологии Лесостепного Поднепровья. *Археологическое наследие–2020*, № 1 (3), с. 377–392.
4. Пеляшенко, К. Ю. 2020. *Ліплений посуд скіфського часу населення Дніпро-Донецького Лісостепу*. Київ; Котельва: ІА НАНУ, ІКЗ «Більськ».
5. Супруненко, О. Б., Кулатова, І. М. 2000. *Звіт про розвідки на території Полтавщини 2000 року*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2000/113.
6. Шапорда, О. М., Ткаченко, О. М., Луговий, Р. С. 2018. Археологічні розвідки спільної експедиції ІКЗ «Більськ» та Полтавського краєзнавчого музею в межах Котелевського району. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища–2017*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 188–203.

Юрченко А. В.

*Дніпропетровський національний
історичний музей ім. Д.І. Яворницького;*

Буцький І.

Харківський літературний музей

ПОТЕНЦІАЛ МІКРОСКОПІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МАСОВОГО КЕРАМІЧНОГО МАТЕРІАЛУ (НА ПРИКЛАДІ АНАЛІЗУ ЗНАХІДОК XVIII СТ. Н.Е. З ЦАРИЧАНСЬКОГО РАЙОНУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Особливістю Царичанського району є те, що його сучасна територія у пізньому середньовіччі входила до складу як Полтавського полку, так і земель Війська Запорозького Низового, кордон між якими проходив по р.

Орель. Тому не дивно, що до комплексу знахідок увійшли численні фрагменти посуду періоду існування козацтва XVII-XVIII ст. [3, с.76-84]

Під час розвідок 2019 року матеріали вказаного періоду зібрані на пам'ятках в околицях Бабайківки, Лисківки. Так, типова гончарна кераміка переважала серед знахідок, зроблених на полі поблизу колишнього села Березівка, на полі біля колишньої садиби поміщика Бараннікова та біля кургану на східній окраїні поселення епохи бронзи Параскина Гребля. Найчастіше зустрічаються фрагменти вінець та стінок горщиків, випалених у окисному середовищі, і прикрашених, відповідно, опискою. Рідше трапляються уламки тарілок, мисок, покришок, глеків, кухлів тощо. Орнамент властивий для вказаного часу і не відрізняється оригінальністю: широкі та вузькі оперізуючі лінії, швидкі та повільні хвилі, цятки. Фрагменти димленого посуду прикрашені ритованими смугами та штампованими рядами [2, с.26-28].

Разом з фрагментами посуду інших епох фрагменти гончарного посуду XVIII ст. н.е. були передані для дослідження за допомогою мікроскопу колишньому співробітнику Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова Буцькому І. Для аналізу було використано Мікроскоп XSP – 128 М при збільшенні зображення від 40х до 1000х.

Методика дослідження була наступною:

Етап 1. Під час проведення археологічних досліджень відбирались зразки типового посуду з різних місцезнаходжень для подальшого аналізу.

Етап 2. З відібраних зразків було отримано фрагменти зі спилами та зі зламами

Етап 3. Дослідження матеріалів за допомогою Мікроскопу XSP – 128 при збільшенні зображення від 40х до 1000х та фотографування зразків з заявленим збільшенням

Етап 4. Аналіз отриманих результатів [3]

Дослідження дали наступний результат.

Кераміка модерного часу в основному виготовлена з каолінової глини з домішкою піску в розмірі 1/5 – 1/4 від об'єму, проте всі фрагменти засвідчують різну текучість маси, різні середні розміри піщинок та різний ступінь чистоти самої глини (деякі фрагменти мали більш рум'яний відтінок, деякі – навпаки сіруватий як на поверхнях, так і на зламі). Це може говорити про те, що різні посудини були виготовлені не з ідентичної сировини, скоріш за все – в різних місцях.

Окремо зафіксовано кілька фрагментів з червоної глини і один димлений фрагмент, що мав сірий колір. Пропорції піску в тісті були такими ж.

Відрізняється посуд не лише з різних пам'яток, але між собою з одних місцезнаходжень.

В попередні роки в регіоні археологами досліджувалось сотенне містечко Китайгород. Матеріали, отримані під час тих досліджень, показують, що для виготовлення посуду в XVIII ст. скоріше за все

використовувались місцеві глини. До наших днів збереглися назва Глинище місцевості між Китайгородом та Царичанкою.

Разом з тим окремі зразки посуду з Китайгорода мають прямі аналогії з посудом з Полтавщини та Новобогородицької фортеці (сьогодні - в межах м. Дніпро). Це пояснюється тим, що в Царичанці декілька разів на рік відбувались ярмарки, на котрі товари привозили майстри з різних міст.

Проведення мікроскопічного аналізу матеріалів з Китайгорода та порівняння результатів з матеріалами, зібраними в 2019 році розширять знання про торгові зв'язки в XVIII ст., а також про асортимент та походження посуду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Старік Олександр, Юрченко Анна. Археологічна експедиція Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького - 2019 як приклад комплексного краєзнавчого дослідження //ДОНЕЧЧИНА: ПРИРОДА, ЛЮДИ, КУЛЬТУРА - 2019. – Краматорськ: Вид-во ДОКМ, 2019. – С. 76-84
2. Юрченко, А., Старік, О. Розвідки в Царичанському районі //Археологічні дослідження в Україні. 2019 - С. 26—28.
3. Francesco Carrer, Chemical Analysis of Pottery Demonstrates Prehistoric Origin For High-Altitude Alpine Dairying. [Електронний ресурс] — April 21, 2016 — Режим доступу: <http://journals.plos.org/plosone/article/metrics?id=10.1371/journal.pone.0151442>

Ярош Н.В.

*Сумський державний педагогічний
університет імені А.С.Макаренка*

ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ ЯК ОБ'ЄКТ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Провідний тип археологічних пам'яток, який містить значиму інформацію щодо найрізноманітніших матеріальних і духовних аспектів життя та поступу давніх суспільств – це поховальні пам'ятки [1, с. 1]. Серед них розрізняють підкурганні та ґрунтові поховання. Найдавніші поховальні пам'ятки на нашій території належать до доби середнього палеоліту, а точніше – до мустьєрської доби. А вже за мезоліту з'являються великі колективні ґрунтові могильники, які налічують десятки й сотні поховань. З переходом і ствердженням у степовій зоні України відтворюючого господарства, тобто землеробства й скотарства, за домінування останнього в середовищі місцевого населення формується курганний обряд поховань, який надалі стає провідним і для людності інших природно-кліматичних смуг та надовго стає панівним у наших краях. Курганні пам'ятки є найбільш знаними для широкого загалу, оскільки їх насипи видно на земній поверхні. І сьогодні у різних місцевостях України височать величні кургани, які приховують поховання різних історичних епох – від енеоліту до середньовіччя (кургани слов'ян та кочовиків). Кургани можуть бути різними за розмірами, часовою та

етнічною належністю. Їх стає дедалі менше в Україні не лише через розкопки, а й через постійну руйнацію внаслідок сільськогосподарської діяльності. Так, курганний могильник на південно-західній околиці міста Суми, ліворуч траси Суми – Ромни був обстежений Л. Білінською у 1988 р., Є. Осадчим – у 2006 р. Складається з 3-х курганів. Діаметр курганів становить 18 - 30 м, висота - 0,5 - 1,0 м. На момент обстеження у 2006 р. кургани розорюються [3, с. 157].

Розорані кургани потребують особливої уваги, оскільки деякий час вони ще виділяються на зораному полі плямами світлого кольору. Та подальше розорювання призводить до змішання ґрунту, а відтак зникають і ознаки наявності поховання. На жаль, навіть фахові дослідження курганів знищують насипи, оскільки, за методикою археологічних розкопок цих об'єктів, їх знімають повністю. У поодиноких випадках насип потім поновлюють, але він втрачає свою автентичність і тому не може вважатися пам'яткою.

Зведені в різні часи та різними народами курганні насипи ховають під собою різноманітні за конструкцією могили, їх влаштування, склад супроводжуючих речей (поховального інвентарю), спосіб поховання небіжчиків. Дослідження цих об'єктів археологічної спадщини дозволяє визначити етнічну належність похованих, їхній соціальний і майновий стан, а відтак відтворити етнічну та соціальну структуру спільнот, які їх лишили, а також світоглядні системи різних народів, елементи духовного життя – звичаїв, вірувань. Курганні поховальні пам'ятки несуть не лише величезне наукове значення, а й мають потужне естетичне значення – шедеври з таких поховань справляють величезний емоційний вплив на сучасну людину. На відміну від проблем виявлення та збереження окремих курганів і курганних могильників, що вимагають пильної уваги, коштів і фахової організації цієї справи, набагато складнішою є ситуація із вивченням та охороною ґрунтових могильників. Вони в давнину мали якісь незначні позначки, що були зруйновані впродовж тисячоліть, нині ж є невидимими на сучасній поверхні, тому їх можна виявити лише за допомогою розвідувальних шурфів, часто їх відкривають випадково при проведенні якихось земляних робіт. Руйнація їх призводить до втрати історичної інформації, а також позбавляє музеї яскравих та оригінальних речей. Причому ґрунтові поховання існували фактично протягом усієї історії, у багатьох етнокультурних утвореннях паралельно з курганними, наприклад, у такої здавалось би «курганної» скіфської культури на певних територіях відомі і безкурганні могильники, пов'язані із зоною формування скіфської осілості на Степовому Придніпров'ї. Завдяки виявленню так званих «полів поховань» (ґрунтових могильників) визначному археологу В.В. Хвойці вдалося виділити відомі археологічні культури – зарубинецьку і черняхівську, які науковці пов'язують із питаннями дослідження походження слов'ян [2, с. 339].

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» від 18.03.2004 № 1626-IV.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15>
2. Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» / С.І. Кот (відп. ред.) та ін. Київ, Інститут історії України, 2015. 486 с.
3. Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область / НАН України. Інститут історії України; Центр досліджень історико-культурної спадщини України. Київ, 2017. 1855 с.

Наукове видання

**АРХЕОЛОГІЯ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ:
ЗДОБУТКИ, СУЧАСНИЙ СТАН ТА
ПЕРСПЕКТИВИ**

МАТЕРІАЛИ

*II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною
участю*

11 лютого 2021 р., м. Суми

Підп. до друку 26.01.2020.

Формат 60x84/16. Гарнітура TimesNewRoman.

Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 8,43.

Ум. фарб.-відб. 8,43. Обл.-вид. арк. 8,53.

Тираж 50 пр. Вид. № 6.

Видавець і виготовлювач:

ФОП Цьома С.П. 40002, м. Суми, вул. Роменська, 100.

Тел.: 066-293-34-29.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

серія ДК, № 5050 від 23.02.2016.